

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निबंध

लेखक

पि. वि. वैद्य

सन

१९८०

संग्रहालय क्रमांक

६६

पुस्तकाचे नांव

अबलान्नति त्रैखमाभा

६६

सं क्र.

अबलान्नति त्रैखमाभा

निबंध

Raghunath Lakshman

ना० ४ नोव्हेंबर १८९०.

4 Nov/90

107-202

1000

## अवलोकनतिलेखमाला.

### लेख पहिला.

सामाजिक सुधारणेच्या खटपटीचा वृत्तांत व ती सिद्धीस  
नेण्याचे योग्य उपाय.

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता:-मनुः

गृहे लक्ष्म्यो नान्याः सततमबला मानदिभवे:-वराहमिहिरः

चि० वि० वैद्य, एम्, ए, एल्, एल्, बी.

प्रांत जज्ज, मालवा, उज्जनी.

नोव्हेंबर सन १८९०.



पुणे येथे 'आर्यभूषण' आपखान्यांत आपिला.

---

मंथकत्यानिं सर्व इक आपणाकडे  
ठेविले आहेत.

## प्रस्तावना.

—००७३००—

मी आपल्या दुर्दैवाने झालेल्या हानीची कथा उगीच अहंपणाने सांग-  
णार आहे असे नाही, आणि असल्या हमेशा पडणाऱ्या प्रसंगाची  
कंटाळवाणी इकीकत जगापुढे आणण्याचा माझा हेतूही माहीत; परंतु  
त्या दुःसह प्रसंगांत असतां माझ्या मनांत एक कल्पना येऊन तिचीं मुळें  
माझ्या विचारांत पूर्णपणे दृढ झालीं आहेत. आपल्या लग्नपद्धतींत  
सुधारणा करण्याची किती अवश्यकता आहे, ती हिंदू समाजास स्पष्ट क-  
रून दाखविण्याचा दुर्घट प्रयत्न हातीं घेण्याचें मी योजिलें आहे, व त्या-  
संबंधीं माझे जे विचार आहेत ते कित्येक महिने, किंवा कितीक वर्षें  
माझ्या मनांत घोळत आहेत; परंतु जगापुढें येऊन ते विचार प्रकट क-  
रावे, त्यांचें स्पष्टीकरण करून त्यांवर घेण्यासारखे आक्षेप दूर करावे, व  
होईल तितकें करून त्या विचारांस अनुसरून आपलें वर्तन ठेवावे असा  
निश्चय माझ्या मनांत दृढ होण्यास कारण, ज्या साध्याचा व माझा दुष्ट  
मृत्यूनें इतक्या अल्पवयांत जन्माचा वियोग केला तिचें स्मरण हें होय.

आमचें लग्न सन १८७९ चे मे महिन्यांत झालें, व लग्नानंतर आमचा  
समागम होईपर्यंत चार वर्षें लोटलीं. त्या काळांत परस्परांचे काय  
काय व्यक्तिस्वभाव आहेत ते आह्मांस कळूं लागले व एकमेकांवर  
अतिप्रेम जडलें. प्रत्येक समाजाला त्या समाजाचे भिन्न भिन्न स्थि-  
त्यनुरूप होणारीं सुखदुःखें असतातच; आणि हिंदू समाजालाही  
त्याप्रमाणें नाहींत असें नाही. माझ्या स्वतःविषयीं पाहतां मला एका  
कवीची उक्ति येथें ह्मणावीशी वाटते:—

जीवत्सुतातपादेमु नवे दारपरिग्रहे ।

मातृभिः पाल्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥

असो. पुढें आह्मीं स्वतंत्र कुटुंबाप्रमाणें आपला चरितार्थ आपण चालवून निराळीं राहिलों, आणि आपल्या अल्पप्राप्तीच्या मानानें एक-मेकांच्या मनोरंजनाकरितां होईल तितकें करून फार सटत असूं. सुदैवानें मला चांगली सुस्थित जागाही निळाली. तेव्हांपासून माझ्या पत्नीचे अत्यंत आनंद देणारे गुण तर अधिकाधिक वाढूं लागले. आमचा चढता काळ असतांही तिचा स्वभाव पहिल्याप्रमाणेंच साधाभोळा व गरिबीचा राहिला. ज्याज्यापार्शी तिचा संबंध येई त्या त्या सर्वांवर तिची मनता असे; व तीही सर्वांच्या ममतेस पात्र होती. तिच्या मुखावाटे रागाचे शब्द कधींही येजं नयेत, आणि तिची वृत्ति सदा आनंदी असावी. ह्याप्रमाणें आनंदाचे दिवस चालले होते, परंतु त्यांचे सुंदर देखाव्या-माणें भयंकर तुफान गुप्तपणें हळूहळू वाढत असून आमच्या लहानशा निरुपद्रवी कुटुंबावर लवकरच कोसळणार होतें. माझ्या पत्नीला बारीक ताप येजं लागला. ओषधोपचारही होत असत; परंतु ते मधून मधून आणि अपुरे होत. सरतेशेवटीं तिला असाध्य कफ जडला. जणूं पुढें ओढवणाऱ्या दुर्दैवानेंच मला असें अंध, गतबुद्धि, आणि विचारशून्य केलें होतें कीं त्या रोगानें अल्पकाळांतच तिला पूर्णपणें घेरिलें तरी मीं तिकडे लक्ष पुरविलें नाहीं, आणि चांगले उपचारही केले नाहींत. तिचे आंगांत ताप असला तरी मी घरीं आलों ह्मणजे तिनें आनंदी वृत्तींतच असा-वें आणि सकाळसंध्याकाळ माझी शुश्रूषा करण्यांत कधींही कमतरता होजं देजं नये. हा तिचा गुण मला माझ्या भाग्याप्रमाणें वाटत असे, परंतु अखेर तोच तिचे घातास कारण झाला. ह्या वेळीं ती गरोदर असून प्रसूतिसमय जबळ येजं लागला ह्मणून मी आमचे राहण्याचे ठिकाणाहून तिला मुंबईस तिचे माहेरी घेऊन गेलों. मुंबईची हवा क्षयासारख्या रोगास फारच घातक हें सुप्रसिद्ध, पण त्यावेळेस मला माहीत नव्हतें. सारांश थोड्या दिवसांनींच तिची जीवंत भेट घेण्याकरितां मुंबईहून मला बोलावणें येऊन ठेपलें. तिच्याजबळ जेजून मी पोहोचलों हें पाहून तिला किती आनंद झाला तो वर्णन करून सांगता यावयाचा नाहीं. तिचा किती सुस्वभाव ! किती प्रीति ! किती समाधानवृत्ति !



दुःखाचा अत्यंत उद्वेग होऊन मी तिची माफी मागितली; परंतु तेव्हा माफी मागून काय उपयोग ! आपली क्षमा मागण्याकरिता मी तिची विनंति करीत आहे हे पाहनांच तिच्या मनाची अशी अवर्णनीय चमत्कारिक स्थिति झाली ( व माझ्या मताने अशी स्थिति फक्त हिंदू स्त्रियांचे ठायी मात्र आपल्या पतीविषयी उत्पन्न होत असेल ) की तिच्या मनास मोठा धक्का बसला, आणि इतक्या थरास गोष्ट येण्याचे कारण ईश्वराची अनिवार्य इच्छा, दुसरे काही नाही असे लहणून तिने माझे समाधान केले, आणि ज्यांनी तिळा अंतकाळी पाहिली असेल त्यांस कधीही विसर पडणार नाही इतक्या शांतपणाने आणि प्रेम भाषाने तिने आपल्या नातलग्यांचा, बंधूंचा आणि मातोश्रींचा निरोप घेतला; व सुसुदुःखमिश्रित हा इहलोक सोडून अनंत शांतता आणि सुसुखास होणाऱ्या जगाची वाट धरिली !

अहाहा ! ह्या जगांत देवतेप्रमाणे पूज्य मानण्याची तुझी योग्यता होती. तुझ्या लीनतेची, तुझ्या निरिच्छेची आणि सर्वांवर असणाऱ्या तुझ्या ममतेची मला एक दिवस देखील आठवण आल्यावांचून राहणार नाही. ह्या गुणांची तूं साक्षात् प्रतिमाच होतीस असे लहलह तरी चालेल. तुझी मूर्ति माझ्या डोळ्यांपुढे अद्यापि उभी आहे !

असो. या सुसुदुःखमिश्रित आणि दैव व पराक्रमाचे द्वंद्वयुद्धाने भरलेल्या जगांत त्या विलक्षण स्त्रियेचे आनंदी व अनुकरणनीय वर्णनापासून आयुष्यांत आपले कर्तव्य करावयाचे काय आहे याजबद्दल एक निश्चित नियम काढिता येईल. तो हा की, आपल्या बंधुजनांवर आणि शेजाऱ्यांवर प्रीति करीत जावी; त्यांच्या कल्याणार्थ आपल्या शक्त्यनुसार प्रयत्न करीत जावा ; ईश्वराच्या दयेने आपणांस ऐश्वर्य प्राप्त झाले असतां गर्वाने फुगू नये; आणि त्यासच माहीत अशा कारणांकरिता त्यानेच दिलेलीं सुखे जेव्हा तो आपणापासून परत घेतो तेव्हा ती सोडण्यास नित्य तयार आणि राजी असत जावे. ह्या नियमांप्रमाणेच तिचे ह्या जगांत राहणे, वर्तन आणि मरण हीं सारलीं तिने मला हा उदार धडा घालून दिला आहे आणि त्याप्रमाणे वागणे

माझे कर्तव्य असून तसे वागण्याचा माझा अल्पनिश्चय आहे. सगुणाबाईंच्या ( तिला हे नांव योग्य होतें ) पूज्य नांवास माझा मंत्र अर्पण करून मी आपल्या हिंदू देशवांधवांस त्यांच्या लज्जपद्धतीत काय काय फेरफार करून ती सुधारणे अवश्य आहे, व स्त्रियांची नीति आणि शारीरिक स्थिति सुधारण्याची आवश्यकता किती आहे हे दाखविणार आहे. सर्रेच, स्त्रिया ह्या स्वर्गाचे सुख भूतळावर देणाऱ्या आहेत, आणि त्यांचे सौख्य आणि उन्नति ह्यांपासून प्रत्येकाचे सुखांत भर पडेल इतकेंच नाही, तर सर्व राष्ट्रांचे कल्याण होण्यास त्याच कारणीभूत आहेत.

हे माझ्या विवाहितकालाचे लहानसे वृत्त संपविण्यापूर्वी मी इतकेंच सोंगणार आहे कीं बरील इकीकत सांगण्याने माझा दुःखभार थोडा हलका होऊन माझ्या प्रियपत्नीच्या अत्युत्तम गुणांचे स्मारक करण्याचे कर्तव्यही मी पुरे केले, ( व तिचे सर्रे स्मारक माझीं अल्पसाधने व ईश्वरी इच्छा अनुकूल होतील त्याप्रमाणे करण्याचा यत्नही मी केल्यावांचून राहणार नाही ), इतकेंच नाही तर तुझांपुढे एक उदाहरणही ठेविले आहे. ते पाहिल्याने मध्यम स्थितीतील हिंदू लोकांच्या विवाहित आयुष्यक्रमांत काय काय गुण आहेत व काय काय व्यंगे आहेत हे स्पष्ट दिसेल, व सामाजिक सुधारकांनी अशी गृहस्थिति व उपाय योजिले पाहिजेत कीं विवाहित स्थितीतील हीं व्यंगे नाहीतशी होऊन तींतील गुण दृढ करण्यास अशा सुधारणेपासून उपयोग व्हावा.

101-666

101. 202  
200

## अनुक्रमणिका.

सामाजिक सुधारणेच्या संबंधाच्या खटपटींचा

इतिहास, १—१५

|                                                                                                                                                                             |         |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------|
| प्राचीनकाळापासून चालत आलेली हिंदु स्त्रियांची सामाजिक स्थिति; मुसलमानी, पेशवाई वगैरे राज्यक्रांत्यांनीं तिजवर झालेले परिणाम; व सुधारणेचा प्रश्न उपस्थित होण्याचें कारण. १—३ | पृष्ठे. |
| हिंदु लोकांची सामाजिक स्थिति सुधारण्याविषयींचे सरकारचे विचार; पाश्चात्य शिक्षणाचा हिंदु लोकांवर झालेला परिणाम. ४—६                                                          |         |
| सामाजिक सुधारणेची व्याख्या; व ह्या पुस्तकांत त्यापैकी कोणत्या विषयावर विवेचन करणें आहे तो विषय. ६—७                                                                         |         |
| पुनर्विवाहासंबंधानें बंगाल्यांतील सुधारकांनीं केलेले प्रयत्न; विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा; सन १८५६चा आक्ट १२, अमलांत आणण्याचा उद्देश, व त्यापासून झालेला परिणाम. ७—१३         |         |
| मुंबई इलाख्यांत पुनर्विवाहासंबंधाची चळवळ; प० पुनर्विवाह. १३—१६                                                                                                              |         |
| पुणें येथें पुनर्विवाहासंबंधें झालेल्या शास्त्रीय वादविवादाची हकीकत; उभय पक्षाचें वैर; व त्याचा वाईट शेवट. १७—२०                                                            |         |
| मि० मलबारी ह्यांचे सुधारणेविषयीं परिश्रम; व ते निष्फळ होण्याचीं कारणें. २०—२२                                                                                               |         |
| दिवान बादादूर आर रघुनाथराव यांची सटपट. २२—२३                                                                                                                                |         |
| हिंदुस्थानच्या इतर भागांतही सामाजिक सुधारणेविषयीं चाललेली थोडीबहुत चळवळ. २३—२४                                                                                              |         |



## सुधारणा होण्यास अडथळे व ती सिद्धीस नेण्यास

उपाय याचें विवेचन. २५—१२०

- सुधारणा अंमलांत आणणें व्यक्तिमात्राच्या शक्ती बाहेरील पृष्ठे.  
 असल्यामुळें तें काम लोकसमुदायानें हातीं घेण्याची कि-  
 तपत अवश्यकता आहे याचा विचार. २४—२६
- सामाजिक सुधारणेस धार्मिक सुधारणेचें स्वरूप आल्यामुळें  
 ती सिद्धीस जाण्यास झालेला अपाय. २६—२८
- सुधारणा सिद्धीस न जाण्याचें पहिलें कारण तिशीं स्त्रियां-  
 चा असलेला विरोध. २८—३२
- स्त्रिया जशा सुधारणेस प्रतिकूल असतात, तथाच त्या नवीन  
 गोष्टींचा स्वीकार करण्याविषयीही अत्युत्सुक अस-  
 ल्याचीं विस्ती धर्माच्या इतिहासांतील कांहीं उदाहरणें. ३२—३७
- सुधारणेस विरुद्ध असणें व ती प्रथम स्वीकारण्याविषयी त-  
 त्परही असणें अशा एकमेकाविरुद्ध असणाऱ्या वि-  
 यांच्या स्वभावांचीं आणखीं कांहीं उदाहरणें. ३७—४२
- सुधारणा सिद्धीस न जाण्याचें दुसरें कारण तिला मध्यम  
 व कनिष्ठ स्थितींतील लोकांचा अडथळा हें आहे. ४२—४४
- सुधारणा सिद्धीस जाण्याचे लोकांस वाटणारे कांहीं भ्रांति-  
 मूलक उपाय; विद्वानांचा वेगळा समाज करावा;  
 किंवा सुधारणा अंमलांत आणण्याचा कायदा करावा. ४४—
- विद्वानांचा समाज वेगळा केल्याचा परिणाम. ४४—४६
- मध्यम स्थितींतील लोकांच्या मनांत सुधारणेचे विचार जा-  
 गृत होण्याची अवश्यकता. ४६—४९
- युरोपांतील रेफरमेशनचा दासला. ४९—५१
- धर्माध्यक्ष नेमून धर्मसूत्रें सर्वस्वी त्यांच्या हातांत देण्याच्या

रीतीपानूनचे दुष्परिणाम; वेदांचे व शास्त्रांचे सरे अर्थ लोकांत प्रसृत होण्याची, व तदनुसार सुधारणा यास किंवा अग्राह्य आहे त्याचा निर्णय शास्त्रांवर अवलंबून न ठेवितां स्वतः लोकांनींच ठरविण्याची आवश्यकता. तसें होण्यास हल्लींची हिंदुस्थानची अनुकूल स्थिति.

५१—५४

सुधारणा अंमलांत आणण्याचा कायदा केला असतां काय होईल त्याचा विचार; कायदा ह्या शब्दाचा अर्थ; तो अंमलांत येण्यास लोकमताची अनुकूलता असण्याची आवश्यकता. लोकमतावांचून कायदा करणें निष्फळ असल्याचीं उदाहरणें.

५५—५७

परंतु समाजाकडूनच प्रथमतः सुधारणेंस सुरवात झाल्यावर ती पूर्णपणें व लवकर अंमलांत येण्यास कायदा किंवा राजाची अनुकूलता यासारखें दुसरें उत्कृष्ट साधन माहीं, अशीं काहीं उदाहरणें

५७—६१

ख्रिस्ती धर्माचा उत्कर्ष व प्रसार कसा झाला; त्याला शेवटीं कसा अडथळा आला व त्याचा परिणाम कसा झाला त्याचा थोडक्यांत गोपवारा.

६१—६२

जगांतील बहुतेक धर्मांची उत्पत्ती व प्रसार होण्याचे साधारण नियम.

६३

मुसलमानी धर्माच्या प्रसारावरून सुधारणेंस राजाश्रय असण्याची आवश्यकता स्पष्ट दिसून येते.

६३—६४

ग्राटेस्ट धर्माची हकीकत, त्यास राजाश्रय मिळेपर्यंत तो किती मागे राहिला होता व तो मिळतांच तो कसा जोरावला इत्यादि हकीकतीवरून मागील सिद्धांतांचें पुष्टीकरण.

६४—६८

बौद्धधर्माचा इतिहास; त्याचा प्रसार होण्याचीं कारणें; ख्रिस्ती धर्माशीं हुबेहुब साम्य.

६८—७१

सुधारणेचा कायदा ठरविण्याची योग्य वेळ, लोकमताच्या व कायद्याच्या संयुक्त जोराने कसे मोठमोठे फेरफार घडून येतात त्याचे स्वदेशांतील एक उत्कृष्ट उदाहरण.

७१—७६

कायदा करणे इतके इष्ट असून इंग्रज सरकार तो करण्यास कां इच्छित नाही त्यांची कारणे.

७६—७७

सुधारलेल्या लोकांच्या सहवासाने रानटी किंवा कमी सुधारलेल्या लोकांवर होणारा परिणाम व त्याची उदाहरणे.

७७—८१

इंग्लंडातील सुधारणेविषयी प्रश्न उपस्थित होण्याचे कारण आपणास सुधारलेल्या युरोपीयन लोकांचा सहवास आहे हेच होय, व पूर्वी असे उदाहरण लोकांजुळे नसल्यामुळे सुधारणा शक्य जात नसे त्याविषयी पेशवाईतील एक उदाहरण.

८१—८२

इंग्लंड नेटिव संस्थानांत सुधारणेस राजाश्रय चांगला असल्यामुळे त्यांची उन्नत स्थिती.

८२

ब्रिटिश हिंदुस्थानांत तशी स्थिति नसण्याची शोचनीय कारणे; परंतु सरकाराने बहुमत पाहून त्या धोरणाने कायदा केला असता किती हितावह होईल त्याचा विचार.

८२—८४

परील सुधारणेविषयी कायदा करण्याचे मत स्पेन्सर या समाजशास्त्रवेत्त्याच्या सिद्धांताविरुद्ध नाही त्याविषयी विवेचन.

८४—९०

सुधारणेस प्रतिकूल असणाऱ्या येथपर्यंत दाखविलेल्या मुख्यमुख्य कारणांचा थोडक्यांत गोपवारा.

९०—९१

समाजसुधारणा सिद्धीस न जाण्याची दुसरी लहानसहान कारणे; बालविवाह व असंमत वैधव्य बंद करण्याविषयी आजपर्यंत झालेले प्रयत्न फारच कमी असून त्या चालीचे वाईट परिणामाविषयी वादविवाद होऊन ते लोकांस पूर्णपणे कळून येण्याची फार आवश्यकता आहे; ख्रिस्ती प्राटेस्टंट, बौद्ध व मुसलमानी वगैरे मोठमोठ्या धर्मांच्या प्रसाराचे दाखडे.

९१—९७



जुन्या धर्मातील वाईट चाली लोकांस कळून येणें जसें अवश्य आहे तसेंच त्याच्याऐवजीं दुसरी चांगली लोकमान्य पद्धतीही योजणें अवश्यक आहे, परंतु ह्यासंबंधांत इल्लींच्या सुधारकांची न्यूनता असल्यामुळे सुधारणेस येणारा अडथळा.

१७—१००

लहानपणीं झालेलीं लमें प्रौढ वयांत रद्द करावीं आणि लग्न झालेल्या विधवेचा छळ झाल्यास फौजदारी गुन्हा असावा या सूचनांचा विचार.

१००—१०२

सुधारणा सिद्धीस जाण्यास सुधारकांनीं आपल्या उपदेशानुरूप आचरण करून दाखविणें अवश्य आहे, व मागील मोठमोठ्या धर्मांचा प्रसार होण्याचें मुख्य कारण त्यांचे उपदेशक अनेक संकटांस तुच्छ मानून आपल्या उपदेशानुरूप आचरण ठेवीत हेंच होय.

१०२—१०४

तसें इल्लींचे सुधारक करून दाखवीत नसल्यामुळे सुधारणेच्या पक्षाचा पाडाव होतो हें सरें; तत्रापि त्याबद्दल त्यांना किती दोष देता येईल याचा विचार. असे उत्साहबुद्धीचे सुधारक पुष्कळ न होणें हेंही जगास हितावद्दच आहे.

१०४—१०६

सुधारकांच्या वंशजांचा निष्कारण छळ होतो हें सुधारकांची उमेद सचण्याचें आणखी एक कारण आहे.

१०६—१०७

सामाजिक सुधारणेचे व धर्माच्या सुधारणेचे उपदेशक एकच असल्यामुळे होणारा गैर समज.

१०८—११०

हिंदु धर्माची योग्यता व त्या धर्माविरुद्ध आचरण केल्यानें होणारे तोटे.

१११—११४

सामाजिक व धार्मिक सुधारणेच्या मागमिधील भेद.

११४—११६

समाजसुधारणा हळू हळू व बेतायतानेंच अंमलांत आणली पाहिजे.

११६—११८

जुन्या मंडळीस व मतांस कडक व अतिशयोक्तीचीं दूषणें  
दिल्यापासून होणारा तोटा.

११९-१२०

पर्यवसान, पुढील प्रयत्नांचें दिग्दर्शन वगैरे.

१२०-१२३

## शुद्धिपत्र.

—:():—

पान २६, ओळ २६—“ नसतात असें नाहीं ” असें आहे तेथें  
“ नसतात असें नाहीं ” असें वाचावें.

३१ पानावरील टीप ३४ पानावर, व ३४ पानावरील ३१ पानावर  
पाहिजे.

# अवलोन्नतिलेखमाला.

## लेख पहिला.

हिंदुस्थानांतील सामाजिक सुधारणेसंबंधाच्या ख-  
टपटींचा वृत्तांत व सामाजिक सुधारणा सि-  
द्धीस नेण्याचे योग्य उपाय.

सामाजिक सुधारणारूपी सडकावर आजपर्यंत कित्येक धाडशी  
सुधारकांची गलबतें आपटून चकाचूर झालीं आहेत, ह्मणून अशा  
महत्वाच्या विषयावर मजसारख्या अप्रसिद्ध आणि अल्पमति मनुष्यानें  
पुढें होऊन चर्चा करूं लागणें हें थोडेंसें धाडसच समजावयाचें. ह्या सु-  
धारकांपैकीं अगदीं अलीकडील व प्रमुख गृहस्थ मलबारी ह्यांनीं बालवि-  
वाह आणि असंमतवैधव्य ह्या विषयांवर कंठशोष करून आपली शिकस्त  
केली. तथापि आपल्या पूर्वपद्धतींत तिळभरही फेरफार झाला नाहीं, हें  
सर्वासि विदितच आहे, आणि हे सर्व यत्न वृथा होण्याचें अपयश काहीं  
अंशीं आपल्याकडेही येतें हें कबूल केलें पाहिजे. तरी ज्या माहात्म्यांनीं  
आपला वेळ आणि उत्साह ह्या यशहीन कामांत खर्ची घातले आहेत,  
त्यांस योग्य सन्मान देऊन व त्यांचे आमार मानून मी असें प्रतिपादन  
करणार आहे कीं, आजपर्यंत सामाजिक सुधारणा करण्याविषयी ज्या  
ज्या कल्पना निघाल्या व त्या सिद्धीस नेण्याकरितां जे जे प्रयत्न झाले  
त्यांत बऱ्याच चुका झाल्या आहेत. कालांतरानें आणि शिक्षणप्रसारानें  
ह्याच सुधारणा पुढें कोणत्या तरी वेळीं आपोआप किंवा अल्पश्रमानें  
होतील, परंतु तसें होण्यास आजपर्यंतचा काळ तितका अनुकूल नव्हता;  
आकरितां सामाजिक सुधारणेसंबंधानें आजपर्यंत काय काय उद्योग करण्या-  
ला आले आहेत व त्यांचा काय परिणाम झाला, सुधारकांचा प्रयत्न निष्फळ



होण्यास काय कारणें शालीं हैं सांगणें येथें अप्रस्तुत होईल असें ना  
 इंग्रजी शिक्षणाचा फैलावा झाल्यापासूनच हल्लीं ज्यास आपण सामाजिक  
 सुधारणा ह्मणतो तो विषय उपस्थित झाला व तत्संबंधी चर्चा होऊं  
 गली हें कोणीही कबूल करील. इंग्रजी अंमल हिंदुस्थानांत झाला तेव्हा  
 आमची सामाजिक स्थिति होती, ती ते येण्यापूर्वी कित्येक शतकांपासून  
 दृढ झालेली होती. हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास अगदीं गडप होऊन  
 त्याची माहिती माहीती शाली आहे, तरी ख्रिस्ती शक चालू होण्यापूर्वी  
 आर्य लोकांचें आर्यत्व व त्यांचा उत्कर्ष ह्या दोहोंचाही न्हास होऊं ल  
 गला होता हें खात्रीनें सांगता येईल. स्त्रियांस अशिक्षित ठेवांत अस  
 व त्या पुरुषापेक्षा कमी योग्यतेच्या आणि निसर्गतः कुमार्गाकडे प्रवृ  
 ष्ट होणाऱ्या असा त्यांजवर आक्षेप असे; स्त्रीस्वातंत्र्याचा लोकांस अतिशय  
 तिडकारा असे व तें त्यांस ईश्वरानेंच दिलें नाहीं असा समज आ  
 कल्या ह्मणजे कुलकलंक आणि कुलविध्वंसक अशा समजुतीनें बालपणीं  
 कोठें कोठें त्यांचा घात करीत; लग्नसंबंध ह्मणजे काय ह्याचें स्वरूप थोडें  
 सुद्धां त्यांचे लक्षांत येऊं लागण्यापूर्वी लग्नबंधनांत त्यांस जसडून टाकी  
 विधवांस आपल्या मृतपतीबरोबर सहगमन करावें लागे, नाहीं  
 पूर्वजन्मीं केलेलें घोर पातक ह्या जन्मीं फेडण्याकरितां आमरण सन्यास  
 गृहण करून राहावें लागत असे. अशी ही हिंदू स्त्रियांची खेदकारक स्थि  
 इंग्रजी राज्याचा आरंभ होण्याचे वेळीं हिंदुस्थानांत होती; आणि  
 निदान दोन हजार वर्षांपूर्वीपासून चालत आली असली पाहिजे; का  
 ती इतकी दाढास झिळली आहे कीं तींत सुधारणा करण्याचे सुधारक  
 भगीरथ प्रयत्नही व्यर्थ जातात. बौद्धधर्म ह्मणजे मुख्यत्वे जाति  
 आणि ब्रह्मकर्मादि आचार ह्याविरुद्ध मात्र बंड समजलें पाहिजे, ह्या  
 त्यांत स्त्रियांच्या स्थितीविषयीं कोठें फारसा विचार ( हिंदु धर्मानिरा  
 केलेला नाहीं. जैन धर्मांत लग्नपद्धति बगैरे हिंदुधर्मातीलच कायम  
 विलया आहेत. नाहीं ह्मणण्यास त्यांचे जातींत स्त्रियांस गोसावि  
 होऊन राहण्याची मोकळीक आहे, परंतु ती चाल ह्मणजे आमच्यांत  
 विधवांच्या सन्यासव्रताचेच तोडीची आहे. पुढें मुसलमानांनीं स्वा

कहून हा देश जिंकिला. त्यांची स्त्रियांस वागविण्याची रीति काय विचारावी? याहूनही पशुतुल्य! ह्यामुळे त्यांच्यापासून फायदा तर कांहींच नाही, परंतु हिंदु स्त्रियांची स्थिति विशेष शोचनीय झाली व त्यांच्या तत्कालीन दुःखनालिकेंत एकांत वासांत राहण्याच्या पीडेची आणखी भर पडली. पुढे पेशव्यांच्या कारकीर्दीत पुनः ब्राह्मणांचें वर्चस्व झालें. तें किती घटकांचें होतें हें आपणांस माहीत आहेच, व त्यांत स्त्रियांच्या स्थितीची सुधारणा थिलकुल झाली नाही. काय झालें तें हेंच की स्नान, संध्या, देवतार्चन, यज्ञ, लग्नसमारंभ वगैरे कर्मांचा मात्र बडेजाव वाढून तीं पुष्कळ स्वर्चानें होऊं लागलीं. याप्रमाणें ब्राह्मण व त्यांचे अनुयायी ह्यांचें पारतंत्र्यविमोचन होऊन त्यांचे हातीं राजसत्ता आल्यासारखें झालें. एवढ्या गोष्टींपलीकडे कांहींच झालें नाही. कित्येकांचें ह्मणणें असेल कीं मराठी राज्य स्थापन झाल्याकारणानें राजकीय हित व सुधारणा होऊन अर्थातच सामाजिक सुधारणाही झाली आहे, परंतु ह्या ह्मणण्यांत मला तर कांहींच तथ्य दिसत नाही. पाश्चात्य शिक्षणाच्या सामर्थ्यानें आणि त्याचा प्रसार होऊं लागल्यापासून मात्र हिंदू लोकांच्या समजुतींत सुधारणा होऊन स्त्रियांस सामाजिक विषयांत पुरुषासारखेच हक्क असावे असें वाटूं लागलें आहे.

हिंदुस्थानांत ज्या अनेक जाति व धर्म आहेत त्यांत व लोकांच्या चालीरीतींत हात घालावयाचा नाही, असा इंग्रजसरकारचा मोठा गहाणपणाचा निश्चय आहे. लॉर्ड विल्यम बेंटिक ह्यानें सती, बालहत्या वगैरे धर्मांच्या निमित्तानें होणारे कौजदारी गुन्हे अगदीं नाहीतसे केले, तरी एकंदरीत ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे कीं सामाजिक कामांत हात घालण्याचा बरील निश्चय इंग्रजसरकारानें आजपर्यंत कायम ठेविला आहे. सामाजिक सुधारणा जुळमानें करावयाची नाही हा निश्चय जरी सरकारास राजनीतीला अनुसरून करावा लागला आहे, तरी आपल्या प्रजेचें कल्याण करणें हें परोपकारी राष्ट्रास उचित असल्यामुळे तें करण्याकरितां हिंदुस्थानांतील अनेक लोकांस उच्च प्रतीच्या आणि प्राथमिक शिक्षणाचें अमृत पाजून त्यांची सुधारणा त्यांज-

कहूनच करवावी असा आमच्या सरकारच्या उदार हेतू आहे. शिक्षणाचा अद्भुत प्रताप अथवा दुसऱ्या अर्थी मानवी मनांत नव्या नव्या विचारपद्धति येणें, नवीन संस्थांची माहिती होणें, सृष्टीचे नवीन देखावे पहाणें, ह्यांच्या योगानें शास्त्र, समाज आणि राज्यव्यवस्था ह्यांत मोठमोठे फेरफार झाले आहेत. असें हें शिक्षण प्राप्त होऊन लोक जी आपखुषीनेंच सुधारणा करतील ती जुलमानें केलेल्या बाह्यात्कारी सुधारणेपेक्षा फार हितावह होईल. वर सांगितल्याप्रमाणें नवीन विचार, नवीन प्रदेशांचे शोध, व त्यांतील अद्भुत चमत्कारांची माहिती ह्यांच्यायोगानें कशा उलाघाली झाल्या आहेत, त्यांची उदाहरणें इतिहासांत शतशः सांपडतील. रोमच्या धर्ममतांत सृष्टिरचना आणि सृष्टीचा आकार ह्यांसंबंधी कांहीं वेडगळ समजुती असत, त्या अमेरिकाखंडाचा शोध लागल्यापासून सहजगत्याच उघडकीस येऊन नाहींशा झाल्या; ग्रीक आणि लॅटिन ह्या भाषांचें व त्यांतील ग्रंथांचें पुनरुज्जीवन झाल्यामुळें रोमन क्याथोलिक धर्म बहुतेक डबघाईस आला; मानवी जातीचें महत्त्व, व त्यांचे सर्वांचे समान हक्क, राजसत्ता काय कारणानें निर्माण होते आणि ती राजाला कां प्राप्त झाली आहे, कर बसविण्याचीं मूळ कारणें काय, संपत्ति ह्मणजे काय, तिची मूल उत्पत्ति कशी, ह्या विषयांवर द्यूम, लॉक, व्हॉल्टियर, रूसो, अँडॉमस्मिथ वगैरे मंडळीनें ज्या चर्चा चालविल्या होत्या त्यांचेच योगानें फ्रान्स देशाची राजक्रांति जगांत गाजली—ज्या राज्यक्रांतीचे योगानें एका फ्रान्सांतीलच नव्हे तर साऱ्या युरोप खंडांतील समाज आणि राजव्यवस्था यांतील जुन्या आणि जुलमी चाली पार नाहींतशा झाल्या. तसेंच शास्त्राविषयीं ध्या. पृथ्वींतील मनुष्यांच्या मूळ जाति अमेरिकन, आफ्रिकन, एशियाटिक आणि पालीनीशियन ह्यांचें अधिक ज्ञान झाल्यानें व त्यांच्या धर्मांच्या समजुती, सामाजिक चाली व स्वभाव यांचीही विशेष माहिती झाल्यानें जगाची उत्पत्ति कशी झाली व त्यांत कशी सुधारणा होत गेली, ह्या संबंधीं आपले विचार फार वाढले आहेत, आणि कित्येक विषयांत तर आपल्या नेहमींच्या समजुती आणि कल्पना अगदीं बदलल्या



आहेत.\* आपल्या हिंदूलोकांच्या मनाची स्थिति अशी होती कीं, वेद ह्मणजे कायते सर्व प्रकारच्या ज्ञानांनीं परिपूर्ण भरलेलें भांडार आहेत, असें ते समजत, व वेदांच्या आधारानेंच लिहिलेलीं जीं पड्डर्शनें आहेत त्यांत सांगितलेल्या अनेक युक्तिवादांच्या विचारांत ते आपला वेळ घालवीत असत; ह्यामुळे वेदाव्यतिरिक्त कोणत्याही नव्या विषयाचा स्वतंत्र रीतीनें विचार करणे त्यांच्या कधीं स्वप्नीही आले नाहीं. अशा स्थितींत पाश्चात्य शिक्षण इकडे आले त्यांतील विचार करण्याची नवी पद्धति ह्मणजे केवळ जुन्या गोष्टीवर भरवसा न ठेवितां जी गोष्ट प्रमाणानें सिद्ध करितां येते ती खरी मानावयाची—तसेंच त्यांचा सुधारलेला धर्म व नवीन शोधांनीं परिपूर्ण भरलेलीं शास्त्रे हीं पाहून विजेनें जसे ढोळे दिपावे तद्वत त्यांचीं मनें आश्चर्यानें थक्क झालीं. गहन विषये त्यांचे पुढें येऊं लागले; विचारणीय शेंकडों पदार्थ आणि सृष्ट चमत्कार त्यांस कळूं लागले आणि धार्मिक व सामाजिक सुधारणा—ज्यांविषयीं पूर्वी त्यांच्या मनांत कधीं कल्पनाही आली नसेल त्या केल्या असतां होण्यासारख्या आहेत असें त्यांस वाटूं लागलें. नवीन शोधांतील असे चमत्कार पाहून आपल्या लोकांचीं मनें सानंदाश्चर्यानें थक्क होऊन नव्या विचारांत गडून गेलीं. पहिल्या हर्षलहरींत तर प्रत्येक पाश्चात्य तज्ज्ञ प्रिय वाटूं लागली. त्यांचे पोपाख उत्तम वाटूं लागले; त्यांच्या हौशी आवडूं लागल्या; त्यांच्या सामाजिक चालींचें अनुकरण आपले लोक मोठ्या प्रेमानें करूं लागले; आणि त्या चालींबरोबर त्यांच्यांतील कांहीं दोषही आमच्यांत शिरले. इतकेंच नाहीं, तर त्यांचा अंगीकार करण्यांतही आह्मांस एक प्रकारचें भूषण वाटूं लागलें. निराकार ईश्वर आणि निसर्गप्रधान धर्म लोकांस प्रिय वाटूं लागले, व जिकडे तिकडे लोक धर्मसुधारणेच्या मार्गे लागले. विचारशून्य लोकांनीं तर बाप्तिस्मा घेतला; धाडशी आणि

\*उदाहरणार्थ—आपल्यांत असें समजलें जातें कीं पुत्र व माता ह्यांचा संबंध होणे मनुष्यस्वभावाविरुद्ध आहे; परंतु अशा जाति सृष्टीवर आढळल्या आहेत कीं त्यांच्यांत हा व्यवहार चालू आहे इतकेंच नाहीं, तर त्यांस तो नियमही वाटत नाहीं.

हिंमतवान् लोकांनी आपण स्वतःकरितां नवीनच धर्मपंथ काढिले; व विचारशील आणि दूरदर्शी लोकांनी आपल्या वडिलोपार्जित धर्माचीच सुधारणा करण्याचें मनांत आणिलें. स्त्रियांच्या दुर्दशेची लोकांस मोठी कीं व आली, व त्यांचें व्यवहारांतील दुःख व लभसंबंधीं पराधीनता विपरीत वाटूं लागून हीं दुःखें नाहींशीं करण्याकडे लोकांचें चित्त वेधलें. एकीकडे कांहीं अरण्यपंडित मंडळी फार दिवस अंधारकोठडींत कोंडलेल्या आपल्या बायकामुलींस घेऊन बाहेरची मोकळी हवा सांण्यास उघडपणें जाऊं लागली. दुसरीकडे कांहीं मंडळी स्त्रीशिक्षण देण्याचे खटपटीस लागली, व कांहीं त्यांच्या लभाच्या चालीरीतींत फेरफार करण्याकडे गुंतली. सरशेवटीं परंतु तितक्याच हिंमतीनें हिंदुस्थानांतील लोक समान राजकीय हक्क मिळविण्याचे खटपटींत, देशस्थिति सुधारण्याचे खटपटींत, कायदेकौन्सिलांत मेंबर निवडण्याचा अधिकार मिळविण्याचे खटपटींत, लोकनियुक्त राज्यव्यवस्था करण्याचे खटपटींत वगैरे ज्या संस्थांपासून होणारा फायदा सुधारलेल्या परराष्ट्राच्या अमलाखालीं योग्य कालांतरानंतरच मात्र भासूं लागतो अशा उद्योगांत गुंतले. ह्याप्रमाणें इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार झाल्यापासून धर्माची, समाजाची व राष्ट्राची सुधारणा करण्याचे आमच्या लोकांचे यत्न चालू झाले. आतां आपला प्रस्तुत विषय जो सामाजिक सुधारणा ती करण्याकरितां आजपर्यंत आपल्या लोकांनीं फाय फाय यत्न केले त्यांच्या हकीकतीकडे वळूं.

सामाजिक सुधारणा ह्या शब्दाची व्याप्ति फार मोठी आहे, व त्यांत अशा पुष्कळ गोष्टींचा समावेश होतो कीं ज्या समाजविषयक असून त्यांत कांहीं फेरफार करणें अथवा त्या अगदीं बदलणें अवश्य आहे. एकीतून दुसरीत जातां येत नाहीं असे समाजाचे जातिभेद, मृत्युलेखनसल्यास वारस ठरविण्याची रीति, राष्ट्रांतील संपत्तीची असमान वांटणी, स्त्रियांचें पारतंत्र्य, हे व आणखी असेच कित्येक विषय, ज्यांत मनुष्यांचा सामाजिक व धार्मिक नात्यानें एकमेकांशीं संबंध येतो, ते सार्वत्रिक सामाजिक सुधारकांचे फैलांत येण्यासारखे आहेत. ह्या विषयांपैकीं मी ज्यावर कांहीं सांगणार आहे, तो विषय 'अनेक प्रकारचे

स्त्रियांचें दोषल्य ' हा आहे, व जेव्हां जेव्हां मी ' सामाजिक सुधारणा ' या शब्दाचा उपयोग करणार आहे तेव्हां तेव्हां तो बरील विषयास मात्र उल्लेखून करणार असें समजावें. स्त्रियांची स्थिति सुधारण्याचे जे जे उपाय आजपर्यंत सुधारकांनीं केले आहेत त्यांतले मुख्य तीन आहेत, ते येणेंप्रमाणें:—स्त्रीशिक्षण, विधवापुनर्विवाह, आणि बालविवाहनिषेध. वाचकांच्या परवानगीनें यापैकीं स्त्रीशिक्षण हा विषय, त्याचा आजपर्यंतचा वृत्तांत, त्यांतील असलेले दोष, व मला त्यासंबंधीं ज्या सूचना करणें आहेत त्या ह्या पुस्तकाच्या शेवटच्या भागांत करूं; कारण महत्वानें जरी त्याचा नंबर पहिला आहे तरी सध्यां तो इतका वादग्रस्त नाही, ह्याकरितां बालविवाह आणि असंमत वैधव्य यांवर माझे काय ह्मणणें आहे तें प्रथम वाचकांपुढें ठेवितों. ह्या विषयांवर देखील मागें पुष्कळ चर्चा झाली आहे, तरी अद्यापि त्यांचा कांहीं निकाल झाला नसल्यामुळे जिज्ञासु वाचकांचें मन इकडे वेधल्यावांचून राहणार नाहीं

आपणास माहीत आहेच कीं, हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणत्याही प्रांतापेक्षा बंगाल्यांत इंग्लिशांचें राज्य आणि इंग्लिश शिक्षण हीं फार दिवस ( सुमारे एक शतकाहून जास्त वर्षे ) सुरू आहेत. त्यामुळे सामाजिक सुधारणेचा प्रश्न प्रथम त्या देशांत निघाला हें फारसें आश्चर्य करण्यासारखें नाही, परंतु इतकें सरें कीं, सुधारणेचा फैलाव होण्यास अधिक अनुकूल असें बंगाल्यावांचून दुसरें स्थळ हिंदुस्थानांत सांपडतेंना बंगाली लोक बाकी सर्व हिंदू लोकपेक्षा उल्हासी, हिंमतीचे, आणि कुशामयुद्धीचे असून स्वधर्मांत जसे निष्ठावान् आहेत, तसेच त्यांनीं दुसरा धर्म, दुसरा पंथ किंवा दुसरी रीति स्वीकारिली असतां त्यांतही एकनिष्ठेची पराकाष्ठा करितात. बंगाल्यांत धर्मभ्रष्ट झालेले, आपल्या जातीहून अन्य तऱ्हेचा पोषाख करणारे व समाजापासून भिन्न तऱ्हांनीं वागणारे असे बाट्ये फार आहेत, परंतु आपला जुना धर्म सोडून न देतां त्यांतच कांहीं चाली नव्या घालून व कांहीं जुन्या नाहीशा करून आपला वडिलोपार्जित धर्म सुधारावा अशा बाण्याची नवीन शिक्षणांतील जी मंडळी होती, त्यांनीं सामाजिक सुधारणेच्या कामापैकीं एकच काम हातीं घेतलेलें दिसतें, तें विध-



वापुनर्विवाह हें होय. ह्या विषयांवर पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर ह्यांनी पुष्कळ शोध केले, व जुन्या मताच्या लोकांशी वाद करून त्यांची अशी सात्री करण्याचा यत्न केला कीं, विधवापुनर्विवाहास वेदाचा प्रतिबंध नाही इतकेंच नाही, परंतु तो करावा अशाविषयी वेदांत स्पष्ट आधार आहे. त्यांनीं असेही दाखविलें कीं ह्या मताचे विरुद्ध जीं स्मृत्यादि ग्रंथांतून वचनें आहेत तीं वेदापेक्षां फार अर्वाचीन असल्यामुळे एकीकडे ठेविलीं पाहिजेत. हे विद्वान् गृहस्थ अद्यापि ह्यात आहेत व त्यांचा ह्या गोष्टीविषयी उद्योगही चालू आहे. त्यांच्या ह्या शास्त्रीय वादांत कितपत तथ्य आहे हें आपणांस येथें पाहण्याची जरूरी नाही. सुधारणा करूं इच्छिणारी कांहीं मंडळी बंगाल्यांत होतीच, त्यांस बरील मते पसंत पडलीं; परंतु बहुतेक जनसमूहास ह्या विषयाची चाललेली चर्चा मुळींच न कळल्यामुळे ते आपल्या ठिकाणीं स्वस्थ राहून सुधारकांचा तिरस्कार करूं लागले. ह्या लोकांशीं सुधारक पक्षानें वाद करून थोडाबहुत जय बंगाल्यांत मिळविला.

विधवापुनर्विवाह कायदेशीर आहे असा सर्व हिंदुस्थानांत कायदा होण्याविषयी सुधारक मंडळीनें सटपट चालविली ही त्यांची चूक झाली; कारण बंगाल्याशिवाय इतर प्रांतांत त्यावेळीं अलीकडील शिक्षण व सुधारलेलीं मते लोकांस रुचत नसल्यामुळे अर्थातच ते सुधारणेस प्रतिकूल असत. सुधारकांस कायदे करणारी मंडळी अनुकूल असल्यामुळे त्यांच्या इच्छेप्रमाणें विधवापुनर्विवाहाचा कायदा ठरविण्याचा यत्न कांहीं अंशीं सिद्धीस गेला; परंतु बाकीच्या लोकांच्या हरकतीमुळे सुधारकांस पाहिजे होत्या तशा सर्वच गोष्टी त्यांत ठरल्या नाहीत. ही जी उणीव राहिली, तिचा परिणाम जुन्या मताच्या लोकांना कायदेशीर होऊन सुधारणेचें काम कित्येक वर्षे मागे पडलें, व ह्याच कायद्याचे योगानें लोकांचा गैरसमज होऊन, सरकार सर्व हिंदुस्थानाचे धर्म बुडविण्याचा प्रयत्न करीत आहे, अशी भीति त्यांचे मनांत भरवून देण्यास कित्येकांस फूस सांपडली, ही गोष्ट अद्याप सरकारच्या लक्षांत आली नाही; व कोणी इतिहासकारानें ही ह्या परिणामाचा कोठें उल्लेख केलेला आढळत नाही.

विधवापुनर्विवाहाचा कायदा, सन १८५६ चा आक्ट १२ वा, हा तारीख २५ जुलै सन १८५६ पासून अमलांत आला. त्यांत असे स्पष्ट लिहिले आहे कीं, विधवापुनर्विवाहासंबंधी वेदांत जीं वचनें आहेत त्यांचा सरा अर्थ काय आहे, हे ठरविण्याची सरकारास जरूरी नाही, व कायद्याचे उद्देशांत असें कबूल केले आहे कीं, आजपर्यंत जो कायदा हिंदुस्थानांत अमलांत येत होता त्याप्रमाणे, कांहीं अपवाद खेरीज करून, हिंदू विधवांस पुनर्विवाह करितां येत नाही; केल्यास त्यापासून झालेली संतति दासीपुत्र असें समजून त्यांस वारस होण्याचा हक्क पोंचत नाही, आणि ह्या गोष्टीस धर्मपुस्तकांचा आणि अनादिसिद्ध प्रचाराचा आधार आहे असेही ह्या आक्टांत कबूल केले आहे; परंतु त्यांत इतकेंच ठरविले आहे कीं, धर्मपुस्तकांचा सरा अर्थ केला असता तो विधवापुनर्विवाहास प्रतिकूल नाही; अशा विवाहापासून झालेल्या संततीचे वारसदारीचे हक्क जातात असेही त्यांत कोठें लिहिलेले नाही व आजपर्यंत चालत आलेली वहिवाट चुकीची असून ती आह्मांस कबूल नाही, असें ज्या हिंदूलोकांचें ह्मणणें असेल त्यांच्या कायद्याकरितां ह्या नवीन आक्टाचे ठराव अमलांत आणिले जात आहेत ( ह्मणजे तशा लोकांस पुनर्विवाह करण्याची मोकळीक दिली आहे. ) त्यांत सरकारानें आपलाही अभिप्राय दर्शविला आहे कीं वरील विधवाविवाहास येणाऱ्या कायद्याच्या अडचणी दूर केल्या असतां सुनीति आणि लोककल्याण हीं पुष्कळ वाढतील.

हा कायदा पसार झाल्यास बहुत वर्षे लोटलीं आहेत, तरी तो लक्षपूर्वक वाचिला असतां त्यास जुन्या मताच्या लोकांनीं त्यावेळेस किती भयंकर अडथळे आणिले होते याचें अनुमान आजही करितां येतें. विधवेच्या विवाहास नेहमीं मोठ्या कठोण अशा दोन अडचणी येतात. त्या अशा कीं त्यांस पहिल्या नवऱ्यापासून संतति झाली असल्यास तिची काय व्यवस्था करावयाची ? व तशीच तिच्या पहिल्या नवऱ्याच्या मिळकतीची काय व्यवस्था करावयाची ? मला असें वाटतें कीं इतर देशांत व समाजांत ह्या अडचणी विधवांस अनुकूल अशा तऱ्हेनें दूर केलेल्या आढळतील; परंतु वरील कायद्यांत ( विधवापुनर्विवाहाचे आक्टांत ) हिंदू धर्माच्या

मूळतः अशुभ अशा रीतीने वरील प्रश्नांचा निकाल केलेला आहे. पुनर्विवाह करणाऱ्या विधवेस ह्या आकटाप्रमाणे आपल्या पहिल्या नवऱ्याच्या अथवा त्याच्या वारसाच्या मिळकतीवरील सर्व हक्क सोडावे लागतात. तिच्या स्थितीचा अशा अशुभ शब्दांनी उल्लेख केला आहे की, 'ती जणुं मेली असें समजून तिच्या पहिल्या नवऱ्याच्या संपत्तीचा वारस ठरविण्याची व्यवस्था केली जाईल'. तसेंच तिला पहिल्या संबंधापासून जीं मुलें झालीं असतील, त्यांच्या पालनपोषणाचा हक्क तिजकडून निघून नवऱ्याचा जो अतिसंनिध नातलग हयात असेल त्याजकडे जातो. ह्याप्रमाणे मनुष्यमात्रास अतिप्रिय ह्या जगांतील ज्या दोन वस्तु, संतति आणि संपत्ति, त्यांस विचाऱ्या पुनर्विवाह करणाऱ्या विधवा मुकतात, आणि शारीरिक इच्छा सुमार्गाने तृप्त करून घेणे असल्यास मातृप्रेम आणि ऐहिक सुखोपभोग, ह्यांवर लाथ मारिली पाहिजे, अशा पेंचांत त्या सांपडतात. सुधारकांनीं पुष्कळ हाकाठी केली की, हा ठराव नीतिविरुद्ध असून ह्यानें दुराचरणास मात्र उत्तेजन होईल; कारण, जो विधवा पुनर्विवाह करून नीतीनें आणि नेमस्तपणाने आपली कामशांति करिते, तिचा नवऱ्याच्या संपत्तीवरील हक्क नाहींसा व्हावा, आणि जी (वैधव्यांतच राहून) धडधडीत व्यभिचाराने नवऱ्याच्या नांवास कलंक लाविते तिला त्याच्या संपत्तीचा यथेच्छ उपभोग मिळावा, हा किती अन्याय आहे !! परंतु सुधारकांच्या ह्या आरोपाचा आणि हाकाटीचा काही उपयोग झाला नाहीं. ह्याप्रमाणे पुनर्विवाहास घेणाऱ्या ज्या दोन मोठ्या अडचणी आहेत, त्यांची वर सांगिल्याप्रमाणे सन १८५६ च्या १२ व्या आकटांत केलेली व्यवस्था चांगली आहे किंवा वाईट आहे, ह्याजें एका नवऱ्याची संपत्ति घेऊन दुसऱ्या नवऱ्याच्या समागमाचा दुहेरी फायदा विधवांस मिळावा किंवा नाहीं, आणि तसेंच त्यांची पूर्वसंबंधाचीं मुलें पूर्वीच्या नवऱ्याच्या आत्महितेच्छु नातलग्यांच्या स्वाधीन करणे चांगलें, किंवा त्यांच्या सावत्र बापाच्या पितृप्रेमावर त्यांस सोंपवून देणे चांगलें, \* ह्याविषयीची वाटाघाट आहोती यथे करीत

\* वरील दोन्ही प्रकारच्या व्यवस्थेत त्या बापड्या मुलांची अपेक्षा होण्याचा



माहीं. येथे इतकेंच सांगणें पुरे आहे कीं, सन १८५६ च्या १२ व्या आक्टामें विधवेचा विवाह कायदेशीर मानिला आहे, परंतु जगांतील अत्यंत प्रिय ज्या वर सांगितलेल्या दोन गोष्टी, त्यांस मात्र ती ह्या कायद्यानें अजीवात मुक्तते.

तसेंच सुधारकांपैकीं जे कित्येकजण आपला हेतु सिद्धीस नेण्याकरितां अमर्याद कामें करितात, ह्मणजे जे लोक कांहीं मिशन-यांचा कित्ता गिरवून, ज्यांस आपलें हिताहित भगदीं कळत नाहीं अशा पोरबुद्धीच्या बालविधवांस फूस देऊन त्यांचा पुनर्विवाह करवितात, व तेणेंकरून अर्थीतच तिच्या सोय-याधाय-यांस दुःख देतात, अशा लोकांवर ह्या कायद्याचा कटाक्ष असून त्यांकरितां फार कडक शिक्षा ठेविली आहे. कायद्यांत न आलेल्या अज्ञान बालविधवेचा विवाह तिच्या बापाच्या, अथवा त्याच्या पश्चात जे कायदेशीर पालक आहेत त्यांच्या अनुमतावांचून झाला असल्यास तो रद्द करितां येण्यासारखा आहे; आणि तो घडवून आणणारांस अथवा त्यास उत्तेजन देणारांस एक वर्षाहून जास्त नाहीं इतकी कैदेची शिक्षा, अथवा दंड, अथवा दोन्ही शिक्षा देण्याचा ठराव आहे. हा ठराव पुष्कळ न्याय्य आहे ह्यांत संशय नाही; परंतु तो करण्याचें कारण दोहोंतून एक असलें पाहिजे. जुन्या मताच्या लोकांस जी मोठी धास्ती वाटत होती कीं विधवांस पुनर्विवाहाची मोकळीक असल्यामुळें अज्ञान स्त्रियांस पुष्कळ लोक फसवून घराबाहेर काढतील, ही धास्ती पुष्कळ अंशीं कमी व्हावी; अथवा असले मध्यस्त खटपटे लोक पुष्कळ असल्यामुळें त्यांचा बंदोबस्त करणें सरकारास जरूर वाटलें असावे.

पुनर्विवाह सशक्य आहे असें कायद्यानें ठरवितां आलें, परंतु लोकांकडून होणारा पुनर्विवाहिताचा छल कायद्यानें बंद झाला नाही, व तो करि-

( मागील पृष्ठावरून पुढें चालू. )

संभव असतो; कारण पहिल्या प्रकारांत तीं मुलें नाहींशीं झालीं असतां त्यांची संपत्ति त्याच पालकांस ( ते जवळचे नातलग असल्यामुळें ) मिळावयाची असते, ह्यामुळें ते त्या मुलांस कितपत जपत असतील ह्याची कल्पना वाचकांस होईलच; व दुसऱ्या प्रकारांत सावत्र बापाचें प्रेम !!

तां येणारही नाही, यामुळे एखादी विधवा पुनर्विवाह करण्यास तया  
 शाली असतां कायद्याप्रमाणें वर सांगितलेला दुर्दैवाचा वांटा तर तिच्या  
 पदरां येईच; परंतु शिवाय, लोकांस पुनर्विवाह हें मोठें विपरीत व अधर्मा-  
 चें कृत्य वाटत असल्यामुळे, ते तिचा तिरस्कार करीत व तिजवर बहि-  
 ष्कार घालीत, ह्यामुळे तिच्या विपत्तीस पारावार नाहीसा होत असे  
 सणावारी किंवा दुसऱ्या एखाद्या समारंभांत तिळा इतर बायका आप-  
 ल्यांत येऊं देत नाहींत; आणि ह्यापलीकडे असह्य गोष्ट तर बायकांस  
 दुसरी नाहींच ! तसेंच तिच्या मुलींना नवरे मिळूं नयेत; मुलांना बायका  
 मिळूं नयेत; हिंदू स्त्रियांना हजारों नेमधर्म, आणि मंगलागौरी, वटसावि-  
 त्री, हरतालिका वगैरे कित्येक व्रतें करावयाचीं असतात तीं चालविण्यास  
 भिक्षुकांनीं तिच्याकडे जाऊं नये; अशीं अनेक संकटें तिळा यावीं. ह्या  
 कारणांमुळे कायद्याची परवानगी असूनही पुनर्विवाह करण्याचा धीर  
 विधवांस होत नाहीं. सारांश, लोकांचें अनुमत असल्यावांचून कोणतीही  
 गोष्ट जुलमानें अमलांत आणण्याविषयीं कायदा पसार करणें किती नि-  
 रर्थक आहे, ह्याचें वरील आकट हें एक चांगलें उदाहरण आहे.  
 ह्याप्रमाणें ह्या कायद्यास पुष्कळ लोक नाखुष तर होतेच, प-  
 रंतु कित्येक दुष्ट व धाडशी लोकांनीं त्याबद्दल लोकांत मोठा  
 गैरसमज उत्पन्न केला. सन १८५७ च्या बंडास जीं कारणें शाली,  
 त्यांत काडतुसांस गाईची व डुकराची चर्ची लावितात, ह्या खोट्या खोट्या  
 बातमीमुळे हिंदू व मुसलमान ह्या दोहों जातींच्या लोकांस आपला धर्म  
 बुडण्याचें भय किती वाटत असे, हें इतिहासकारांनीं चांगल्या प्रकारें  
 वर्णिलें आहे. ह्या धामधुमीच्या काळांत उत्तरहिंदुस्थानांत राहिलेल्या  
 एका चांगल्या गृहस्थानें इंग्रजसरकार आपले धर्म बुडविण्याचा यत्न क-  
 रीत आहे, हा आरोप लोक कसा शाबीत करून दाखवीत हें आह्मांस  
 इत्थंभूत सांगितलें आहे. बंडाच्या पूर्वीं नुकतेंच सन १८५० चा २१ वा  
 आणि १८५६ चा १२ वा हे आकट अंमलांत आले होते.\* त्यावरून

\* वरील आकट अनुक्रमें हिंदूच्या धर्मांतराचा आणि विधवापुनर्विवाहाचा  
 हे आहेत.

इंग्रजसरकारची आपले धर्म बुडविण्याची इच्छा सचित्तच पूर्ण आहे अशी चर्चा गांवोगांव चालत असे. याला असे प्रमाण दाखवात की, विधवांचे पुनर्विवाह जबरदस्तीने लाबावयाचे आणि हिंदूस बाटवावयाचे कायदे इंग्रजसरकारने काढिले आहेत, व हिंदूशाखाप्रमाणे जरी अशा पुनर्विवाहित व बाट्या लोकांचा आपल्या कुळांतील संपत्तीवर हक्क राहत नाही तरी ते शास्त्र एकीकडे ठेऊन बाटण्यापूर्वी किंवा पुनर्विवाह करण्यापूर्वी असलेले सर्व हक्क त्यांस मिळणार असे लोक बोलत असत. कर्म-धर्मसंयोगाने कांहीं हिंदू राजेरजवाडे त्याच वेळेस कलकत्त्यास गेल्या-मुळे दुसरी एक अशीच बातमी कोणी उठविली की त्यांनी आपापले संस्थानांत विधवापुनर्विवाहास आणि हिंदूंचे धर्मांतरास असेच उत्तेजन द्यावे व मदत करावी अशी आपली इच्छा इंग्रजसरकारने त्यांस प्रकट केली व ती अंमलांत आणण्याबद्दल त्यांवर सक्तीही केली.

विधवापुनर्विवाहाचा कायदा ठरला, इतक्याच गोष्टीने बंगाल्यांतील सुधारकांची इच्छा परिपूर्ण होऊन त्यांचे अवसान स्वल्पासारखे दिसते; कारण तेथे पुनः कोणीही विधवेचा अथवा बालस्त्रीचा पक्ष घेऊन सुधारणा करण्याचा यत्न केला नाही; परंतु मागाहून लवकरच ज्या मंडळीचा बंगल्यांतील ह्या खटपटीने पूर्ण पाडाव झाला नव्हता अशा जुन्या मता-च्या शास्त्रीय मंडळीवर मुंबईकारांनी शस्त्र धरिले.

सन १८६६ पासून ७० पर्यंतची चार वर्षे पुनर्विवाहाच्या इतिहासांत मोठ्या महत्वाची असून त्यांत झालेली हकीकतही चित्तवेधक आहे. विष्णुशास्त्री पंडित पुनर्विवाहोत्तेजकांपैकी एक सुप्रसिद्ध पुढारी होते. त्यांनी सन १८६६त ईश्वरचंद्र विद्यासागर ह्यांचा पुनर्विवाहावर ग्रंथ आहे त्याचे मराठींत भाषांतर करून इंदुप्रकाश वर्तमानपत्रांतून ते प्रसिद्ध करण्याची सुरवात केली. त्यांतील मजकूर अर्थातच पुनर्विवाहाच्या तर्फेचा असे. बंगाल्यांत पुनर्विवाहाची बाटाघाट सुरू असल्याचे देखील आपल्याकडील लोकांस संपत नव्हते, असा मागे एके ठिकाणी उल्लेख केलाच आहे. मग त्या प्रकारचा मजकूर मुंबईतच प्रसिद्ध होऊं लागल्यावर काय विचारावे! विष्णुशास्त्र्याच्या लेखावर अनेक पत्रांतून



कोटिक्रम व आक्षेप येऊं लागले. दहा जणांस एकट्यानें पुरें पडण्याकाम मोठें कठीण आहे, तरी विष्णुशास्त्र्यांनीं अविश्रांत श्रमानें आणि मोठ्या समवसूचकतेनें सर्वांच्या आक्षेपांचें निराकरण करण्याचें कायथाशक्ति चालविलें होतें. अशी पत्रोपत्रीं शटापट होतां होतां हा वाद मि अधिक पेटून व्याख्यानद्वारा वाग्युद्वास आरंभ झाला. अर्थोक्त व्याख्यानांतही सुधारक पक्षाचे पुढारी विष्णुशास्त्रीच असत, व त्या प्रतिपक्षी त्यांच्याच तोडांचे मिळाले होते; त्यांचें नांव विठोबा अण्णदत्तरदार. व्याख्यानें ऐकण्यास जी मंडळी जमत असे, त्यांत बहुतकरून व्याख्यानकाराच्याच पक्षाचे, अथवा त्याचे विचार ज्यांस आवडत असेच लोक असत; ह्यामुळें जो निकाल व्हावयाचा तो नेहमीं एक तर्फी होत असे; आणि उभय पक्षांतील लोकांसमक्ष दोन्ही मतांच्या व्याख्यात्यांचा सामना कधीं न झाल्यामुळें जयापजय कोणास येईल ह्याचा अदमास लागेना, व कोणाचें ह्मणणें विशेष माह्य आहे तीं तुटना कोणास करितां येईना. अशा अरण्यरुदनवत् वाक्पांडित्यांनीं कांहीं निष्पन्न होत माहीं असें पाहून सुधारक पक्षाच्या मंडळीनें एक सभा स्थापन केली व तींत विधवाविवाह घडवून आणण्यास काय काय उपाय करावे ह्याची वाटाघाट चालविली. विरुद्ध पक्षही त्यांच्या मागे हात धुवून लागला होताच; त्यानें वरच्या सभेचे यत्न निष्फळ करून इच्छित्तगारी विरुद्ध सभा काढिली. ह्या दुसऱ्या सभेचे सूत्रधार गणेश बापूजी मालवणकर हे होते. ह्या सद्गृहस्थांस आपल्या अत्यौत्सुक्यामुळें या विवादाच्या शेवटच्या हातघाईत भूलोकींच्या यमयातमा मागे भोगाव्या लागल्या. तीं हकीकत पुढें लवकरच येईल.

सुधारणेच्या पक्षांत सामान्य मंडळी होती असें नाहीं. रा० ब० महादेव गोविंद रानडे, रा. बा. गो. इ. देशमुख, रा० सा० बा० मं० बागळे इत्यादि बडीं प्रस्थे होती; परंतु लिहिण्यास खेद इतकाच वाटतों कीं, आपली मनीषा तूस व्हावी आणि पुनर्विवाहाचा काय परिणाम होईल तो पाहण्यास सांपडावा ह्मणून, त्यांनीं तो प्रयोग एका चापड्या अग्रसिद्ध जोडण्यावर करून पाहिला. एसादें औषध किंवा वनस्पति

मवीन असली, ह्मणजे तिचा प्रयोग एकदम मनुष्यावर केल्यास कदाचित् घात होईल, ह्मणून डाक्टर लोक त्यांचा प्रयोग प्रथम जनावरावर करून पाहतात, आणि जरीसुद्धा त्यापासून मनुष्यजातीचें फार हितही झालें आहे. तरी कित्येक लोकांच्या हाकरांस असा दोष देतात कीं हें त्यांचें कृत्य निर्दयतेचें व अन्यायाचें आहे !! परंतु हा शास्त्रीय प्रयोगाचा न्याय सामाजिक सुधारणेस लागू पडत नाहीं. सामाजिक सुधारणेचा प्रयोग असल्या शुद्धक मनुष्यावर करून पाहणें ह्मणजे सरोसर अन्यायाचेंच नव्हे, तर निष्फलही आहे. उपदेशाप्रमाणें क्रिया असल्यापासून कोणाचें ह्मणणें कोणी खरें मानीत नाहीं. ह्या नियमाप्रमाणें सामाजिक सुधारणेचा दुरून दुरून तोंडचा उपदेश केल्यानें तिला मदत तर व्हावयाची नाहींच, परंतु निचें पाऊळ उलट आंत मात्र येतें. सुधारकांच्या पुढाऱ्यांपैकीं कित्येकांस आपल्या उपदेशानुरूप स्वतः आचरण करून लोकांस उदाहरण घालून देण्याची संधी नव्हती असेंही नाहीं, परंतु इतकी जबाबदारी पत्करतो कोण ? सारांश ह्या सभेनें इतक्याच कामाकरितां वर सांगितल्याप्रमाणें एक अप्रसिद्ध जोडपें शोधून काढिलें, आणि हा अपयशाचा वाटा त्यांचे पदरांत लोटिला. वेणूबाई नांवाची एक तरुण विधवा परांजव्याच्या एका घराण्यांतली होती, आणि पांडुरंग विनायक करमरकर ह्मणून एक मराठी शाळामास्तर होता; ह्या दोघांचा हा जगविख्यात लग्नसमारंभ होऊन हें जोडपें कृतकृत्य होणार होतें. निमंत्रणपत्रिका सालील प्रसिद्ध सात गृहस्थांच्या सहीच्या पाठविल्या होत्या. ( १ ) पंडित, ( २ ) देशमुख; ( ३ ) रा० ब० रानडे; ( ४ ) भिडे; ( ५ ) बी० पी० रानडे; ( ६ ) तळेकर; आणि ( ७ ) गाडगीळ. मुंबईत मोरोबा कान्होबा ह्यांच्या वाड्यांत तारीख १५ जून सन १८६९ ह्या दिवशीं हा लग्नसमारंभ मोठ्या थाटानें झाला. व हाचकोटचे जज्ज, बारिस्टरस् व मोठमोठे शेट-सावकार लोकही हा समारंभ—समारंभ कसचा ! सुधारकांच्या भीरु-त्वाचा हा उत्तम देखावा—पाहण्यास आले होते.

नास्तिक मतांचा कोणी नुसता उच्चार केला पुरें कीं झालीय त्यास शि-

क्षा, अशा तऱ्हेचे रोमन क्याथोलिक वगैरे काहीं धर्म ज्याप्रमाणें कडक आहेत, तितका कडक आपला धर्म नाही. आपल्या धर्माचें तत्त्व असें आहे कीं 'कलौ पतति कर्मणा' कलियुगांत जो पापकर्म आचरील तोच दोषास पात्र आहे; नुसत्या तोंडच्या नास्तिक वादानें कोणी दोषी ठरत नाही. ह्याप्रमाणें वरील लग्न लावीपर्यंत सुधारक मंडळीची नुस्ती तोंडची बडबड असल्यामुळें तिकडे कोणी विशेष लक्ष पोंचविलें नव्हतें; परंतु बोलण्याप्रमाणें त्यांनीं प्रत्यक्ष क्रिया करितांच ठाकूरद्वारांत एक जंगी सभा भरून 'बहिष्कार ! बहिष्कार !' असें सर्वतोमुखीं होऊन बहिष्काराचा ठराव पसार झाला, व नवीन बंधूवराचें जोडपें आणि वरील सात असामी यांस जातीबाहेर टाकलें. दुसरे दिवशीं भास्करशास्त्री ताऱ्हेनकर, सखारामशास्त्री काणे, मि० महादेव चिमणाजी आपटे आणि मि० अण्णा मोरेश्वर कुंटे ह्या चार असामींनीं जाहीर केलें कीं आह्मांस ठाकूरद्वारांतील सभेचे वरील ठराव मान्य नाहीत. तेव्हां लागलेंच ह्याही चार गृहस्थांस बहिष्कृत मंडळींत सामील केलें. जातीपासून बहिष्कृत राहण्याचें दुःख फार कठीण आहे. तें जो बहिष्कृत आहे त्यासच बाधावयाचें असें नाही, परंतु त्याचे इष्टमित्र, बायका-मुलें, सर्वांसच त्याचें प्रायःश्रित मोगावें लागतें. ह्या कारणामुळें वरील अपेक्ष टाकिलेल्या जाड्या प्रस्थांचे काहीं मित्र मिळून त्यांनीं जातीशीं मध्यस्थीचें बोलणें लाविलें कीं, विधवापुनर्विवाह सशास्त्र आहे, किंवा अशास्त्र आहे ह्याचा अचाप निकाल झाला नाही, ह्मणून तो होईपर्यंत पुनर्विवाहास नुस्ती मदत केली एवढ्या आरोपावरून वरील गृहस्थांस बहिष्कृत ठेवणें योग्य नाही. हें ह्मणणें अशापैकींच होतें कीं ह्या विषयासंबंधानें वादविवाद करण्याकरितां सभा भरवा. विरुद्धपक्षानें हें ह्मणणें मान्य केलें; कारण वादांत जय मिळण्याची त्यांस खात्री होतीच; परंतु शिवाय बहिष्कृत मंडळीस पश्चात्ताप होऊन त्यांनीं पुनर्विवाहाचा पक्ष सोडिला आणि आपल्या पक्षास मिळाले तर बरेंच झालें असा त्यांचा हेतु होता, व अशीं बडीं प्रस्थें आपल्या पक्षास अनुकूल व्हावीं एतदर्थ हा त्यांचा प्रयत्न जुन्या मताच्या लोकांस पसंत पडला.



वर सांगितल्याप्रमाणें वादविवाद करण्याकरितां तारीख २० मार्च सन १८७० ह्या दिवसापासून पुण्यांत दिक्षितांच्या वाड्याच्या टोले-जंग दिवाणखान्यांत सभा भरूं लागली. पुनर्विवाह हा विषय साधारण नसून, त्याच्या योगानें कित्येक आचारविचार बदलून धर्मसंबंधी मोठी उलाढाल व्हावयाची, ह्मणून अशा महत्त्वाच्या विषयाचा एक निर्णय ठरविण्याकरितां श्रीमत् जगद्गुरु शंकराचार्यांची स्वारी सभेला आली होती. तसेंच ठिकठिकाणचे महा विद्वान् लोक सभेंत असल्यामुळें ती इतकी भव्य आणि भारदस्तदिसत असे कीं, अशी सभा पूर्वी कित्येक शतकांत लोकांस पाहावयास सांपडली नसेल, व पुढेही पाहावयास सांपडणार नाही. त्यावेळीं आलेले शास्त्री वादविवादांत परम निपुण, धर्मशास्त्र ह्मणजे ज्यांस करतलामलकवत् व गहन शोध करण्यांत एकाहून एक अधिक सामर्थ्यावान् असे होते. असे विद्वान् शास्त्री प्रस्तुत बहुतेक मावळले आहेत व पुनः असे होतील अशी आशाही नाही. मुसलमानांच्या कारकीर्दीच्या उत्तरार्धांत शास्त्रविद्येस न्हास लागून ती दीन दशेंत आली होती; आणि स्वराज्याचा आश्रय तिला न मिळता, तर तिची काय अवस्था झाली असती ह्याची कल्पनाही करवत नाही; परंतु मराठेशाही झाल्यापासून तिचें पुनरुज्जीवन होऊं लागून ती पुनः उत्कृष्ट दशेंत येऊं लागली. ह्या महाभाग्युद्धांतील शास्त्री पेशवाईच्या अखेर तयार झालेले असून त्यांस अलीकडील इंग्रजी शिक्षणाचें वारेंही लागलें नव्हतें. असो. असे पांच शास्त्री सुधारक पक्षाच्या तर्फेनें व दुसरे पांच विरुद्ध पक्षाच्या तर्फेनें पंच नेमून गोपाळाचार्य कराडकर हे सरपंच नेमिले होते. सुधारक पक्षाच्या तर्फेचे वक्ते, मागील इंदुप्रकाशांतील लेख प्रसिद्ध करणारे बाणेदार गृहस्थ विष्णुशास्त्री हे होते; व रावबहादुर रानडे हे त्यांचें साह्य करीत होते. इकडे विरुद्ध पक्षांतील तें काम नारायणाचार्य गजेंद्रगडकर यांनीं उचलिलें, आणि त्यांस मदत विठोबा अण्णा दूसरदार ह्यांची होती. ह्याप्रमाणें उभयपक्ष परस्परांशीं तुलित असे होऊन वादास आरंभ झाला. धार्मिक वादविवादांत शब्दार्थ हवेतसे फिरवून पळण्याचे मार्ग पुष्कळ

सांपडतात, ह्याकरिता उभयपक्षांनीं लेखी प्रश्न करून उत्तर देण्याचें कामही लेखी चालविलें.

नऊ दिवसपर्यंत ही भवती न भवती चालली होती. उभयपक्षांनीं अनेक शोध करून आपआपल्या तर्फेनें पुष्कळ प्रमाणें दाखविलीं व सर्व प्रकार अगदीं शांततेनें आणि सभ्यपणानें चालला होता. तरी ह्या विवादाचा शेवट लपकर होत नाही असें पाहून सर्व लोकांस आणि स्वतः सभासदांस देखील अगदीं कंटाळा आला, आणि आतां मते घ्यावीं असा सर्वांचा अभिप्राय पडला. सर्वांचीच अशी इच्छा पाहून शंकराचार्यांनीं पंचास आपापलीं मते लिहून देण्यास सांगितलें. आतां काय निकाल होतो इकडे सर्वांचे डोळे लागून राहिले. सर्व मते एकत्र करितां असें आढळलें कीं सुधारक पक्षाच्या तर्फेचा एक पंच व्यंकट शास्त्री माटे विरुध्द पक्षास मिळाला, आणि त्यानें आपलें मत विरुद्ध पक्षास अनुकूल असें दिलें असल्यामुळे ४ स ६ असें मताधिक्य विधवाविवाहाविरुद्ध झालें. तेव्हां सरपंच आणि श्रीमत् शंकराचार्य यांस निर्णय करण्यास अडचणच राहिली नाही, आणि लोकांस आवडताच असा ठराव लागलाच प्रसिद्ध झाला कीं 'धर्माच्या सर्व मान्य आधारांवरून विधवाविवाह अशास्त्र आहे.'

जगाच्या बहिवाटीप्रमाणें पराजित झालेल्या पक्षानें (सुधारकांनीं) बयादी सांगण्याची व लोकांचा गैरसमज करण्याची सुरवात केली. त्यांनीं असें प्रसिद्ध केलें कीं सुधारक पक्षाचा एक पंच विरुद्ध पक्षास मिळाला, ह्याचें कारण विरुद्ध पक्षांतील लोकांनीं त्यास 'विधवापुनर्विवाहासारख्या अधर्माचरणास मत दिल्यास तुम्हांवर ईश्वरी क्षोभ होईल,' असें भय घातलें; तेव्हां तो विचारा शास्त्री वृद्ध आणि धर्मभोळा असल्यामुळे भिऊन, पूर्वी धर्मराजा जसा योग्य कारणाकरितां सोटें बोलला, तसें ह्यानेंही करण्याचें पत्करिलें; आणि शंकराचार्यांच्या पायांची शपथ घेऊन कबूल केलें कीं, आपल्या पक्षाविरुद्ध मत देईन. मागाहून असेंही प्रसिद्ध झालें कीं बरील कितूरी शास्त्रास "तुम्हींच पूर्वी जे पुनर्विवाहास असणारे आधार आह्यांस दाखविले, व ते निर्विवाद आहेत असें ह्मणत होतां, त्यांचें निरसन तुम्हीं कसें केलें?" असा प्रश्न करितांच निरुत्तर

होऊन त्याने वरील फितुरीचा प्रकार कबूल केला. ह्याप्रमाणे सुधारकांचे लेख व त्यांवर विरुद्ध पक्षाचे उलट लेख वर्तमानपत्रांतून येऊ लागले. जुन्या मताच्या पक्षापैकीं मालवणकर ह्मणून एक गृहस्थ अतिस्वपक्षा-भिमानी होते. त्यांनीं 'सुधारकपक्षाने माझ्या फितुरीबद्दल लिहिलेला सर्व मजकूर सोटा आहे' अशी व्यंकटशास्त्र्याच्या सहीची एक कैफीयत प्रसिद्ध केली. अगोदरच पराजय झाला होता व त्यांत मागाहून ही फजिती, अशा दुहेरी उद्देगाच्या आवेशांत सुधारकांनीं फौजदारी कोर्टाची वाट धरिली. कांहीं लोकांवर बेअमू केल्याबद्दल सटले चालून फौजदारी अंमलदारांनीं त्यांस शिक्षाही दिल्या. ह्या बेअमूच्या एका सटल्यांत सोटी साक्ष दिल्याचा आरोप मालवणकर याजवर येऊन त्यांस तीन महिने सक्त मजुरीची शिक्षा झाली; व ह्याप्रमाणे जुन्या मताच्या अत्याग्रहाचे प्रायश्चित्त त्यांस इहलोकींच्या यमपुरींत ( कारागृहांत ) भोगावे लागले. हा विपरीत परिणाम पाहून सर्व लोकांस व खुद्द सुधारक मंडळींसही फार वाईट वाटले; व त्यांनीं दुसऱ्या कित्येक लोकांवर केलेले फौजदारी सटले एकदम काढून घेतले. शंकराचार्यांनीं भीतीने आपल्या मुलसाची वाट धरिली. कारण, सरकारी अंमलदार सुधारकांच्या पक्षास अनुकूल असल्याची शंका आल्यामुळे, ते कदाचित् आरलाही कांहीं उपमर्द करतील, अथवा आपल्यावर कांहीं अरिष्ट आणतील असें भय त्यांस वाटले. अस्तु: एकंदरति, जुन्या मताच्या पक्षाच्या लोकांवरील कितोही आरोप सरे असले, तत्रापि सुधारक लोकांची सारी अकल स्वपक्षाभिमानाने गुंग होऊन आपल्या देशबांधवांशीं वादविवाद करण्यांत आपले मुख्य कर्तव्य काय आहे, हे ते विसरले, व ह्यामुळेच ते सर्व लोकांच्या क्रोधास स्वतः पात्र होऊन त्यांनीं आरंभिलेलें कार्यही लोकांस अप्रिय झाले, असें ह्या घटकेस आपणास ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही.

ह्याप्रमाणे उभय पक्षांतील लोकांचे परस्पर हाडवेर पडून जुन्या मताचे लोकांचा जय झाला. आधींच सुधारकांची संख्या थोडी, त्यांत त्यांचा असा पाडाव झाल्या कारणान त्यांच्या पक्षास कोणी मिळेंना; आणि हिंदुस्थानच्या पश्चिम व दुसऱ्याही कित्येक भागांतील लोक सुधारकांचा



तिरस्कार करून लागल्यामुळे सुधारणा हा शब्द देखील कित्येक वर्षेपर्यंत ऐकून येईनासा झाला. मधून मधून वर्तमानपत्रद्वारा उभयपक्षांची झटापट होत असे, परंतु त्यांत ह्मणण्यासारखे बर्चस्व कोणाचेच दिसत नसे. पुनर्विवाह देखील कधी कधी होत, परंतु फारच क्वचित; आणि ते तरी अशा लोकांत कीं जे हिंदू समाजांत आहेत किंवा नाहीत याची देखील भ्रांति! संस्कृतांत एक म्हण आहे कीं—‘तृणं जगत् निस्पृहस्य, निस्पृहो जगत्स्तृणम्; अशी ह्या पुनर्विवाह करणाऱ्या लोकांची स्थिति असल्यामुळे.’ लोक त्यांस बाटे मंडळापैकीं समजून त्यांच्या कृत्यांचा विचार करीत नसत. इकडे पुण्याच्या बादविवादांत जे सुधारकांचे पुढारी होते त्यांपैकीं प्रत्येकावर दुर्दैवानें असे प्रसंग आले कीं, सुधारणेविषयी त्यांचे सरोसर औत्सुक्य किती आहे ह्याची परीक्षा व्हावी, व त्यांनीं त्यावेळीं जर आपल्या उपदेशाप्रमाणें वर्तन केलें असतें, तर हे प्रसंग नव्हेत सुदिन आहेत असें त्यांस करून दाखवितां आले असतें; परंतु तसें केल्यानें लागलींच आपणावर काय काय संकटें येतील, तीं त्यांस दिसूं सागलीं. जगांतील कित्येक सुखांस आपण अंतर्हू, लोक आपला फार छळ करितील, इत्यादि विचार, आणि त्यांच्या धर्मभोंवत्या आया व स्त्रिया ह्यांची सुधारणेचा पक्ष न स्वीकारण्याविषयीं विनवणी हीं सर्व आपल्या मतस्वातंत्र्याकरितां एकीकडे ठेवण्याचें धाडस त्यांस होईना, ह्यामुळे विचारांच्या सुधारणेचा पाया दोन्ही बाजूंनीं सचत चालला—एक तिला आलेलें अपयश, आणि दुसरें स्वयं-हास, म्हणजे जे थोडेसे लोक सुधारणेच्या पंथांत होते ते तो मार्ग हळूहळू सोडूं लागले.

वर सांगितल्याप्रमाणें सुधारणारूप अग्नि अपयशाच्या रक्षेनें ग्रस्त होऊन विक्षत चालला होता; आणि तो पुनः प्रज्वलित होईल अशी आशाही दिसत नव्हती; परंतु सन १८८४ त पुनः एक वावळ सुटलें, त्याच्या सोसाट्यानें त्यावरील सांचलेली राख अगदीं झाडून जाऊन जो थोडासा मंदामि राहिला होता तो पुष्कळ भडकला. एक परजातीय परंतु मोठ्या हिंमतीचा आणि दयाळू अंतःकरणाचा गृहस्थ पुढें सरसावला. त्यानें बालविवाह आणि असंमतवैधव्य या विषयांवर आपले प्रख्यात

लेस प्रसिद्ध करून सर्व एतद्देशीय आणि परकीय विचारशील लोकांचें मन आपणाकडे वेधिलें. बालविवाह ह्या विषयावर विचारवान् व सुधारक लोकांनीं तोंपर्यंत योग्य विचार कधींच केला नव्हता; तथापि असा महत्त्वाचा, परंतु मागसलेला, विषय हातीं घेऊन त्यावर लोक योग्य विचार करतील इतक्या महत्त्वास त्यास आणिलें ही गोष्ट मिस्तर मलबारी यांस फारच भूषणाई होय. बालविवाहासंबंधानें लोकांचे विचार हळूहळू बदलूं लागले होते. ह्या विषयावर व्याख्यानें होऊं लागलीं होती; युनिव्हर्सिटीचे निबंध कधीं कधीं त्याच विषयावर येत; एकंदरीत, ह्या चालीचे परिणाम कांहीं तरी वाईट आहेत, ह्यांत संशय नाही, हा विचार लोकांच्या मनांत जागृत होऊं लागला होता; परंतु हिंदू समाजांत जीं दुःखे आहेत त्या सर्वांचें, निदान कांहीं मोठ्या अंशाचें तरी मूळ कारण बालविवाह करणें हेंच आहे, इतके हिंदू लोकांचे विचार अद्याप दूर-वर गेले नव्हते. मि० मलबारी ह्यांनीं ही वाईट चाल मोडण्याकरितां फारच स्तुत्य उद्योग व श्रम केले आहेत. ह्या चालीच्या वाईट परिणामांची इतकी हाकाटी करून सर्व विचारशील लोकांचें चित्त तिजकडे वेधण्याची खटपट मि० मलबारी ह्यांनींच केली. हे गृहस्थ परजातीय असून त्यांचा उद्योग हिंदूधर्माविरुद्ध असल्यामुळें जुन्या मताचे लोक रागानें फार खळून गेले होते, तरी केवळ बालवधूच्या कळवळ्यानंच त्यांच्याशीं टक्कर मारण्याचें काम मि० मलबारी ह्यांनींच केलें. ह्या यश-हीन कामाकरितां सर्व हिंदुस्थानभर फिरण्याचे श्रम त्यांनीं उदार बुद्धीनें केले; आणि एक पै देखील घेतल्यावांचून अथवा कोणाही बालविवाहितेपासून असत्यार मिळाल्यावांचून हिंदू बालस्त्रियांच्या दुःखविमोचनाची रद्दबद्दी, ज्यांत सद्य अंतःकरणाचे लोक फारच थोडे अशा हिंदू-जनसमाजापाशीं त्यांनींच केली. मि० मलबारी ह्यांनीं मोठमोठ्या अधिकाऱांवर असलेल्या परोपकारी लोकांचें मन आपल्या तर्फेला वळविलें आणि हिंदूंच्या पुढारी लोकांची विनवणी केली कीं, जर हिंदू लोक स्वतः होऊन अर्धी मदत करतील, तर हें काम सिद्धीस नेण्यास ( बालविवाह-निषेधक कायदा करण्यास ) बाकी अर्धी मजल चालून येण्यास सरकार

खुशी आहे, परंतु ह्या सर्व सटपटींचा कांहींएक उपयोग झाला नाही. हिंदू समाजास सुधारणेपासून होणारें सर्व हित कळू लागलें नसल्यामुळे ते तिला मदत करीनात; ह्या चालीचे दुष्परिणाम भोगणाऱ्या स्वतः ज्या हिंदू स्त्रिया त्यांजवर ह्या चालीमुळे जरी नानाप्रसंग कोसळतात—ज्या कित्येक बालविधवा होऊन, अखेर मृत्युमुखी पडतात, कित्येक नाइलाजास्तव अनुचित कर्म करून लोकापवादास पात्र होतात; कित्येक जन्मरोगी होतात—तरी अज्ञानामुळे त्या देखील सुधाराकांच्या मतास अगदीं विरुद्ध असत; सुधारणा करण्याच्या कामांत मि० मलबारी यांस मदत करणाऱ्या लोकांचा कळवळाही तितपतच होता; स्वतः मलबारी यांचेही सुधारणा घडवून आणण्याचे बेत आणि भाषणें हीं कांहींअंशी अविचारांचीं असत; ते परजातीचे असल्यामुळे हिंदुधर्मांत हात घालण्याचा अधिकार त्यांस यास्तविक पाहतां नव्हताच; आणि शिवाय कांहीं सुशिक्षित मंडळी—ज्यांची दोरी सोडिली असतां धनुष्याच्या कांबीच्या दुसऱ्या टोंकाप्रमाणें उलटपक्षाकडे ओढ घेत होती—व दुसरे अशिक्षित हेकेखोर लोक, मि० मलबारी ह्यांचे प्रयत्न निष्फळ करण्यास झटत होतेच; इतक्या अनेक अडचणींमुळे मि० मलबारी ह्या थोर गृहस्थानें आरंभिलें हें थोर कार्य अगदीं निष्फळ झालें. तेव्हांपासून ह्या सुधारणेच्छु पारशी गृहस्थांची हिंमत सजून त्यांनीं आपलें अंग ह्या भांडणांतून काढिलेंसे दिसतें;\* व जरी हा उद्योग अद्याप त्यांनीं समूळ सोडिला नाही, तरी हें काम एखाद्या हिंदू सुधारकाकडे सोंपवार्जे—कारण हिंदूंची सुधारणा करणारा उपदेशक हिंदूच असल्यास ती लोकांस विशेष प्रिय होईल, अशा विचारांत ते होते.

असे गृहस्थ त्यांस लवकरच सांपडले, ते आपले दिवाणबहादूर रघुनाथराव. हें मोठे धीट, हिंदूधर्मपरायण, आणि स्वधर्माभिमानी असे आहेत. तरुण मनुष्यांत देखील क्वचितच असेल इतकी हिंमत ह्यांच्या अंगी आहे; व पूर्वी युरोपांत लूथर ह्या जगविख्यात सुधारक होऊन गेला, त्यानें जसें एकनिश्चयानें आणि धाडसानें युरोप खंडांत सुधारणा करण्याचें

\* बुक्तेंच हे गृहस्थ हवा पालटण्याकरितां विलायतेस गेले होते, तेव्हां ती संधी साधून यांणी याविषयावर इंग्लंडांत केलेली चळवळ वाचकांस ठाऊक असेलच.



काम शेषटास नेलें, त्याच्या किंवा आपल्या देशांतील केशव चंद्र यांच्या तोडीची ह्यांची उत्साहबुद्धि आहे. तसेंच ह्यांनीं वेदांत आणि शास्त्रांत फार गहन शोध केले आहेत. ह्यांची वाद करण्याची पद्धति मोठी बारकाईची व दृढाची आहे. एकंदरीत हे जुन्या शास्त्रांशीं व पंडितांशीं याद करून त्यांस बालविवाह व असंमतबैधव्य यांस वेदाचा किंवा प्राचीन सूत्रांचा आधार नाही असें सिद्ध करून दाखविण्यास फार योग्य आहेत. राज्य-कारभारांत निमग्न असोत, किंवा नोकरी सोडून देऊन घरीच असोत, त्यांनीं आपला फुरसुतीचा मौल्यवान् वेळ ह्या कामांत खर्ची घातला आहे; त्यांनीं स्वतः केलेले सर्व शोध प्रसिद्ध केले आहेत; हिंदू जनसमूहांस व्याख्यानें दिलीं आहेत; व जुन्या मताच्या आणि विरुद्ध पक्षाच्या लोकांशीं अनेक वादविवाद केले आहेत; सारांश जुन्या मताच्या लोकांशीं भांडून सुधारणा करण्याच्या कामांत त्यांनीं अतिशय सद्गुण श्रम केले आहेत; परंतु त्यांचाही परिणाम लोकांच्या मनांवर अथवा त्यांच्या चालींवर घडला नाही. याचें मूळ कारण असें आहे कीं, सुधारणेचें काम विरुद्ध मताच्या पंडितांशीं नुस्त्या वाद केल्यानें कधींही तडीस जाणार नाही; लोकांस त्या वादाच्या गुणदोषांचद्वल निर्णय करितां न आल्यामुळें कोणाचें मत जास्त हितावह आहे, हें त्यांस समजत नाही; व सुधारकांच्या ह्मणण्याचा खरेपणा जरी त्यांच्या हृदयांत भासूं लागला, तरी त्यांचें मन शास्त्रांच्या व पंडितांच्या ह्मणण्याकडे लोंकर बळतें, कारण ते प्रचाराचा मेळ शास्त्रांशीं घालून देतात. असो. आनंदाची गोष्ट इतकीच आहे कीं, एवढ्याच अपयशानें न डगमगतां दिवाणबहादूर ह्यांनीं आपला प्रयत्न मोठ्या जोरानें व हिंमतीनें सुरू ठेविला आहे, व त्यांचें नांव हिंदुस्थानच्या भावी प्रजेत बहुत वर्षपर्यंत प्रसिद्ध राहील अशी सात्ती आहे.

मद्रासइलाख्यांतील लोकांनीं सामाजिक सुधारणेचें काम बऱ्याच प्रसंगनीय तऱ्हेनें चालविलें व पुढें चालवीतही आहेत, परंतु बायब्येकडील भागांत व पंजाबांत सुधारणेच्या इतिहासांत गणण्यासारखी काहींच सटपट झालेली नाही. उघडच आहे. आह्मी पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें सुधा-

रणेचें बीज इंग्रजी शिक्षणांत असून, त्या देशांत युनिव्हर्सिटी आतांच नुकी स्थापन झाली आहे, हें मनांत आणिलें असतां इकडल्याप्रमाणें तिकडे सुधारणेचे निःसीम भक्त निर्माण झाले नाहींत, ह्याचें आपणांस आश्चर्य वाटणार नाहीं. तरी त्यांस देखील आतां जुन्या चालींविषयीं संशय येऊन अविश्वास वाटूं लागला आहे, आणि त्यांविषयीं त्यांची चौकशी व शोध सुरू होऊन त्यांचा उपयोग फलद्रुप होऊं पाहत आहे. थोड्याच वर्षांत हे दोन्ही भाग पुढें सरसावून हिंदुस्थानांतील सुधारलेल्या प्रांतांमध्ये आपणांस योग्य स्थान मिळवितील असा संभव आहे.

हल्लीं चा आपला काळ सभांचा आणि संघांचा आला आहे, असें दिसतें; कारण संघांच्या एकत्र शक्तीपुढें व्यक्तिमात्राचा पराक्रम अगदीं लोपून गेला आहे. पूर्वीच्या काळांत जगविख्यात सेनाधीश व विजयी पुरुष होऊन गेले; मोठमोठे भविष्यवादी आणि धर्मप्रसारक होऊन गेले; अचाट बुद्धीचे शास्त्रज्ञ व तत्ववेत्ते होऊन गेले; आणि आतां त्यांच्या ऐवजी 'ईस्ट आफ्रिकन कंपनी,' 'मुक्तिकौज,' 'क्लोरोफार्म कमिशन' अशा मंडळ्यांची गर्जना होत आहे. इतकेंच नाहीं; हल्लीं लोक इतके शहाणे व बहुश्रुत झाले आहेत कीं, पूर्वीप्रमाणें एकाच विलक्षण बुद्धिमान मनुष्याचा पगडा सर्व जनांवर कधींही बसणार नाहीं, व साधारण मनुष्यापेक्षां फारच अद्भुत शक्तीचीं माणसें हल्लींच्या काळांत होणेंही अशक्य आहे, असें रा० सा० शंकरराव पंडितासारख्या विद्वान गृहस्थाचें मत आहे. ते असें ह्मणतात कीं बहुतेक मनुष्यांची बुद्धि उपजत सारखीच असते, परंतु मागाहून जसें ज्यास शिक्षण मिळेल, त्या मानानें त्याच्यांत फरक होतो. पूर्वीच्या काळांत बहुतेक लोक अज्ञानंधःकारांत निमग्न असत; कारण त्यांस शिक्षणाचीं साधनेंच तशीं नसत, व ज्या एखाद्यास शिक्षणाचा फायदा मिळे तो त्याच्या योगानें बाकीच्या अज्ञ जनांस फारच लोकोत्तर वाटत असे; परंतु लहानपणापासून सर्वांस समान शिक्षण मिळत गेल्यास त्यांची बुद्धि समान होईल; इतकेंच नाहीं, तर त्यांचा द्रव्यसंचयही सारखाच होऊन शेवटीं सर्व जगांतील लोकांची स्थिति अगदीं एकसारखी होईल. आतां, त्याप्रमाणें हल्लीं जरी सर्वांची संपत्ति एकसारखी

झालेली दिसत नाही, तरी शिक्षणप्रसारांने सर्वांची बुद्धि एकसारखीच होत आली आहे; आणि कालांतराने संपत्तीचीही व्यवस्था अशीच होईल. ह्या नियमांप्रमाणे पाहतां असे दिसते कीं पूर्वीप्रमाणे अलौकिक बुद्धीची माणसे ह्या काळांत निपजणें अशक्य आहे; आणि त्यांचें काम आतां सभांकडून आणि संघांकडूनच करविलें पाहिजे. शिवाजीनें एक-  
 द्यानें जसा पूर्वीं मुलूख जिंकून स्वराज्य स्थापन केलें; मुसलमानांस त्यांच्या जुलुमाबद्दल शासन केलें आणि जिंकलेल्या लोकांस स्वतंत्र केलें, तसें करण्याचें—जरी सर्व प्रकारें राजकीय स्वा-  
 तंत्र्य मिळविण्याचें नाही, तरी त्याच्याच बरोबरीचे दुसरे महत्त्वाचे राजकीय हक्क मिळविण्याचें—सामर्थ्य आज फक्त एका राष्ट्रीय संमेलनाच आहे; आलेक्झांडर ( शिंदूर ) बादशहानें एकट्याच्या पराक्रमानें जसें सर्व जग जिंकिलें; आगस्टस ह्यानें जसें सार्वभौम रोमन राष्ट्र स्थापिलें; ने-  
 पोलियन ह्यानें जसें इतिहासांतील प्रत्येक वीरास युद्धकौशल्यांत मार्गें टाकिलें, आणि मोडकळीस आलेल्या आपल्या लोकसत्तात्मक राज्याचें मोठें सार्वभौम राष्ट्र बनवून त्यास शत्रूंच्या रक्तानें स्नान घातलें; त्याच्या हल्लीं उलट प्रकार हल्लीं नजरेस येत आहे. ब्रिटेनच्या राज्यक्रांतीवरून उघड दिसते कीं सर्व राष्ट्र एकमतानें चाललें असतां तें कोणतीही गोष्ट करूं शकेल आणि त्यांच्या एक संपापुढें एका व्यक्तीचें कांहीं चालणार नाही. इतकेंच नाही, ' कोटश्र कीटायते ' ह्या वाक्याप्रमाणें त्याची एकट्या-  
 ची कोठें दाद देखील लागणार नाही. शास्त्र विषयाकडे पाहिलें तरी असेंच आढळते. मार्गे न्यूटन, केप्लर, ग्यालिलियो, कोपर्निकस वगैरे पुरुषांनीं आपापल्या अचाट बुद्धीनें आणि अव्याहत श्रमानें सृष्टीचे नि-  
 यम शोधून काढिले. त्यांच्या ऐवजीं हल्लीं कांहीं शास्त्रज्ञ लोकांच्या मंडळ्या एकांतांत बसून सृष्टिक्रमाचे सिद्धांत सोडवितात. वरील सर्व गोष्टींवरून असे अनुमान होतें कीं, सामाजिक सुधारणा करण्याचें काम कोणत्याही एकाच व्यक्तीच्या शक्तीबाहेरील आहे, आणि तें सिद्धीस ने-  
 ण्यास सामाजिक सभाच पाहिजे. हें अनुमान कांहीं अंशीं सत्यही आहे; कारण लोकांप्रवादास्तय किंवा दुसऱ्या पुष्कळ वाईट परिणामांच्या



भातिनि, वेगळी तऱ्हा स्वीकारण्यास किंवा दुसरें एखादें लोकरीतीविरुद्ध  
 रुढ्य करण्यास एकट्या मनुष्याचा जेथें धीर होत नाहीं, तेच रुढ्य  
 काहीं मंडळी एकविचारानें करण्यास प्रवृत्त झाली असतां भावी लोक-  
 छळाचें दुःख सर्वांवर वांटलें जाऊन कोणासच जड जाणार नाहीं. ह्या  
 युक्तीनें सामाजिक सुधारणा करण्याची एक नवीन पद्धति अलीकडे नि-  
 घाली आहे. ती अशी कीं एक सभा करून तींतील सर्व लोक, आह्मी  
 सामाजिक वर्तनाचे अमुक अमुक नियम पाळूं आणि त्यांत ह्यगय  
 केली असतां सभेस अमुक ठरीव दंड भलें, असा शपथपूर्वक आपाप-  
 ला करार करून देतात. ह्याच तोडीची दुसरीही एक सुधारणा, ह्मणजे  
 'सामाजिक सभा' ह्या नांवाची राष्ट्रीय सभेच्या खालच्या पायरीची  
 एक सभा स्थापन झाली आहे. तिला जाणारे सभासद हल्लीं ज्यां  
 कित्येक सामाजिक सुधारणा करूं इच्छिणाऱ्या सभा आहेत, त्यांतून  
 निवडून पाठविले जातात आणि आपणा स्वतःसच मुखत्यार निवडून,  
 मुखत्यार ह्मणून दुसरेही कित्येक सुधारक जातात; परंतु हिंदू समाजांत  
 मतवैचित्र्य अतिशय असल्यामुळे आणि बहुतेकांचा कल विशेषकरून  
 जुन्या मतास चिकटण्याचा असल्यामुळे ह्या सभेच्या कामाची फार  
 अव्यवस्था झाली आहे, आणि सभेला जाणाऱ्या लोकांस कांहीं फायदा  
 होण्याच्या ऐवजीं मोज पाहण्याची मात्र ही एक जागा झाली आहे.  
 आतां, एकोणिसाव्या शतकांतील शिक्षणाच्या धर्तीनें मनुष्यांची एकी  
 वाढून त्यांच्या एकत्र मतास मोठा जोर येत चालला आहे आणि व्यक्ति-  
 मात्राचा प्रताप त्यापुढें लोपून गेला आहे, हें खरें आहे; आणि ह्याचीं  
 उदाहरणें जाईट स्टॉक कंपनी, पार्लमेंटसभा, व्यापारी कंपन्या, मजूरसंघ  
 संप, वगैरे अनेक आहेत. तत्रापि ही एकीची संकय आपणा हिंदू लोकांस  
 अद्याप लागली नाहीं; आणि जेथें जेथें ती लागली आहे, तेथें सुद्धां  
 समाजावर वजन ठेवणारे आणि सामाजिक रुढ्यांचीं सूत्रें यथास्थित  
 चालविणारे पुरुष असतात असें नाहीं.

येथपर्यंत सामाजिक सुधारणेच्या ठळक ठळक गोष्टींचा इतिहास झाला.  
 आतां आजपर्यंत सामाजिक सुधारकांनीं सुधारणेचें काम हातीं घेऊन

तें सिद्धीस नेण्याकरितां इतके प्रयत्न केले, तरी ते निष्कळ झाले ह्याचा कारणें काय ! त्यांनीं काय चुका केल्यामुळे हें कार्य विघडलें ! आणि त्यांच्या उद्योगाविरुद्ध नेहमीं येणाऱ्या हरकती कोणत्या ! ह्या गोष्टींचा विचार करण्यास ठीक पडेल. हा विचार करण्यापूर्वी एवढें एक सांगणें अवश्य आहे कीं, हिंदुस्थानांत सामाजिक सुधारणा करावयाची, ह्मणजे तिला धार्मिक सुधारणेचेंच बहुतेक स्वरूप येतें; कारण आपला हिंदू धर्म आणि त्यासारखेच पृथ्वीवरील दुसरेही पुष्कळ धर्म ह्यांत, मनुष्य उपजल्यापासून तो मरेपर्यंत त्याच्या आयुष्यांत घडणाऱ्या सर्व गोष्टी गोंवून टाकिलेल्या असतात. कांहींही कृत्य करावयाचें असो, तें अमुक पुराणाक फल प्राप्त होण्याकरितां करावें किंवा अमुक ठिकाणीं त्याचा निषेध मानिला असल्यामुळे करूं नये, असा धर्माचा आधार त्यास असावयाचाच. मग कन्येचें वय लग्नकाळीं किती असावें, विधवाविवाह करावा किंवा नाही, हे तर फार महत्त्वाचे प्रश्न आहेत; तेव्हां अशा प्रश्नांचे निर्णय ( ह्मणजे मुलींचीं लग्नें अमुक वयांत करावीं, किंवा पुनर्विवाह करावा किंवा नाही ) लोकांनीं आपल्या सोयीस पडतील त्याप्रमाणें करावे, असें त्यांच्या खुपीवर अथवा लोकसांप्रदायावर न ठेवितां ते धर्मानेंच ठरवून ठेविले आहेत, ह्यांत विशेष आश्चर्य वाटण्यासारखें नाही. वैदिक काळांत बालविवाह, पुनर्विवाह, स्वयंवर, सती, विधवा-संन्यास, वगैरे सर्व प्रकारच्या चाली प्रसृत होत्या, आणि पुष्कळ निरनिराळीं मतेंही होती. त्या सर्वांस वेदांचा आधार सांपडेल; मिदान अमुक रीति वाईट आहे ह्मणून तिचें आचरण करूं नये, असा निषेध केलेला त्यांत कोठेही नाही, परंतु पुढें कालगतनिं जशी जशी लोकांची स्थिति पालटूं लागली तसतशा कित्येक चाली नाहींशा होऊं लागल्या; कित्येक लोकांस आवडतनाशा झाल्या; आणि हल्लींचीं जुनीं मतें हळू हळू स्थापन होऊं लागलीं. तींच पुढें जोरावर जाऊन सुमारे २००० वर्षांपूर्वीं बहुतेक सर्व सूत्रकार, स्मृतिकार आणि शास्त्रकार ह्यांनीं वरील प्रश्नांचे निकाल करून हिंदुधर्माचें सरें आचरण अमुक आहे असें ठरविलें; व जे हिंदूलोक ह्याप्रमाणें आचरण करणार नाहीत, त्यांस नरकप्राप्ती होईल;

इतकेंच नाही, तर अशा मनुष्यांस बहिष्कृत करावें; त्यांशीं संपर्क करूं नये; त्यांस मिळकतीचे हक्क मिळूं नयेत अशा अनेक अटी स्मृतिकारांनीं घातल्या. हिंदुस्थानांतील सर्व ब्राह्मण, आणि श्रुतिस्मृतीप्रमाणें आपणा-सही अधिकार आहे असें समजून ब्राह्मणांप्रमाणें आचरण ठेऊं पाहणाऱ्या कित्येक श्रेष्ठ जाती यांच्यांत, मुलींचीं लग्नें पाहिजे तेव्हां करणें अथवा पुनर्विवाह करणें हें त्यांच्या खुषीवर असावें, असें आतां राहिलें नाहीं; परंतु असें करणें धर्माप्रमाणें आहे किंवा अधर्म आहे, पुण्यकर्म आहे किंवा पापकर्म आहे, लोकमान्य आहे किंवा उपहासास्पद आहे, ह्या गोष्टींची मात्र वाटाघाट उत्पन्न होते, अशा थरास हे विषय आले आहेत. आणि ब्राह्मणांची जात हिंदुस्थानांत श्रेष्ठ असून इतर जातींस धर्मोपदेश करणारी असल्यामुळे सर्वांचीं मतेही ब्राह्मणांसारखींच झाली आहेत; ह्याप्रमाणें सामाजिक सुधारणेच्या विषयांस धार्मिक सुधारणेचें रूप आलें आहे; परंतु धर्मांत फेरफार करणें लोकांस विशेष जड वाटतें, म्हणून ते सामाजिक सुधारकांच्या मतास अत्यंत विरुद्ध असतात. यावरून हिंदूलोकांचें मन सुधारणेकडे बळवणें म्हणजे त्यांचे धर्मसंबंधीं असलेले दोष नाहींसे करणें आहे. जुन्या धर्मांतील मतांच्या वाईटपणा-विषयीं खात्री झाल्यानं लोकांनीं आपल्या खुषीनेच तो सोडून देऊन नवीन धर्म स्वीकारिल्याची उदाहरणें इतिहासांत दोन तीन आहेत; ख्रिस्तीधर्म, बौद्धधर्म, प्राटेस्टंट धर्म आणि मुसलमानी धर्म, ह्यांचा इतिहास पाहिला असतां जुन्या धर्मांच्या लोकांनीं कसे अडथळे आणिले होते, आणि ते कसे सहज दूर झाले, हें कळून येईल; व आपल्या देशां-तील सुधारणेस प्रतिकूल असलेलीं लोकांचीं धर्ममते नाहींशी करण्यास काय केलें पाहिजे हें ठरविण्यास बरील इतिहास चांगलें साधन होईल, करितां त्याचा आतां तपशीलवार विचार करूं.

( १ ). सामाजिक असोत किंवा धार्मिक असोत, जुन्या मतांना मुख्य आधार बायका असतात. सामाजिक सुधारकांची कृति त्यांच्या उपदेशाप्रमाणें नसते, म्हणून लोक जेव्हां त्यांस ह्या असंचद्रुतेविषयीं असा प्रश्न करितात कीं, 'अहो तुमच्या बोलण्याप्रमाणें प्रथम तुम्हीच आपलें



वर्तन का ठेकीत नाही ?', तेव्हा ह्या प्रश्नास सुधारक लोक बहुतकरून एकच जबाब देतात की, “ काय करावें ? आमच्या बायका, किंवा बहिणी, किंवा पूज्य मातोश्री ( अथवा दुसरी जी कोणी काकीमामी असेल ) ह्यांच्यापुढे आमची अकल अगदीं चालत नाही. हें त्यांचें ह्मणें ‘ न कर्त्याचा वार शनिवार ’ ह्या ह्मणीप्रमाणें कांहीं तरी बयाद सांगण्यापैकीं आहे, किंवा स्त्रीवशतेमुळें त्यांस लांछनास्पद आहे असें समजून ये; कारण स्त्रियांचा प्रभावच सरोस्वर तसा आहे. कोणत्याही समाजांत ज्या चालीरीति असतात त्या मागल्याप्रमाणेंच पुढें चालविण्याविषयी बायकांचा मोठा दुराग्रह असतो; मग त्या सरोस्वर चांगल्या असोत अथवा वाईट असोत, त्याचा विचार त्या करीत नाहीत. उदाहरणार्थ— इंग्रज लोकांच्या बायका, ऐटदार परंतु ज्यानें घाऱ्याचा लेशही येणार नाही, असे पंखे हालवून उष्मा शांत करण्याचा यत्न करीत असतात; किंवा जिच्या सावलीनें तोंड झांकण्याची देखील पंचाईत, इतकी मोठी छत्री घेऊन उमांत फिरत असतात. तशाच आमच्या हिंदूलोकांच्या भोळ्या बायका धूम तुळशीला प्रदक्षिणा घालतात. ह्या सर्वांत पाहिलें असतां अज्ञान सारखेंच, परंतु एकदां घेतलेली रीति न सोडण्याविषयी जो त्यांचा हेका तो यावरून स्पष्ट दिसून येतो. बरें, स्त्रियांचा हा स्वभाव ( सामाजिक किंवा धार्मिक गोष्टींत जें एकदां मत झालें तें मोठ्या दुराग्रहानें कायम ठेवणें ) आपण मिय मानितां कामा नये. तो मोठा कायदेशीर असल्यामुळें त्यास मान देणें यांतच आपला शहाणपणा आणि थोरपणा आहे; आणि त्याच्या विरुद्ध जाणें अप्रशस्त असून त्याचे परिणाम भयंकर होतील. सारांश स्त्रियांचे मनोविकार त्यांच्या विचारशक्तीहून फारच बलवत्तर आहेत; ह्यामुळें एखादी नवीन सुधारणा करावयाची असली, आणि तिचा उपयोग मोठा असून तिच्यांत सद्यता इत्यादि पुष्कळ गुण असले, तरी पूर्वापार चालत आलेली रीति मोडण्याचें स्त्रियांस फार भय वाटत असल्यामुळें त्या तिचा स्वीकार करीत नाहीत. सारांश, स्त्रियांच्या सुखाकरितां किंवा त्यांच्या दुःखविमोचनाकरितां ज्या सुधारणा करण्याचें योजावें, त्यांस स्वतः स्त्रियाच मोठ्या शत्रू बनून रा-

हतात; हा पहिलाच सिद्धांत दिसण्यांत अगदी उलट दिसतो तरी तो अक्षरशः सारा आहे, आणि असाच सर्वत्र अनुभव आहे.

स्त्रियांचे मनोविकार त्यांच्या विचारशक्तीपेक्षां फारच बलवत्तर असतात, ही गोष्ट थोडी वाईट तर सरीच. तत्रापि ह्याच मनोविकारांच्या योगानें त्यांच्यांतल एक गुण फार उपयुक्त आणि पूज्य झाला आहे. तो कोणता ह्मणाल तर कितीही श्रम, दुःख, किंवा त्रास पडला, तरी तो धैर्यानें सहन करण्याची शक्ति बायकांस विशेष असते, हा होय. बालपणांत आणि तरुणपणांत मनुष्याचें यथायोग्य लालनपालन होतें, झाला कारणीभूत स्त्रियांचा हाच गुण होय. पहा, नामातऱ्हेचे श्रम व अडचणी सोसून, व लहानपणच्या अनेक रोगांतून घाबून, स्त्रिया आपल्या मुलांस लहानांचीं मोठीं करितात; तरुण झाल्यावर जरी तीं आपल्या आईला शिष्या देऊं लागलीं, तरी त्यांस दुखणेंबाणें झालें असतां त्याच त्यांची शुश्रूषा करण्यांत तत्पर असतात; मुलें किती कुरूप असोत, घाणेरडीं असोत, किंवा मोठीं झाल्यावर बदफेली छिनाल निघोत, त्यांच्या योगानें आयांच्या मायेंत किमपीही फरक पडत नाहीं; त्या श्रम, अपमान सर्व काहीं सोसून आपल्या आवडत्या मुलांचें भलें करण्यासच शकत असतात. हा किती उपयोगी गुण स्त्रियांच्या आंगीं आहे? आणि हा गुण त्यांच्यांत नसता, तर जगाची काय वाट झाली असती? आईच्याच नात्यानें स्त्रियांच्या ठायीं हा गुण असतो असें नाहीं. पत्नीच्या नात्यानें देखील स्त्रिया अशाच वागतात. सुखाच्या दिवसांत त्या आपल्या प्रिय पतींस आज्ञाधारक मित्राप्रमाणें रमवितात; व्यवहारांत त्यांना विश्वासू मंत्र्याप्रमाणें सल्ला देतात, चाकराप्रमाणें त्यांची सेवा करितात, आणि त्यांस दुखणें झालें असतां ममताळूपणानें दुईप्रमाणें त्यांच्या शुश्रूषेत तत्पर असतात.

आमच्या हिंदू स्त्रियांच्या ठायीं जी सहनशक्ति आहे, तिजबद्दल सरोवर त्या सन्मानास फार योग्य आहेत, आणि गतभर्तृका झाल्यावर स्त्रियांस जे नियम ठरवून दिले आहेत, त्यांप्रमाणें आचरण करण्यांत त्यांचा हा गुण फारच व्यक्त होतो. पुरुषांस विधूर झाल्यानंतर विधवे प्रमाणेंच आचरण करण्याचे नियम जर ठेविले असते, तर स्वामिनिष्ठेनें

निष्कलंक आचरण ठेवणाऱ्या विधवेप्रमाणेच पुरुष वागते काय ? कधीही वागले नसते; हे मीच ह्मणतो असे नाही, दुसऱ्याही कित्येकांचे\* असेच मत आहे. शिवाय हिंदू स्त्रियांस हे सहिष्णुत्व जास्त येण्यास दुसरीही कित्येक कारणे शाली आहेत. शास्त्राने आणि लोकमताने त्यांस पुरुषांपेक्षा पुष्कळ गोष्टींचा प्रतिबंध आहे; पुराणांतील कित्येक कथांत त्यांच्या पातिव्रत्याच्या ज्या गोष्टी लिहिलेल्या आहेत, त्या ऐकिल्यामुळे तसे वागण्यांत स्त्रियांस मोठा अभिमान वाटत असतो; तसेच कित्येक कर्वांनी आपल्या अजरामर रुतींत सावित्री, तारा, सीता ह्यांची आपल्या पतींवर प्राणापलीकडे असलेली निष्ठा, फारच स्तुतिपर गाइलेली आहे, त्यामुळे हिंदू स्त्रियांचीं मनें तल्लीन होऊन तीं चरित्रे त्यांच्या नेत्रांपुढे अक्षय दिसत असतात, व स्वसुखास तुच्छ मानण्याचे त्यांस उत्तेजन येत असते.

हिंदू स्त्रियांची दैवानुरूप प्राप्त झालेली दशा भोगण्यास कुरकुर नसते; इतकेच नाही तर त्या जीं जीं दुःखे सहन करितात त्यावरून त्यांची प्रीति आणि जुन्या चाली दुराग्रहाने पुढे चालविण्याची इच्छा, ही किती बलिष्ठ असतात हे उघड दिसून येते. पुनर्विवाह विधवांस सरोसर पुष्कळ अंशी सुसकर होईल; परंतु त्यांची आपल्या पहिल्या पतीविषयीची प्रीति पहा किती विलक्षण असते की, आपण ज्याला ईश्वराप्रमाणे पूज्य मानिला, ज्यावर आजपर्यंत पतीच्या नात्याने प्रीति केली, यजमान ह्मणून ज्याची सेवा केली, त्याला विसरून दुसरा पति करण्यापेक्षा आजन्म दुःख सहन करण्यास त्या सिद्ध असतात. तसेच लोकींरीति आणि धर्माज्ञा बरोबर अमलांत आणण्याकरितां कन्येच्या विरह-दुःखाचा विचार एकीकडे ठेऊन तिचे लग्न अल्पवयांत करण्याविषयी आपणच पतीची विनवणी करून, मागाहून तिच्या शीघ्र वियोगामुळे आपणच दुःखाश्रु ढाळितात. ह्याप्रमाणे स्वसुखास तुच्छ मानण्याचा हिंदू स्त्रियांचा जो स्वभाव आहे, तो शास्त्रांनी आणि जुन्या चालींनी दृढ

\* ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याची आज्ञा येऊन आपल्या बारा पट्टशिष्यांस दिली होती, त्यांस अपॉस्टलस् (प्रेषित) ह्मणतात.



शाल्यामुळे, त्यांना स्वतःला ज्या घातक त्याच चाली त्यांस प्रिय वाटतात; आणि पुरुष कितीही विद्वान्, असला तरी तो स्त्रियांच्या मोहांत पडतो, आणि त्यांच्या इच्छेविरुद्ध त्याच्याने जावढत नाही. ह्याप्रमाणे सामाजिक सुधारकांस स्त्रियांचा मोठा अडथळा येऊन त्यांचे प्रयत्न फुकट जातात, आणि धैर्य नाहीसे होते. हा अडथळा नाहीसा करण्यास दुसरा कांही उपाय नाही; कालांतराने आणि स्त्रीशिक्षणाच्या फैलाव्याने जेव्हा स्त्रियांच्या स्वभावांत आणि मनांत बदल होईल तेव्हा त्यांचीं मनें सुधारणेस अनुकूल होतील. मात्र स्त्रीशिक्षणास उत्तेजन देऊन त्यांचीं मनें सुधारणेकडे लवकर वळविण्याचा प्रयत्न केल्यास होण्यासारखा आहे, आणि सुधारणेंत हेंच रुढ अत्यंत महत्वाचें आहे, असें पुढील हकीकतीवरून दिसून येईल.

(२) वर लिहिल्याप्रमाणे स्त्रिया ह्या सुधारणेच्या जशा अनिवार्य शत्रु होऊन राहिल्या आहेत, तशीच त्यांचीं मनें एकदां फिरलीं ह्मणजे सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणेस मोठ्या औत्सुक्याने त्या मदतही करितात; आणि ह्याचेंही कारण मागे सांगितल्याप्रमाणे त्यांची विचारशक्ति फार थोडी असून मनोविकार अतिशय बलवान् असतात हेंच होय; ह्मणजे जुन्या चाली न सोडण्याविषयी जशा त्या दुराग्रह धरितात, तशाच नवीन पंथांत शिरल्या असतां तोही त्या एकनिष्ठेनें आणि भाविकपणाने स्वीकारितात. जुना धर्म न सोडण्याविषयीच्या स्त्रियांच्या इच्छेविरुद्ध जसें पुरुषांस जावढत नाही, असें मागे सांगितले, त्याच कारणाने त्या नवीन पंथांत शिरल्या असतां पुरुषांचे डळमळीत मन नवीन पंथांत स्थिर करण्यास त्या फार उपयोगी पडतात. तत्त्वतः विचार केला असतां आपणांस कळून येते कीं, विचारशक्तीच्या योगाने मनुष्याचे मन नेहमीं डळमळीत होते; ह्यामुळे एसादा विचारी मनुष्य नवीन धर्माचा विचार करूं लागला असतां जशा कांही गोष्टी त्यांत चांगल्या आहेत असें त्यास वाटते, त्याचप्रमाणे चालू असलेल्या जुन्या धर्मांत देखील कांही गोष्टी त्यास चांगल्या आढळतात, आणि जुन्या धर्मातील कांही दोष जसे त्याला दिसतात, तसेच नवीन धर्मातही काय

काय दोष उत्पन्न होतील हें त्यास विचारशक्तीनें समजतें. एकंदरति त्याचें मन कोणीकडेही स्थिर न होतां मध्येंच गटंगळत असतें. ज्यांना विचारशक्ति असून मनाचा उत्साहही फार असतो, अशा अमोल ईश्वरी देणगीचे मनुष्य जगतांत फार थोडे असतात; आणि तेच मात्र कोणता तरी एक पंथ नवीन प्रचलित करण्यास, किंवा त्याचा जय करण्यास समर्थ असतात; परंतु त्यांशिवाय बाकीच्या बहुतेक लोकांचा भरवसा जुन्या धर्मावरही पूर्ण मसतो, आणि नव्यावर त्यांची श्रद्धा बसत नाही, असे ते मध्येंच गोंधळत असतात. ह्याविषयीं गिबन ह्या प्रसिद्ध इतिहासकारानें एके ठिकाणीं असेंच लिहिलें आहे—“आपली विचारशक्ति आपणास कोणताही पंथ धरूं न देतां तिन्हाइताप्रमाणें आपणास मधल्याच अवस्थेंत ठेविते; परंतु मनोविकार हे विचारशक्तीच्या अगदीं उलट आहेत; ते चांगल्या किंवा वाईट, नव्या किंवा जुन्या कोणत्या तरी एका पंथांत आपणास दृढ करून सोडितात.” स्त्रियांचा स्वभाव पुरुषांच्या स्वभावापेक्षां अगदीं निराळा आहे. त्या स्वतः कधीं काहींच फेरफार करीत नाहीत, परंतु कोणी काहीं नवी तऱ्हा काढिली, तर ती चांगली आहे किंवा वाईट आहे, सरी आहे किंवा सोटी आहे, ह्याचा विचार एकीकडे ठेऊन प्रथम ती कायाबाचा मनोभावानें स्वीकारण्यास स्त्रियांतूनच कोणी तरी पुढें सरसावतात. आपल्या हिंदू धर्माच्या चालींतच पाहिलें तरी हा स्त्रियांचा स्वभाव तेव्हांच दिसून येतो, आणि आपण त्याबद्दल त्यांचा उपहासही करितों. कोणी सरा किंवा लुच्चा कसाही बोवा येवो, त्याच्या बोलण वर स्त्रियांचा विश्वास आधीं बसून ताबडतोब त्या त्याच्या भजनीं लागतात. त्याचप्रमाणें कोणी मंत्री, पंचाक्षरी, फलज्योतिषी, ह्यांच्याही नादीं काहीं लागतात; यावरून त्यांच्यांत विचारशक्तीपेक्षां मनोविकारांचेंच प्राबल्य जास्त असतें असें दिसून येतें. कित्येक प्रसंगीं त्यांचें आचरण तर हंसूं येण्यासारखें आणि उपहासास्पद असतें, परंतु हा स्त्रियांचा गुण फार महत्वाचा आहे. ख्रिस्तीधर्माच्या प्रसाराची हकीकत ऐकिली असतां नवीन धर्म स्थापन होण्यास स्त्रियांनीं तो प्रथम स्वीकारण्याची किती अवश्य-

कता असते, आणि त्यांपासून कसा उपयोग होतो हे आपणांस कळू-  
न येतें. ख्रिस्ती धर्माच्या पहिल्या दोन तीन शतकांत जितके लोक  
ख्रिस्ती झाले, त्यांत बायकांचीच संख्या फार मोठी होती; आणि नुस्ती  
संख्याच होती असें नाहीं, त्या धर्मावर निष्ठाही त्यांचीच अतिशय असे.  
ह्या गोष्टीवरून कित्येक लोक ख्रिस्ती धर्माचा असा उपहासही करितात  
कीं, पहिल्यानें ख्रिस्ती झालेले लोक ह्मणजे हलकट, दुराचारी इत्यादि  
कुचकामाचे लोक, शेतकरी, मजूर, बायका, पोरें, यांनीं भरले होते.  
ख्रिस्ताचे वारा प्रेषित\* बायकांचा कधीं कंटाळा करीत नसत; कारण  
बायकांचीं मते बदललीं ह्मणजे मोठे कामच झालें, हें तत्व त्यांस पूर्ण  
माहीत होतें, आणि त्या प्रेषितांची वर्तणूक फारच नीतीची असल्यामुळे,  
बायकांस उपदेश करून व त्यांस धर्मांतर करण्यास लावून त्यांच्या-  
कडून आपला कार्यभाग साधण्यास त्यांस हरकत येत नसे. ह्या  
प्रेषितांच्या मागून शुभवर्तमानाचा प्रसार करणारे जे धर्मोपदेशक  
झाले, त्यांनींही प्रेषितांच्याच कित्याप्रमाणें, ज्यांचें मन स्वतःच्या दु-  
राचारामुळे आणि पातकांमुळे अगदीं सात होतें अशा लोकांस आणि  
विशेषकरून बायकांस ख्रिस्ती धर्माचा आश्रय देण्याचा क्रम चालविला  
(कारण अशा लोकांचा-त्यांच्या दुष्कर्मामुळे-पूर्वधर्मातील लोक तिरस्कार  
करून लागून त्यांस जातीचाहेर टाकितात, आणि त्या उदासीनतेनें  
आणि पश्चात्तापानें त्यांचीं मनें इतकीं शुद्ध होतात कीं, पुनः त्यांस  
धर्माचा आधार मिळाल्याबरोबर बहुतकरून ते धर्मनिष्ठ आणि नीति-  
मान् निघतात). फार लांब नको, हल्लींचे पाद्री, मुक्तिफौजवाले, हे देखी-  
ल उपदेश करण्याचें काम स्त्रियांकडून करवितात, आणि ही त्यांची युक्ति  
फार यथायोग्य आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं; कारण नुस्त्या मुद्दे-

\* हंपत्योर्व्युत्क्रमे शेषः समः शास्त्रे प्रतिष्ठितः,

नरा न तमवेक्षते तेनात्र वरमगनाः ॥

न शतेनापि वर्षाणामपैति मद्नाशयः,

तत्राशक्त्या निवर्तन्ते नरा धैर्येण योषितः ॥—वराहमिहिर.

वृ. सं. अ० ७४. श्लो० १२-१४.



शीर बोलण्यापेक्षा तेंच बोलणें जर स्त्रियांच्या चित्तबेधक कोमलवार्णी-  
नून अथवा गायनद्वारा आलें तर ऐकणाऱ्या लोकांस मोह पडतो व त्या-  
पासून फायदा होतो. याप्रमाणें स्त्रियांच्याच मुख्य मद्तीनें रोम शह-  
रांत आणि दुसऱ्या प्रांतांत ख्रिस्ती मते अगदीं घरोघर फैलावली, आणि  
पुरुषमंडळी जरी तिकडे लक्ष देत नसत, तरी रोमन लोकांच्या बायका-  
मुळी ह्या नवीन मताला फारच लुब्ध होऊन गेल्या होत्या. हळू हळू हा  
धर्म ( ख्रिस्ती ) डायओक्लिशिअन बादशहाच्या देखील वाड्यांत घुसला.  
कोणत्याही नव्या धर्माविषयीं पुरुषांच्या मतांत आणि बायकांच्या मतांत  
किती फरक असतो, हें गिबन ह्यानें ह्या राजघराण्याविषयीं जें लिहिलें  
आहे त्यावरून स्पष्ट दिसून येईल. “ नवीन धर्म मोठा चांगला होता,  
तरी डायओक्लिशिअन बादशहा दूरदर्शी असल्यामुळें तो तिकडे दुर्लक्ष  
करीत असे. बरें, त्याची आपल्या जुन्या धर्मावर फार निष्ठा असे असेंही  
नव्हतें; तरी पूर्वीपासून चालत आलेल्या रीतीप्रमाणें आपल्या राष्ट्राच्या  
देवतांसच तो भजत असे; परंतु त्याची राणी प्रिस्का आणि मुलगी  
व्हेलेन्थिया ह्या फावल्या वेळांत ख्रिस्ती धर्माचीं तत्वे मोठ्या आदरानें  
आणि पूज्यबुद्धीनें ऐकत असत. ह्याचप्रमाणें ख्रिस्ती धर्मावर नेहमीं बा-  
यकांचेच उपकार फार झाले आहेत, आणि जेव्हां जेव्हां तो फैलावला  
तेव्हां तेव्हां प्रथम त्याजवर बायकांची भक्ति बसल्यामुळेच तो फैलावला.”

पुढें ख्रिस्ती बादशहांच्या आश्रयानें लॉटिन आणि ग्रीक ह्या लोकांनीं  
आपापलीं धर्ममते रोम आणि कान्स्टांतिनोपल येथें पूर्णपणें स्थापन  
केलीं. तेव्हांपासून रोमन आणि ग्रीक दोन्ही जातींचे मिशनरी लोक  
आपल्या शेजारांच्या जर्मन, रशियन वगैरे लोकांस उपदेश करण्यास फिरत  
असत. त्यांच्या प्रयत्नानें फ्रांकिश आणि त्यांच्या मागून त्यांच्या रयतेनें-  
ही हा धर्म कसा स्वीकारला, इत्यादि गोष्टींची विश्वसनीय हकीकत  
इतिहासांत थोडथोडी आढळते. ह्या हकीकतीमध्ये देखील प्रथम स्त्रियां-  
नीं हा धर्म स्वीकारिला, आणि त्यांच्या मोहपाशानें त्यांचे नवरे, नातलग  
वगैरे सर्वांनीं त्यांचें अनुकरण केलें, हीच गोष्ट नजरेस येते. फ्रांक लोकां-  
चा राजा क्लोव्हिस हा प्रथम ख्रिस्ती झाला, ह्याचें कारण त्याची बायको

बरगंडीच्या राजाची मुलगी क्लाटिलडा ही ख्रिस्ती असल्यामुळे तिने त्याचे मन त्या धर्माकडे वळविले. गाथ, व्हेडाल, जर्मन वगैरे लोकांनी स्वाऱ्या करून रोमन राष्ट्राचा सर्व पश्चिम भाग जिंकिला, त्याच वेळेस साक्सन लोकांनी ब्रिटिश देश जिंकिला. रोमन राष्ट्रांत राहणाऱ्या रानटी लोकांपैकी ह्या साक्सन लोकांनी मात्र आपला मूर्तिपूजेचा धर्म सोडिला नव्हता; आणि तेच ब्रिटन देश जिंकून तेथे राहिले ह्यामुळे पुढे दोनशे वर्षेपर्यंत इंग्लंडांत नरयज्ञाचा धडाका सुरू असे. तेथील लोकांचे (ह्युणजे साक्सन लोकांचे) धर्मांतर होऊन त्यांस हल्लीची उत्तम स्थिति प्राप्त होण्यास स्त्रियांचे कारण झाल्या आहेत. कॅट येथील एथेलबर्ट नांवाच्या राजाने मूर्तिपूजा झुगारून देऊन प्रथम बाप्तिस्मा घेतला; ह्याचे कारण त्याने फ्रांक राजाची कन्या बर्गा हिला वरिले होते व ती ख्रिस्ती धर्मी असल्यामुळे ह्याचे मन तिने तिकडेच वळविले हे होय. एथलबर्गा ह्युणून फार सभ्य चालीची आणि सदाचरणी अशी एक ख्रिस्ती बायको होती, तिच्या मोहाने नार्थब्रियाचा राजा एवढा आडदांड, पण तोही निमूटपणे ख्रिस्ती झाला. मर्सिया ह्युणून इंग्लंडाचा जो भाग आहे त्यांतील लोक बरेच दिवस मूर्तिपूजकच राहिले; शेषटी बायकांनीच त्यांस ख्रिस्ती धर्मांत आणून सोडिले. तेथील पेंडा नांवाच्या राजाने आस्विन ह्याची सुंदर कन्या आल्च फ्लेंडा हिशी लग्न केले; ती ख्रिस्ती धर्माची असल्यामुळे पेंडा हाही ख्रिस्ती झाला.

ग्रीक धर्मोपदेशकांच्या उद्योगाने राशियन लोकांचे धर्मांतर झाले. तेथेही प्रथम बायकांनीच तो धर्म उचलिला, आणि मागील उदाहरणांप्रमाणे धर्मप्रसार करण्यांत त्यांचाच उपयोग फार झाला. इयोंगर ह्याची विधवा स्त्री ओल्गा हिने प्रथम मोठ्या थाटाने कान्स्टांटीनोपल येथे बाप्तिस्मा घेतला. तेव्हांपासून तिचे हेलेना राणी असे पुज्य नांव पडले. तिच्या खासगीकडे जेवढे नोकर होते त्या सर्वांनी तिचे अनुकरण केले; त्यांत तिचा एक चुलता होता, दोन दुभाषे (ती राशियाची राणी असल्यामुळे तिच्या कामकाजांत ह्यांची गरज असे) आणि थोर घराण्यांतील १६ व इतक्या कुळांतल्या १८ इतक्या तरुण स्त्रिया होत्या. ही रा-

णी सिवा आणि नाव्हगोराड येथें आल्यावर देखील नवीन धर्माप्रमाणें चालण्याचा आणि तेथें त्याचा प्रसार करण्याचा तिचा निश्चय झाला; परंतु तिचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले; आणि तिचे लोक व तिच्या स्वतःच्या कुटुंबांतील मनुष्ये देखील हट्टानें आपल्या वडिलोपार्जित देवाचीच पूजा करीत. तिचा स्वतःचा स्वाटास्लास नांवाचा मुलगा होता, त्याला आपण ख्रिस्ती झालों असतां इष्टमित्र आपली चेष्टा करतील, किंबहुना आपला तिरस्कारही करूं लागतील असें भय वाटत असे; आणि तिचा नातू वालाडॉमीर ह्यानें तर जुन्या देवांचीं देवळें नवीन बांधण्याचा धडाका चालविला होता ! परंतु स्त्रियांच्या आकर्षणाचा जोर कसा विलक्षण आहे पहा; त्या नातवाला ( वालाडॉमीर ) आपणास रोमन बायको असावी अशी इच्छा झाली, परंतु रोमन पडले ख्रिस्ती ह्मणून तोही लागलाच ख्रिस्ती झाला. बासिस्मा घेतांच त्यानें आपल्या राष्ट्रांत चौहींकडे कायदा करून टाकिला कीं, जो बासिस्मा घेण्याचें नाकारील तो ईश्वराचा आणि राजाचा शत्रू समजून त्यास शासन केलें जाईल. याप्रमाणें ख्रिस्ती धर्माचा प्रथम प्रसार होण्यास, व तसेंच बारबेरियन ( रानटी ) लोकांचेही धर्मांतर होण्यास बायकांचे कारण झाल्या हें बरील उदाहरणांवरून दिसून येईल. आधीं त्या स्वतः धर्मांतर करीत आणि मागाहून पुरुषांसही धर्मांतर करण्यास लावीत.

पुढें ख्रिस्ती धर्माची सुधारणा होते वेळीं अशाच पुष्कळ गोष्टी घडून आल्या आहेत; आणि त्यांत स्त्रियांचे हे विरुद्ध स्वभाव—ह्मणजे जुनें मत न सोडण्याविषयीं दुराग्रह, व नवीन मतस्वीकार केल्यास त्यांतही निश्चय—दिसून येतात. आठव्या शतकांत जेथें जेथें ह्मणून ख्रिस्ती धर्म होता त्या त्या सर्व ठिकाणीं, त्यांच्यांतील मूर्तिपूजेविषयीं मोठे वादविवाद उत्पन्न होऊन पुष्कळ बसेडे झाले. रोमन क्याथोलिक धर्मांत मूर्तिपूजेसारखाच कांहीं प्रकार आहे; ह्मणजे कास, मेरीचा ( येशूची आई ) पुतळा इत्यादिकांस ते भजतात, व जरी ख्रिस्ती धर्मांत मूर्तिपूजा वर्ज आहे तरी ते असें मानीत कीं हातांनीं घडलेल्या मूर्तीस मात्र भजूं नये; परंतु मनुष्यांनीं घडलेल्या नाहींत अशांस भजलें



तरी हरकत नाही !! हा त्यांनीं काय करक काढिला असेल तो असो, आपणास त्याचें हसूं आल्यावांचून राहणार नाही; परंतु इतिहासकारांनीं ह्याविषयीं जें वर्णन केलें आहे तेंच यथायोग्य दिसतें. तो ह्मणतो:—  
 “ लोकांचा धर्मभोळेपणा फार दिवस वाढत गेल्यामुळें ख्रिस्तीधर्माचा पहिला साधेपणा जाऊन त्यांत मूर्तिपूजेचा संस्कार शिरूं लागला; ह्मणजे जरी ते प्रत्यक्ष मूर्ति घडून त्यांस भजत नसत, तरी त्यांच्या भाविकपणामुळें कास, मेरीची तसवीर, साधु मेल्यानंतर त्यांच्या मागे राहिलेल्या त्यांच्या पादुका, हाडें, वगैरे वस्तु हीं त्यांस पूज्य वाटूं लागलीं. जेथें पवित्र क्षेत्रें व वस्तु होत्या तेथें काहीं तरी अपूर्व चमत्कार दृष्टीस पडत असत. ह्या सर्व गोष्टींवर लोकांचा इतका विश्वास बसला होता, आणि त्यांस धर्माधिकाऱ्यांच्या आज्ञेत वागण्याची इतकी संवय झाली होती कीं वरिल गोष्टींच्या सत्यत्वाविषयीं शंका घेण्याची किंवा त्यांचा तपास करण्याची कोणास बुद्धि होत नसे. ” ह्या वेळीं लियो बादशहा रोमच्या गादीवर होता. त्याचीं धर्ममतें आर्मिनिया प्रांतांतील चालू असलेल्या ख्रिस्ती धर्माचीं होतीं, ह्यामुळें आणि ख्रिस्ती धर्मांत शिरलेला हा मूर्तिपूजेचा प्रकार पाहून मुसलमान लोक ख्रिस्ती लोकांची निंदा करीत ह्यामुळें, मूर्ति नाहींशा करण्याचा त्यांनं पूर्ण निश्चय केला, तो आणि त्याच्या मागून दुसरे पांच बादशाह ह्यांनीं ह्या मूर्ति नाहींशा करण्याचा क्रम एकसारखा चालविला होता, परंतु लोकांचीं मनं प्रतिकूल असल्यामुळें त्यांचा हेतु सर्व निष्फळ झाला. ह्या वेळीं भंक ( चैरागी ) ह्मणून एका वेडगळ मताच्या पंथाचे लोक होते, त्यांचें ह्या मूर्तिपूजेमुळें पुष्कळ महत्त्व वाढून ते संपत्तिमान् झाले होते. तेव्हां अर्थातच त्यांनीं मूर्तिपूजेचा कैवार घेतला, आणि ती न बुडूं देण्याविषयीं शिकस्त प्रयत्न केलें परंतु मुख्य धर्माधिकारी होते, ते कार्यसाधू व स्वार्थपरायण असल्यामुळें बादशाहाच्या मर्जीप्रमाणें ते आपलें मत देत असत. सरतेशेवटीं बादशहानें बिशप ( धर्माधिकारी ) लोकांची सभा भरविली; आणि त्यांत बादशाहाच्या मर्जीप्रमाणेंच, ह्मणजे मूर्तिपूजा ख्रिस्ती धर्माविरुद्ध आणि ह्मणून ती वर्ज करायी असा, निर्णय ठरला. ह्याप्रमाणें बादशहा आणि

धर्माधिकारी हे दोन्ही जरी मूर्तिपूजेविरुद्ध झाले, तरी बायकांपुढे त्यांचे कांहीं चालले नाही; कारण निराकार परमेश्वराची कल्पना करण्यापेक्षा स्त्रियांचा भाव मूर्तीचे ठावीं फार लवकर बसतो. प्रत्यक्ष बादशहाच्या घराण्यांतील स्त्रिया देखील मूर्तिपूजा टाकीनात. कान्स्टांटिनोपल येथे येशूचा एक पुतळा होता, त्याचे—आपल्याकडील महास्थानांच्या ठिकाणी जसे कांहीं चमत्कार होतात ह्मणून आपण ऐकतो त्याप्रमाणेच—कांहीं साक्षात्कार लोकांत प्रसिद्ध असत. वरील धर्माधिकाऱ्यांच्या समेने मूर्तिपूजेचा निषेध ठरविल्यावर, बादशहाने तो पुतळा फोडून टाकण्याचा हुकूम केला. हा हुकूम अमलांत आणण्याकरितां लागलाच एक कामगार तेथे गेला, आणि शिडी लावून पुतळा फोडण्याकरितां त्या चौथऱ्यावर चढू लागला. हे अधर्माचे कृत्य पाहण्यास गर्दी अतोनात जमली होती; विशेषकरून त्यांत बायकाच फार होत्या; व त्यांस असे वाटत होते कीं कांहीं तरी ईश्वरी चमत्कार घडून येऊन हा पवित्र पुतळा फोडण्याचे शासन आपोआपच होईल; परंतु आतां तो ती मूर्ति फोडणार तरी कांहीं चमत्कार होत नाही, असे पाहून त्या जमलेल्या स्त्रियांनीच ती शिडी ओढली; आणि तिजवर चढलेल्या कामगारास सालीं पाहून सोऱ्यांनीं ठार केले !

ख्रिस्ती धर्मांत मूळ निराकार ईश्वराचीच सेवा सांगितली आहे; परंतु मूर्तिपूजा त्यांत शिरण्यास एक खीच कारण झाली; आणि तिच्या पुढल्या पिढ्यांत ती ( मूर्तिपूजा ) सराठ्याने वाढत गेली. पुढे वर सांगितल्याप्रमाणें लियो बादशहाने मूर्तिपूजा बंद केली, परंतु दुसऱ्या एका स्त्रियेनेच ती पुनः स्थापित केली. कान्स्टाईन काप्रोनिमस् ह्याची सून ऐरीन हिचा मुलगा अज्ञान असल्यामुळे राज्यसूत्र तिच्या हातांत आले. त्याबरोबर लागलीच तिने नाईस येथे तिसरी धर्माध्यक्षांची सभा भरविली. मागे सांगितलेच आहे कीं हे धर्माधिकारी आत्मलाभाकरितां निव्वळ तोंडपूजेपणा करित असत; ह्यामुळे त्यांनीं आपणच मागे ठरविलेले नियम रद्द करून नवीन ठराव केला कीं, भाषिक ख्रिस्ती लोकांनीं मूर्ति आणि साधूंच्या शेष राहिलेल्या वस्तूंची (त्यांचे कपडे, टोप्या, पादुका, काठ्या, इ०)

आदरपूर्वक पूजा करावी. ह्याप्रमाणें मूर्तिपूजा पुनः स्थापित झाली; परंतु ही स्त्री मेल्यानंतर लागलाच तिला प्रतिकूळ काळ आला. मूर्तिभंजकांपैकीं शेष-टचा बादशहा थिओफायलस हा जरी विद्वान् होता तरी मंक आणि मूर्तिपूजा नाहींशी करण्याचा त्यानें निश्चय केला. प्रत्येक देवळांत भिर्तीवरून काढिलेलीं चित्रें त्यानें खरडून काढविलीं; कोणा साधूंचीं वगैरे प्रासादिक भांडीं ठेविलेलीं असत तीं विकून किंवा त्यांचा आटवून रस करून नाहींशी केलीं; मठांतून जे मंक भरले होते त्यांस हुसकावून लाविलें; त्यांतील कित्येक बापडे तर क्षुधेनें आणि थंडीनें मेलें, आणि कित्येकांनीं पुनः संसारांत शिरून संसारिक वेप आणि संसारिक सुख धरोवरच स्वीकारिलीं.

मूर्तिपूजाविरोधाची जितकी हकीकत आहे, त्यांत बायकोच्या हातीं राज्यसत्ता आल्याबरोबर तिनें मूर्तिपूजा स्थापन करावी व पुनः दुसऱ्यानें ती मोडून टाकावी; तरी आणखी एसाद्या बायकोनेंच तिला पुनः आश्रय द्यावा, असाच प्रकार सर्वत्र आढळतो. वरील शेषटला मूर्तिभंजक बादशहा थिओफायलस ह्याची खुद्द बायको थिओडोरा ही नेहमीं गुप्तपणें मूर्तिपूजा करीत असे. दोनदां हें तिचें कृत्य उघडकीस आलें, आणि आपली स्वतःचीच बायको मूर्तिपूजक आहे असें बादशहास समजलें. एकदां तिच्या मुलांनींच बादशहास सांगितलें कीं, आईजवळ एका पेटांत सुरेख सेवणी आहेत, तीं ती बाहेर काढून त्यांचें वंदन करिते आणि आह्मांसही तसेंच करावयास सांगते. तसेंच दुसऱ्या एका दिवशीं ती त्या मूर्ति उशीसालून काढून त्यांची पूजा करीत बसली असतां एक खुपमस्कऱ्या घरांत होता त्यानें तिला पकडिलें. राणीला ह्या-बद्दल फार बोलून ध्यावें लागलें; परंतु त्या खुपमस्कऱ्यासही त्याच्या फाजील चौकशीबद्दल फटकें मिळाले. तेव्हांपासून थिओडोरा सावधपणानें वागूं लागली, व आपल्या देवतांस कोठें तरी लपवून ठेवीत असे, परंतु हा बादशहा मेल्याबरोबर पुनः मंक कान्स्टांटिनोपल येथें जमलें; कारण राणी त्यांच्या पक्षाची असल्यामुळें तिनें मूर्तिपूजा पुनः सुरू केली. एकीकडे नवऱ्याची प्रीति आणि दुसरीकडे धर्मनिष्ठा असें दोहीकडे स्त्रियांचें चित्त गुंतलें क्षणजे त्यांची कशी स्थिति होते हें थिओडोरा



हिच्या हकीकतीवरून चांगलें दिसतें. वादग्रहा जरी मूर्तिपूजेविरुद्ध होता तरी लोकांची श्रद्धा मूर्तीवरून कमी झाली नव्हती असें मागें सांगितलेंच आहे, त्यामुळे थिओफायलस् मेल्यानंतर तेव्हांचे पाद्री ह्मणूं लागले कीं तो मूर्तिभंजक असल्यामुळे स्वर्गीं न जातां अधोगतीस जाईल. तेव्हां आपला प्रियपति अधोगतीस न जावा ह्मणून थिओफायलस् ह्यास मरण-काळीं आपल्या मूर्तिभंजकपणाचा पश्चात्ताप वाटून त्यानें आपणास (थिओडोरा हीस) मूर्ति आणावयास सांगितलें आणि त्यांचें आदरपूर्वक चुंबन केलें, अशी तिनें एक गप्प उठविली. इतकें झालें तेव्हां त्या पाद्रींनीं त्याच्याबद्दल देवाजवळ क्षमा मागून आतां तो सुखरूप स्वर्गास पोहोचिल असा थिओडोरा हिला लेखी परवाना दिला.

ह्या पुढील ख्रिस्ती धर्माची भाकड हकीकत, आणि त्यांतील अज्ञानी मंक आणि गोसावणी ह्यांचीं कृत्ये सांगण्यांत विशेष अर्थ नसल्यामुळे तीं वाचण्याचे श्रम वाचकांस देत नाहीं. तसेंच, प्रोटेस्टंट धर्म आणि त्याच्या अनेक उत्पन्न झालेल्या शाखा ह्यांचीही हकीकत आह्मी येथें सांगत नाहीं. ट्यूटानिक देशांतून धर्माची स्वतंत्रता स्थापन झाली ती अनेक सभावाद आणि लढाया होऊन शेवटीं कायम झाली, आणि धर्मविवादांत आणि लढायांत बायकांचा विशेष संबंध पडला नाहीं हें साहजिकच आहे; परंतु जेव्हां जेव्हां त्यांस संधि सापडली, तेव्हां तेव्हां कांहींनीं सुधारणेच्या विरुद्ध पक्षास राहून मूळ धर्म कायम ठेवण्याची, आणि कांहींनीं सुधारणेच्या पक्षास मिळून मूळधर्माचा द्वेष करण्याची होती तितकी पराकाष्ठा केली. फार लांब नको, इंग्लंडच्या इतिहासांतील बडवी मेरी, आणि एलिझाबेथ, ह्यांचीं चरित्रे हीं इतिहासांतील अक्षय उदाहरणें आहेत, व त्यांवरून स्त्रियांनीं जुना किंवा नवा एक धर्म उचलला ह्मणजे मग कांहीं झालें तरी तो त्या कधीं सोडावयाच्या नाहीत, हें उघड दिसून येईल.

ह्याप्रमाणें स्त्रियांचा स्वभाव दुहेरी आहे. सामाजिक धर्माचें रक्षण करण्यास मुख्य आधारस्तंभ त्याच असतात, व नवीन धर्माचा प्रसार करण्याच्या कामांतही उत्साह व मदत त्यांचीच असते. जेव्हां त्या

विरुद्ध असतात तेव्हां त्यांचे मन अनुकूल करून घेणे ह्मणजे बहुतेक असाध्यच असते. बरे, त्यांच्या मनांत नवीन गोष्ट स्वीकारण्याची आली ह्मणजे ती त्या मोठ्या उत्साहाने आपण आधी स्वीकारितात; व त्यांच्या मागून पुरुषांसही नवीन मत आवडू लागते. महंमद पैगंबराला देखील पहिली निःस्सीम भक्तीण मिळाली, ती त्याची बायको साहिजा होय. तिच्या नवऱ्याच्या मनांत नवीन धर्माचा जो अंकुर स्फुरण पावू लागला त्याजवर तिचा विश्वास प्रथम बसला. दुसऱ्या धर्माचाही इतिहास पाहिला तरी स्त्रियांनींच तो धर्म प्रथम आणि निष्ठेने स्वीकारिला आहे असे आढळून येते. बौद्ध धर्माचा इतिहास घ्या, त्यांत तरी हेंच भरले आहे. “ बुद्धाचे अनुयायी हे मध्यम स्थितीतील लोक असत आणि आरंभी आरंभी तर स्त्रियाच होत्या ” असे हंटर साहेब ह्मणतात.

एकंदरीत सामाजिक सुधारणा करण्याच्या कामांत आजपर्यंत मोठी चूक झाली आहे असे ह्मटले पाहिजे. स्त्रियांच्या हिताकरितां इतकेंच नव्हे, राष्ट्रसुधारणेकरितां, स्त्रियांचीं मनें प्रथम बळवून त्यांस अनुकूल करून घेतल्या असत्या तर त्यांची हरकत सहज दूर झाली असती. स्त्री-शिक्षणानें त्यांचें मन हळू हळू इकडे वळतेंच आहे हें खरें; परंतु त्याच स्त्रीशिक्षणास सटून मदत देऊन स्त्रियांचीं मनें सुशिक्षित करण्याकडे पूर्ण लक्ष दिलें असतें तर फार फायदा झाला असता. तसेंच हें लक्ष्य अवघड आहे हेंही खरें, तथापि उंदिरांनीं माजराच्या गळ्यांत घांट बांधण्याइतकें तरी तें सचितच अवघड नाही, आणि आजपर्यंत त्याचा चांगला विचार केला असता तर स्त्रियांच्या मतांत आजला पुष्कळ सुधारणा झाली असती.

( ३ ) सामाजिक सुधारकांची हापेक्षाही मोठी दुसरी चूक झाली आहे. सुधारणेचें काम नेहमीं मध्यम स्थितीतील आणि हलक्या स्थितीतील लोकांच्या मनास द्रव आणल्यावांचून कधीही शेवटास जात नाही, असें असून हिंदुस्थानांतील सुधारकांनीं अद्यापि त्यांची आठवण देखील काढिली नाही. चांगलीं इंग्रजींत लिहिलेलीं पुष्कळ लहान लहान पुस्तके आणि टिप्पणे सुधारणेच्छु लोक प्रसिद्ध करितात; परंतु

त्यांचा उपयोग पाहूं गेलें असतां फक्त जे थोडेसे लोक इंग्रजी शिकलेले असनात त्यांस, आणि आमच्या देशांत असलेल्या आंगलाभौम हुद्देदारांस मात्र होउन, ते त्यांवर शिफारशीचे मात्र माठे लांब लांब अभिप्राय देतात. फार झालें व व्याख्यानें दिलीं, तर तीं सुद्धां इंग्रजीतच; आणि त्यांचें श्रुतेमंडळ ह्मणजे बालविवाह आणि पुनर्विवाह ह्यांविषयी ज्यांचीं मतें ठाम होऊन राहिलीं आहेत, किंवा जे परजातीचे असल्यामुळें बालविवाह आणि विधवाविवाह वाईट किंवा चांगला ठरल्यापासून ज्यांचें नफानुकसान कांहींच नाही, अशा लोकांचें असावयाचें. तसेंच, मतें घ्यावयाचीं झालीं तर तीं देखील आमच्यांतील जे थोडेसे लोक पुढारी ह्मणविणारे आहेत त्यांचीं, व पारशी आणि इंग्रज गृहस्थांचीं घेतात; परंतु बहुतेक देश व्यापणारे जे गांवढळ आणि मध्यम स्थितीतील लोक त्यांस कोणीही विचारीत नाही. 'ते अडाणी लोक, त्यांचें काय मत घ्यावयाचें आहे' अशी त्यांची अवहेलना होते. तेव्हां अर्थांतच ह्या विषयांची चाललेली वाटाघाट त्यांस माहीत नसते, किंवा तिकडे ते दुर्लक्ष करितात; मग त्यांच्या मनास द्रव यावा कसा!! ते सुधारकांस वाटचे समजून त्यांचा द्वेष करितात, आणि त्यांच्या सटपटींत शेंकडें अडथळें मुद्दाम आणितात. एतद्देशीय भाषांत प्रतिपादन करून ह्या दोन वाईट चालींचे अत्यंत शोचनीय परिणाम लोकांस स्पष्ट करून दाखविण्याचा यत्न कोणीही केला नाही; व कित्येक विचान्या लहान मुली लग्न झाले नाही तोंच विधवा होतात, किंवा स्त्रीत्व त्यांच्या ठायीं पूर्ण झालें नाही तोंच त्यांस कित्येक मुलें होऊन त्या निस्तेज आणि क्षीण होतात, हें किती भयंकर आणि निर्दयपणाचें आहे हें साधारण स्थितीतील लोकांस समजावून देण्याचा उद्योग कोणीही केला नाही; व जुन्या चाली इतक्या अभेद्य झाल्या आहेत ह्याचें कारण त्यांस सामान्य जनसमूहाचा आधार आहे हेंच आहे, आणि नवीन चाली तरी त्यांनीं स्वीकारिल्या तर सुरू होतील, असें असून त्यांच्या मनांतील धर्मवेड प्रथम घालवावें व त्यांच्या हृदयास ह्या दुष्ट चालींविषयी दयेचा पाझर आणावा असें कोणाच्याही मनांत



येत नाही; निदान त्यांचे आर्जव करून त्यांची मदत घेणेही कोणास रुचले नाही. ह्याचा परिणाम असा झाला आहे की, प्रत्येक सामाजिक सुधारक आरंभीं एकदां मोठा सटाटोप करून ह्या चाली मोडण्याचा प्रयत्न करितो; परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे मध्यम स्थितीतील लोकपैकीं कांहींकांस ह्या विषयाची चर्चा माहीत नसल्यामुळे आणि कित्येकांची अवहेलना झाल्यामुळे ते त्याचा तिरस्कार आणि द्वेष करितात; आणि अशा कोट्यावधि सामान्य लोकांच्या दुर्लक्षामुळे व तिरस्कारामुळे त्याचा एकट्याचा कंठकोश अरण्यरुदिताप्रमाणे निष्फल होऊन त्याच्या प्रयत्नांचा मागमूसही राहत नाही.

सारांश सामाजिक किंवा धार्मिक सुधारणेचा प्रयत्न शेवटास न जाण्याचे कारण सुधारक लोक समाजांतील मध्यम स्थितीतील लोकांकडे दुर्लक्ष करितात हें आहे. आतां कोणाकोणास असा भ्रम आहे कीं हिंदुस्थानांतील सर्व इंग्रजी शिकलेल्या लोकांनीं आपण स्वतःस थोडासा त्रास सोसून एक वेगळाच समाज बनविल्यास, आणि तो परंपरेनें कायम ठेऊन त्यांत सुधारणेच्या मताप्रमाणे वागण्याचा क्रम चालविल्यास कालगत्या हा समाज मोठा होईल, आणि लोकांस सुधारणेचे महत्त्व सहजच दिसून येऊन ते देखील त्यांचाच किंत्ता उचलतील. दुसऱ्या कित्येकांचे असे मत आहे कीं, सुधारकांचे थोडे थोडे प्रयत्न चाललेच आहेत, त्यांस कायद्याची मदत मिळाल्यास सुधारणेचे काम लवकर सिद्धीस जाईल,—मग तो कायदा लोकांनीं सुधारणेच्या मताप्रमाणे चाललेच पाहिजे असा जुलमाचा असो, किंवा त्यांच्या खुपीस येईल तर ह्या गोष्टी करण्याची त्यांस मोकळीक मिळावी इतकाच असो. सारांश, सुधारणा शेवटास जाण्यास जुलमाचा किंवा खुपीचा कायदा केला पाहिजे, किंवा लोकांच्या अनुकूलतेनेच ती सिद्धीस जाईल, हा विषय वादग्रस्त असल्यामुळे त्याचा विचार आपणांस केला पाहिजे.

( अ ) विद्वान लोक ह्मणून एक वेगळाच वर्ग आहे, आणि त्यांनीं वर लिहिल्याप्रमाणे वेगळाच समाज केल्यास तो साहजिक बाढत जाऊन त्यांचे उदाहरण लोकांस अक्षयी पहाण्यास सांपडेल, हाच जो लोकांचा

गेरसमज आहे तो प्रथम दूर केला पाहिजे. सामाजिक सुधारणा आणि धार्मिक सुधारणा ह्यांच्यांत एक मोठा फरक आहे, आणि ह्या फरकामुळेच सामाजिक सुधारणा धार्मिक सुधारणेपेक्षा कांहीं अंशी कठीण झाली आहे. ख्रिस्ती धर्म, मुसलमानी धर्म, प्रार्थनासमाज, ह्यांसारखा एखादा निराळा धर्मपंथ निघाला, आणि त्यांत दृढनिश्चयाचे कांहीं नियमित लोक एकदा जमले, ह्मणजे त्यांचा धर्म साहजिक रीत्या वाढत जातो; कारण त्यांच्यांत बापाचा धर्म मुलाला, आणि मुलाचा नातवाला, अशी परंपरा चालते. शिवाय ते आपल्या मूळच्या समाजापासून भिन्न झाल्यामुळे दुसऱ्या कोणाचा आधार न राहून त्यांस एकमेकांच्या विचारानें व एकीनें राहणें भाग पडतें, व अशी एकी झाल्यामुळे कोणतीही गोष्ट अमलांत आणण्यास किंवा बंद करण्यास त्यांस उशीर लागत नाही; परंतु सामाजिक सुधारणेचें तसें नाही. एकाच घरांतील मनुष्यांत देखील सामाजिक सुधारणेचीं मते भिन्न भिन्न असणें शक्य आहे. ह्यामुळे आई-बापांची सामाजिक मते मुलांस पसंत पडतील किंवा तदनुसार वर्तन त्यांच्या हातून होईलच, असें ह्मणता येत नाही, ह्मणून सामाजिक सुधारणा होण्यास सर्व राष्ट्रांचाच कळ फिरला पाहिजे. प्रार्थनासमाजवाल्यांनीं एक चांगली लक्षपद्धति काढून ती आपल्या धर्माप्रमाणें सशस्त्र मानिली तर त्या लोकांत ती लष्कर अमलांत येईल; परंतु सामाजिक सुधारकांनीं आपला हिंदूपणा न सोडितां आणि निराळा धर्मपंथ न काढितां नुस्ता सामाजिक पंथ काढून ती सुधारणा आपल्या लोकांत कळू ह्मटलें असतां चालणार नाही. ती करण्यास लोकांचेंच मन बळविलें पाहिजे. ह्याप्रमाणें सामाजिक सुधारक देखील जर समाजापासून वेगळें राहून सुधारणेचा यत्न चालवू ह्मणतील तर त्यांजकडूनही तो सिद्धांस जाणें कठीण, मग नुस्त्या विद्वान लोकांच्या समाजानें काय होणार आहे ? कारण इंग्रजी शिकलेल्या सर्व लोकांस सारखी लागू असणारी दुसरी कोणतीच गोष्ट नाही. एक पाश्चात्य शिक्षणापासून प्राप्त झालेले विचार मात्र सर्वांचे सारखे. ते तरी ज्याच्या त्याच्या समजुतीप्रमाणें जो तो वेगळ्या वेगळ्या तऱ्हेनें करणार. त्यांची उत्साहशक्ति

जितकी प्रसन्न असावयास पाहिजे तितकी नसते. बरें, सारेच विद्वान पडले, ह्यामुळे कोणत्याही एखाद्या सामान्य विषयावर सर्वांचे मत एक होण्याची मारामार. त्यांची संख्या नेहमी कमजास्त होत असते, व एकामागून एक वंशपरंपरा सर्वच विद्वान होतील असेही नाही; ते स्वतः विद्वान घराण्यांतील असतात असा नियम नाही; व त्यांचीं मुल्लेही विद्वान होतील यासही कांहीं प्रमाण नाही. त्यांतील प्रत्येकाची आपल्या वृद्ध आईबापांविषयीं पूज्य बुद्धि निरनिराळ्या प्रमाणानें असते. तसेंच पूर्वापार चालत आलेल्या आचारांवर प्रत्येकाची श्रद्धा निरनिराळ्या तऱ्हेची असणार. देशपरत्वे, जातिपरत्वे, आचारपरत्वे, त्यांच्या धर्मसमजुती आणि विचार अगदीं भिन्न असतात. सारांश, कोणत्याही कार्याला बळकटी घेऊन तें सिद्धीस नेण्यास जीं तत्वे मनुष्यांत असावीं लागतात, तीं हिंदुस्थानांतील इंग्रजी विद्वानांत नाहीत. तीं तत्वे ह्मणजे ऐकमत्य आणि उत्साह. अनादिसिद्ध काळापासून यहूदी लोकांत ह्या दोन्ही गुणांचें वास्तव्य आहे, व तसेच प्रथम ख्रिस्ती झालेल्या लोकांतही हे गुण असत. ख्रिस्ती लोकांनीं धर्माभिमान ह्या गुण यहूदी लोकांपासून घेऊन धर्माधिकारी नेमून धर्मसंबंधीं सर्व वर्चस्व त्यांस दिल्यामुळे त्यांच्या धर्माची व्यवस्था चांगली राहिली आणि तो धर्म उत्तरोत्तर पसरत गेला. मुसलमान लोकांच्याही अंगीं हे गुण परिपूर्ण असून अद्यापि दृष्टीस पडतात, परंतु विद्वान लोकांत ह्या गुणांची स्फूर्ति फारच थोडी असल्यामुळे विद्वान लोकांचा एक निराळा समाज बनेल ही कल्पनाच नको.

( ब ) तरी मुख्यत्वेकरून सामाजिक अथवा धार्मिक सुधारणेचा प्रयत्न सफल होण्याचें मुख्य साधन त्यास लोकांचें अनुमत पाहिजे हेंच आहे. मिलमनचें ह्याविषयीं एक उत्कृष्ट वचन आहे—“( सामाजिक ) किंवा धार्मिक सुधारणेचें कोणतेंही कृत्य जुळमानें करूं झटलें असतां कधींही शेवटास जात नाही, आणि आजपर्यंत जे फेरफार झाले आहेत ते असे झाले आहेत कीं, एखाद्या सामाजिक अथवा धार्मिक चालीनें लोकांस मोठी गैरसोय उत्पन्न व्हावी, तिचा मध्यम व कनिष्ठ स्थिती-



तील लोकांनी विचार करावा, व तीविषयी सर्वांच्या मनांत मोठा उद्वेग उत्पन्न होऊन त्यांनी सपाट्यासरशी ती जुनी चाल रद्द करावी व नवीन प्रचारांत आणावी. " हा सिद्धांत मिलमनू ह्याने, मूर्तिपूजानिषेधाचा ह्मणजे ख्रिस्ती धर्मांत शिरलेली मूर्तिपूजा नाहीशी करण्याचा कान्स्टांटिनोपल येथील कांहीं बादशहानीं भगीरथ प्रयत्न चालविला होता, परंतु लोकांचे मत तसें नसल्यामुळे ते मूर्तिपूजा सोडीनात, इत्यादि हकीकतीचा, जो इतिहास लिहिला आहे त्याच्या आरंभीं घातला आहे; आणि लोकांचे मत अनुकूल असल्यावांचून सुधारणा अमलांत आणण्याविषयी कायदा केला किंवा दुसरेही कांहीं यत्न केले तरी त्यांचा कांहीं उपयोग होत नाही, हें त्या इतिहासावरूनही स्पष्ट दिसून येते. मध्यम स्थितीतील लोक धिम्मे असून त्यांचें ज्ञान व्यावहारिक असतें, व तसेच त्यांचे मनोविकारही तीव्र असतात; ह्या कारणाने त्यांजला आपणाकडे बळविणें असल्यास त्यांजवर जुलूम करून किंवा त्यांचा तिरस्कार करून कांहीं उपयोग नाही; त्यांस सन्मानच दिला पाहिजे. आतां कोणताही फेरफार ते एकदम करितातच असें नाही, तरी सारासार विचाराच्या गोष्टी ऐकण्यास ते राजी असतात. त्यांचें अंतःकरणही दयार्द्र असतें, आणि स्त्रियांच्या ठायीं जे गुण असतात ह्मणून मार्गे सांगितले त्यांतलेच बहुतेक गुण ह्यांच्याही अंगी आहेत; मात्र स्त्रियांपेक्षा हे जास्त विचारशील असतात व ह्यांची उत्साहशक्ति स्त्रियांहून थोडी कमी असते. त्यांच्या स्वभावांत त्यांस उपदेश केला पाहिजे; त्यांच्या चुका असल्यास तिकडे अंमळ दुर्लक्ष केले पाहिजे; आणि आपले विचार त्यांच्या चित्तांत पूर्ण ठसवून त्यांस कळवळा आणिला पाहिजे; इतकें झाल्यावर त्यांच्या स्वतःच्याच बालविधवा होणाऱ्या मुली, आणि शारीरिक च्हासामुळे गांजलेल्या बायका ह्यांच्या विपत्तिमोचनास ते झटून पडतील, हें खचित आहे. सारांश ह्या विषयाची चर्चा मध्यम स्थितीतील लोकांत होण्याचीच फार अवश्यकता आहे.

जगांतील सर्व धर्मांच्या शेंकडों इतिहासांत हेंच मूलतत्त्व भरले आहे. ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार प्रथम रोमन राष्ट्रांतील मध्यमप्रतीच्या लोकांत

झाला, आणि विशेषकरून दुष्ट, दुर्व्यसनी वगैरे कुचकामाचे लोक, शेत-  
करी, मजूर, गुलाम हेच त्याचा स्वीकार प्रथम करीत, हें गिबन ह्या इति-  
हासकारानें प्रांजलपणें कबूल केलें आहे; व त्यावर बरेंच व्याख्यानही  
केलें आहे. ग्रीस देशांतील तत्वज्ञानी, रोममधील सरदार, किंवा दुसरे  
श्रेष्ठ लोक, ह्या धर्मांत पहिल्यानें कचितच शिरत. गरीब लोकांत ख्रिस्ती  
धर्माचा प्रवेश फार लवकर झाला, परंतु विद्वान् किंवा श्रीमान् लोकांत  
त्याचा रिघाव होण्यास बरेंच कठिण पडलें; आणि राजेरजवाड्यांत  
आणि सरदार लोकांत तर ह्याचा प्रवेश होण्यास फारच उशीर लागला.  
ह्याचें कारण असें आहे कीं, विद्वान् लोकांची सात्वी करून त्यांचा भ-  
रंसा बसविणें फार अवघड आहे. बरें, श्रीमान् लोकांस कोणताही धर्म  
असला तरी कोणत्याही गोष्टीची काळजी नसते, ह्यामुळें तेही ह्याविषयीं  
विशेष विचार करीत नाहींत. राहिलेले मध्यम व कनिष्ठ स्थितीतील  
लोक हे सरोसर सरळ स्वभावाचे आणि प्रेमळ असल्यामुळें सुधा-  
रणेस अनुकूल होण्याची पंचाईत पडत नाहीं. गिबन ह्मणतो:—  
“समाजांत श्रीमंत, प्रतिष्ठित आणि विद्वान् लोक हे लोकसंख्येच्या  
मानानें कमी असून बाकीचा समाज अप्रसिद्ध, अज्ञानी आणि भिकार  
लोकांनीं भरलेला असावयाचा, अशीच प्रत्येक समाजाची स्थिति असते,  
आणि ख्रिस्ती धर्माचा उपदेश सर्वांस सारसाच होत गेला; तेव्हां अर्थी-  
तच हलक्या लोकांच्या संख्येचें प्रमाण अधिक असल्यामुळें ख्रिस्ती  
झालेल्या लोकांतही हलके लोक फार असत, व श्रेष्ठ लोकांची  
संख्याच थोडी असल्यामुळें ते थोडे असत. पहिल्यानें ख्रिस्ती धर्म  
अडाणी आणि अप्रसिद्ध लोकांनीं मात्र स्वीकारिला असा ख्रिस्ती ध-  
र्मावर जो आक्षेप आहे, तो दूर करण्याकरितां कांहीं विद्वान् व श्रीमान्  
लोक ख्रिस्ती झाले होते, त्यांजकडे कित्येक ख्रिस्ती धर्माभिमानी बोट  
दाखवितात; परंतु ते (विद्वान् व श्रीमान्) इतके थोडे असून इतके मा-  
गाहून झालेले होते कीं, त्यांच्या योगानें सद्गुरू आक्षेप पूर्णपणें नाहींसा  
करितां येत नाहीं. हा आक्षेप दूर करण्याकरितां अलीकडे रचिलेल्या  
नानातः हेच्या कोट्या करून निंदेस पात्र होण्यापेक्षां वर सांगितल्या-

प्रमाणें ह्या प्रश्नाचा निर्णय करणें जास्त समंजस आहे. " गिबन् ह्यानें वरील आक्षेपाचा उलगडा करितांना असें ह्मटलें आहे ( व यावरून त्याचा थोडासा नास्तिकपणाही दिसून येतो )—“ ईश्वराची आज्ञा आहे कीं जे अभिमान सोडून देऊन दीन होतील त्यांसच ईश्वराच्या राज्यांत आश्रय मिलेल; मग दारिद्र्यानें पीडल्यामुळें किंवा लोकांनीं बहिष्कार केल्यामुळें जे लोक अगदीं दीन झाले होते ते ईश्वराच्या आज्ञेप्रमाणें पुढील सुखाकरितां ख्रिस्ती धर्माचा उपदेश लक्षपूर्वक श्रवण करित, हें यथार्थच झालें. ” त्यानें दिलेलें पुढील दुसरें कारणही सरें आणि सयुक्तिक दिसतें. “ श्रीमंत लोकांस ऐहिक सुख यथेच्छ असल्यामुळें ते बेपर्वा असतात, व जे शहाणे असतात, ते निःपक्षपातानें नव्या धर्माचा विचार न करितां त्याविषयीं शंका घेण्यांत आणि वादविवाद करण्यांत मात्र आपल्या बुद्धीचा आणि ज्ञानाचा अपव्यय करितात. ” असो. मुख्य सांगणें असें आहे कीं, वरील चटकदार लिहिण्याच्या शेंकांत गिबन् हा एका महत्त्वाच्या वर्गातील लोकांस अगदीं विसरला आहे असें दिसतें. ते लोक ह्मणजे जे अगदीं दरिद्री नसतात व मोठे धनाढ्यही नसतात; जे अज्ञानावस्थेंत नसून जगबिख्यातही नसतात; तसेंच जे अक्षरशत्रु ठांवे नसून मोठे विद्वन्मणिही नसतात; असे मध्यम स्थितीतील लोक होत. हे दर्याद्र अंतःकरणाचे व निश्चयाचे असतात; व ज्ञानगर्वांनं किंवा श्रीमंतीनें ताठलेले नसून अज्ञानांधःकारांत गढलेले किंवा दारिद्र्यानें पीडलेले असेही नसल्यामुळें त्यांची प्रवृत्ति दुराचाराकडे मुळींच नसते. त्यांची धर्मावर विशेषें श्रद्धा असल्यामुळें ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनीं शुभवर्तमानाचा सदुपदेश साध्या रीतीनें करून ह्या लोकांचीं मनें तिकडे वळविलीं, व ह्मणूनच मध्यम स्थितीतील लोकांपैकीं पुष्कळ लोक प्रथम ख्रिस्ती झाले. सारांश, मध्यम स्थितीतील लोकांस सामाजिक सुधारणेचा उपदेश करणें, व त्यांचीं मनें तिकडे ओढून घेणें, हें अत्यंत इष्ट आणि सुसाध्य आहे.

युरोपांत १६ व्या शतकांत जी मोठी धर्मसुधारणा ( अथवा रेफर्मेशन ) झाली, तिचीं तरी कारणें काय आहेत ? सर्व सामान्य जनस-



मूहास वाचबल ( धर्मपुस्तक ) त्यांच्या स्वतःच्या भाषेत वाचण्यास सांपडून त्यांत लिहिलेलीं धर्मतत्त्वे त्यांस कळू लागली. छापण्याच्या युक्तीमुळे तीं पुस्तके इतकीं पुष्कळ झालीं कीं गरीबगुनीयांस देखील तीं घेण्याचें सामर्थ्य आलें; पूर्वीं तीं पुस्तके लाटिन भाषेत असल्यामुळे लाटिन शिकलेल्या मंकांवरच जी भिस्त होती ती नाहीशी झाली; व ज्ञान आणि धर्मशास्त्र हीं जीं मंकांच्या मठांत किंवा धर्माध्यक्षांच्या घरांत कोडून राहिलीं होती, तीं मोंकळीं होऊन घरोघर पसरलीं इराक्षमस ( वाचबलाचें भाषांतर कर्ता ) लवकरच निर्माण व्हावयाचा होता; आणि तो झाल्याबरोबर साधें, सरळ आणि लोकप्रिय, असें वाचबलाचें भाषांतर झालें. धर्मसुधारणा होण्यास मध्यम स्थितींत लोकांच्या हृदयांत ज्ञानाचा प्रकाश होण्याची किती अवश्यकता आहे, व तसें झाल्यानें काय अचाट फलें घडून येतात हें दिसून येण्यास प्राटेस्टंट धर्माचें उदाहरण फार समर्पक आहे. मिलमन् ह्यानें छापण्याच्या कलेचें आणि कागद करण्याच्या कारखान्याचें महत्त्व, आणि त्यांपासून सामान्य स्थितीतील लोकांवर झालेला परिणाम, हीं फार उत्कृष्ट तऱ्हेनें वर्णन केलीं आहेत. तो ह्मणतो:—“ जीं पुस्तके लिहिण्यास प्रथम किती कालगति, किती खर्च, आणि किती श्रम पडत असत, तीं इतकीं भराभर उत्पन्न होऊं लागलीं, आणि इतकीं स्वस्त झालीं कीं, हा जादूचा सेळ आहे असें कित्येक लोक समजत; आणि ज्यांना पूर्वींचीं हस्तलिखित पुस्तके पाहण्यास देखील मिळत नसत त्यांना तीं आतां सहज घेतां येऊं लागलीं. लोकांस वाचनास पुस्तके नेहमीं व सहज मिळू लागल्यापासून त्यांची वाचनाची इच्छा व शक्तीही वाढत गेली. धर्मशास्त्र ह्मणजे जें अगदीं गूढ होऊन राहिलें होतें, व धर्माधिकाऱ्यांची आणि मंकांचीच मालमत्ता होऊन गेलें होतें, तें सार्वजनिक झालें. अगदीं थोड्या काळांतच तें सर्वांचा प्रिय विषय होऊन त्याचें अध्ययन झपाट्यानें चाललें. उपदेशकांची देखील गरज कमी झाली असें नाही; कारण लोकांची जिज्ञासा पुष्कळ वाढली. पूर्वीं उपदेशकांचीं व्याख्यानें, देवळांत जितके लोक जमत, व जितक्यांस

त्याचा ( उपदेशकाचा ) एकट्याचा आवाज ऐकू जाई, तितक्यांसच मात्र ऐकावयास सांपडत ; तसें आतां न राहून तीं छापून सर्व देशांत आणि संडांत प्रसिद्ध होऊं लागलीं. उत्कृष्ट उपदेशक होते ते तोंडीं व्याख्यानें देण्याऐवजीं आपल्या व्याख्यानांचीं लहान लहान पुस्तके छापू लागले ; व ह्यामुळे ज्या व्याख्यानांनीं व्याख्यानाच्या ठिकाणीं जमलेल्या श्रोत्यांस मात्र फायदा होत असे, तो हीं पुस्तके निघू लागल्यापासून सर्व राष्ट्रांला किंचहुना सर्व मनुष्यजातीला होऊं लागला. कित्येक लोक व्याख्यानकारांची आणि उपदेशकांची मदत न घेतां फक्त बायबलाच्याच साहाय्यानें ज्ञानप्राप्ति करून घेऊं लागले. तसेंच पूर्वी पातकांचे क्षालन होण्याकरितां तीं धर्मोपदेशकापार्शीं कबूल करावीं लागत, त्याऐवजीं आतां कित्येक लोक बायबल पुढे ठेवून त्यापार्शींच आपली पातकनिवृत्ति करीत. पूर्वी स्वर्गप्राप्ति होण्याकरितां धर्मोपदेशकांस देवाकडे मध्यस्ती करावी लागे ; ती करण्याचा हक्क स्वतःच आहे, असें आतां सर्वांस वाटू लागले. " वरील मिलमनच्या हकीकतीपासून आपण उपदेश घेऊं नये काय ? त्यांचें उदाहरण पाहून तसा मार्ग आपण स्वीकारू नये काय ? व ह्या दुष्परिणामी वाईट चालींचा तिरस्कार उत्पन्न करणारीं पुस्तके सर्व हिंदुस्थानभर कां प्रसिद्ध करूं नयेत ? मध्यम स्थितीतील लोकांच्या आणि जगांतील वारिकसारीक कोंपऱ्यांतील देखील मनुष्यांच्या विचारांत ह्या गोष्टी शिरल्या पाहिजेत ; व निरपराध बालविधवेस जन्मभर दुःखसमुद्रांत लोटण्याच्या अमानुषपणाचा, आणि बालवधूस आणि तिच्या संततीस निर्बल व निस्तेज करणाऱ्या दुष्ट चालींचा सर्व राष्ट्रास विषाद वाटविला पाहिजे.

( क ) धर्माध्यक्ष नेमून त्यांच्या हातांत सर्व धार्मिक व्यवस्थेची सूत्रे देण्याची पद्धति ज्या ज्या धर्मांत सुरू होते त्या त्या सर्वांत पुढे एकसारखेच दुष्परिणाम होतात. धर्माध्यक्ष आणि त्याच्या हाताखालचे दुसरे लोक ह्यांचें प्रस्थ माजून ते करतील तो फायदा होऊं लागतो; मूर्तिपूजा फैलावते ; धर्मशास्त्र फक्त त्यांच्याच हातांत राहिल्यानें लोकांस सरा आचार समजण्यास दुसरा मार्ग राहत नाहीं ; व शिक्षण फक्त

त्याच वर्गांत कायम राहून इतर लोकांचें अज्ञान वाढत जातें. हेंच दुर्दैव आमच्या हिंदुस्थानाच्या वांट्यास आलें होतें व हल्लींही दिसत आहे. धर्माधिकाऱ्यांनीं आपल्या ज्ञानाचा व अधिकाराचा दुरुपयोग केल्यामुळें नानातऱ्हेचे अवगुण आपल्या धर्मांत व समाजांत उत्पन्न झाले आहेत, असें जिज्ञासु वाचकांस आढळून येईल. रोमन क्याथोलिक धर्मांत देखील विशेष लोकांच्या प्राबल्यामुळें असेच दोष उत्पन्न झाले होते, परंतु त्यांच्यांत धर्मोपदेशकांची ह्मणून एक जात निराळी नाहीं, आणि आमच्यांत ती आहे ही एक विशेष शोचनीय गोष्ट होय; कारण धर्मोपदेशकांची निराळीच जात झाल्यामुळें वंशपरंपरा त्याच जातीचा फायदा होऊन बाकीचे बहुतेक लोक अशिक्षित आणि ज्ञानशून्य होत गेले; परंतु युरोपांत प्राटेस्टंट आणि सुधारक मत उत्पन्न होऊन धर्माध्यक्षांचें प्रस्थ व अधिकारही नाहींशीं झालीं; त्यांच्यावांचून पूर्वीं एक पानही हालत नव्हतें; तीच आतां त्यांची बहुतेक गरजही लागत नाहीं; मुक्ति देण्याचें काम फक्त त्यांच्याच हातांत होतें, तें आतां प्रत्येकाच्या हातांत आलें आहे. पवित्रशास्त्र प्रत्येकाच्या हातांत येऊन प्रत्येक त्याचें अवलोकन करीत असल्यामुळें धर्माध्यक्ष लोक स्वहितास्तव पूर्वीं पाहिजे तसे धर्माचे आधार सांगत असत, तें त्यांचें वर्म बाहेर पडून आतां त्यांचें कांहीं चालेनासें झालें आहे. ह्या ऐतिहासिक उदाहरणांचा किता आपण गिरविला पाहिजे. दयाळू इंग्रजसरकारच्या अमलाखालीं हिंदुस्थानांत सुधारणा होऊं लागलीच आहे; मात्र युरोपांतील सुधारकांचा अग्रगण्य जो ल्यूथर, त्याच्याप्रमाणें लोकांच्या मनांत ह्या गोष्टी ठसवून त्यांचें साहाय्य घ्यावें, शास्त्रांचे आणि वेदांचे सरे अर्थ त्यांस समजावून देऊन त्यांसच त्यांचा निर्णय करण्यास सांगावा, व सुधारणेस अनुकूल असा त्यांचा ठराव मिळवावा, हेंच हिंदुस्थानांतील सुधारकांचें मुख्य काम राहिलें आहे. ह्यावरून जुन्या मताच्या विद्वान् शास्त्र्यांस कांहीं विचारूं नये व त्यांशीं वाद करूं नये, असें आह्मी प्रतिपादन करतो असें कोणी समजू नये. परंतु स्वतः शास्त्रीच ह्या प्रश्नाचा जो निकाल करितात तसा न करूं देतां लोकसमाजापुढें शास्त्री आणि सुधारक ह्या दोघांनीं आपापल्या पक्षाचे



काय आधार असतील ते दाखवावे; कारण हा विषय लोकसमाजाच्या स्वतःच्याच नफानुकसानीचा असल्यामुळे त्यांस बहुमतानें पसंत पडेल तो मार्ग स्वीकारण्यास तेच मुखत्यार आहेत. सारांश, केवळ शास्त्री लोकांसच न्यायासनावर बसवून त्यांनीं हा निकाल ठरविणें हें अगदीं अप्रशस्त आहे, हाच सांगण्याचा मुख्य भाग आहे; कारण ते काय फैसला सांगणार तो आधींच धडधडीत दिसतो आहे; तो इतका इतिहासप्रसिद्ध आहे कीं त्याविषयी शंका घेण्याचें कारण नाहीं. प्रेग येथील जेरोमप्रमाणें ते सुधारकांस जाळतील; जॉन वुइक्लिफ ह्याचा जसा लोक हेवा करीत असत, तसा ते सुधारकांचा करतील; ग्यालिलियो ह्यास जसा वेडा ठरवून कैद केलें होतें, तसे ते सुधारकांस करूं पहातील, किंवा मार्गे वर्णन केलेल्या सन १८७० च्या पुण्याच्या वादविवादांतील सुधारकांप्रमाणें ते ह्यांची हुयों करून आपलेंच मत कायम करतील. धर्मांत किंवा शास्त्रीय विषयांत कोणताही फेरफार करावयाचा झटला ह्मणजे भिक्षुक वर्गाच्या मंडळीचा प्रतिबंध त्यास यावयाचाच, अशी बहिवाद पूर्वीपासून परंपरेनें चालत आली आहे; परंतु लोकांनीं त्यांच्या प्रतिबंधास न जुमानितां सुधारणां अमलांत आणलीं कीं, मागाहून हेच शास्त्री व भिक्षुक आपला दुरभिमान सोडून नवीन झालेल्या फेरफारास अनुकूल असाही शाखाधार काढून दाखवितात, व झाली ती गोष्ट शास्त्रसंमतच आहे असें समाधान मानितात. मिलमन् ह्यानें पोप व धर्मोपदेशक ह्यांच्या सुधारणेच्या ( प्राटेस्टंट धर्म होण्याच्या ) आधींच्या व मागूनच्या अशा दोन्ही स्थितींचें वर्णन केलें आहे, त्यावरून बरील ह्मणण्याचें सत्यत्व पूर्ण दिसून येईल. “ धर्माधिकारी लोक पूर्वीं अधिकारारूढ होते, ते आतां फक्त वजनदार आणि शिष्ट लोकांन मोडतात. प्राटेस्टंट लोकांचे धर्माधिकारी हे तर एकंदर लोकांत मिसळून त्यांच्यापैकींच एक गणले जातात; ह्मणजे त्यांनीं सामान्य रयतेचें कमीपण पत्करिलें आहे व कुटुंबवत्सल होऊन गृहस्थाश्रमाचीं कृत्यें करून ते सद्धर्मनीतीनें वागत आहेत. तसेंच, जेथें रोमन क्याथोलिक धर्म कायम राहिल, तेथील धर्मोपदेशक जरी एकंदर लोकांत न मिसळतां पूर्वींच्याच पद्धतीप्रमाणें

आपला वेगळा समाज करून राहून आहेत, तरी त्यांस देखील सार्वजनिक मताला नमून वागावे लागतें; व पूर्वीप्रमाणें जरी कांहीं अंमलही त्यांजकडे राहिले आहेत, तरी त्यांजवरही लोकमताचा अंमल चालत आहे." सारांश लाटिन आणि ग्रीक शिक्षण व छापण्याची कला ह्यांनीं जसें युरोपाचें कल्याण केलें आणि समाजाच्या मतास जोर आणिला आहे, तसेंच आपल्या हिंदुस्थानचें हित होण्यास वरील दोन्हीही साधनें इल्लीं अनुकूल आहेत, ह्मणजे संस्कृताचा अभ्यास आणि छापण्याची कला हीं दोन्हीही येथें सुरू आहेत, व त्यामुळे पूर्वीं जशी धर्म-पुस्तकाचा आधार पाहण्यास एखाद्या वेदशास्त्र अवगत असलेल्या पंडिताची किंवा शास्त्राची पायधरणी करावी लागत असे, किंवा कोणाच्या येथें एखादेंच धर्मपुस्तक मोठ्या प्रयासानें लिहून ठेविलेलें असेल त्याच्या येथें जावें लागत असे, तसें करण्याची आतां आपणास गरज राहिली नाही. आतां राजाराम शास्त्री आणि भाऊ पुराणीक हे ह्मणतील ती पूर्वदिशा आणि सांगतील तो आचार असे जुळमाचे दिवस जाऊन त्यांचें प्रस्थ कमी झालें आहे. यापुढील कर्तव्य इतकेंच उरलें आहे कीं पितृपूर्वक धर्मशास्त्रांचे खरे अर्थ करून त्यांचें भाषांतर केलें पाहिजे; त्यांच्या हजारों प्रती छापून त्या चोर्हीकडे पसरविल्या पाहिजेत, व त्यांच्या आधारानें लोकांनीं आपलीं मते कायम केलीं पाहिजेत, आणि ह्या गोष्टी क्रमाक्रमानें होऊंही लागल्या आहेत. त्याप्रमाणें एकदां लोकांचा एक निश्चय ठरला ह्मणजे शास्त्री आणि पंडित ह्यांचीही मते आपोआप बदलतील आणि सुधारणेच्या मताला अनुकूल असा शास्त्रार्थ ते आपणच काढून दाखवूं लागतील.

येथपर्यंत थोडक्यांत इतकें प्रतिपादन झालें कीं हिंदुस्थानांतील विद्वान् लोक आपला समाज निराळा बनवून एखादी सुधारणा करूं ह्मणतील तर त्यांच्यानें कोणतीही मध्त्वाची व चिरकालिक सुधारणा होणें नाही. ती होण्यास हिंदू समाजांतील मध्यम व कनिष्ठ स्थितींतील लोकांचीं मनें अवश्यमेव अनुकूल करून घेतलीं पाहिजेत. तसेंच सुधारणा कराव्या किंवा नाहीत, हा निर्णय शास्त्री व पंडित लोकांस कर-

ण्यास सांगितला असता काय ठरीव परिणाम होतील हेही सांगितल. आतां सुधारणेस सरकारची अनुकूलता असल्याने, व सरकारानें त्यांत हात घातल्यास काय होईल ? त्याची सुधारणेस मदत होईल किंवा नाही ? तसेंच सरकार कोठपर्यंत तीत हात घालूं शकेल, ह्याविषयी लिहूं.

( ड ) ह्या विषयावर विचार करूं लागलें असतां अरिस्टाटलच्या एका प्रसिद्ध सिद्धांताची आठवण होते. हा सिद्धांत असा आहे—‘सारा सद्गुण ह्मणजे दोन अतिशयांचा मध्य होय.’ अनादि काळापासून ज्यांत मनुष्यांचे व तत्त्वज्ञान्यांचे विचार गर्क होऊन गेले, तरी अद्यापिही ज्यांचा निकाल लागत नाही असे कित्येक प्रश्न आहेत. उदाहरणार्थ, प्रत्येक मनुष्यास प्राप्त होणारी स्थिति हें त्याच्या कृतीचें फळ आहे, किंवा तसें होण्याचें कांहीं पूर्वसंचित असतें ? कालस्य कारणम् राजा, कालो वा राजकारणम् । ह्मणजे राज्यास जी स्थिति येते ती राजा आणि तो, किंवा काळाप्रमाणें राजा हेतो ? ह्या प्रश्नांचा उलगडा अरिस्टाटलच्या बरील नियमाप्रमाणें करितां येईल; ह्मणजे ह्याचें सारें स्वरूप देहोंच्या मध्यें आहे. कांहीं कृत्ये करण्याचें मनुष्याच्या स्वाधीन असतें, आणि कांहीं त्याच्या दैवानुसार घडून येतात. राजे आणि कायदे जसे असतील तशी लोकस्थिति होते; आणि लोकांचा कल असेल तसेच कायदे राजे ठरवितात.

कायदा ह्या शब्दाचा वास्तविक अर्थ ह्मटला तर ज्यास राज्याधिकार प्राप्त झाला आहे, किंवा दिला गेला आहे, अशा एका इसमाची किंवा अनेक इसमांची सर्व समाजास आपल्या मताप्रमाणें वागण्यास सांगणारी नियमरूपानें प्रकट केलेली इच्छा, असा करितां येईल. आकर्षणाच्या नियमाप्रमाणें सर्व समाजाच्या मताविरुद्ध जर एकट्यानेंच आपली इच्छा चालवूं ह्मटलें, तर पृथ्वीपासून वर फेंकिलेला दुगड जितका पृथ्वीस आपल्याकडे ओढूं शकेल, तितपतच त्याला यश मिळेल ! इतकेंच नाही. तो दुगड जसा उलट पृथ्वीवर आपटून कणशः फुटून जाईल, त्याप्रमाणेंच अशा राजाचा किंवा कायदे करणाराचा समाजाकडून छळ होऊन त्याचा नाश होईल; परंतु ह्या राजकीय इच्छेला जर लोकमत अनुकूल



असेल, तर ती इच्छा बहुसमाजमताच्या जोरात कमी पक्षाच्या लोकांस  
जिकून त्यांस तिजप्रमाणें वतविद्यास लावील. ही गोष्ट नाकबूळ करणें  
ह्मणजे एखादा धोंडा किंवा चंद्राप्रमाणें मोठा परंतु पृथ्वीहून फार लहान  
असा गोळा, पृथ्वी आपणाकडे ओढूं शकणार नाही असें ह्मणण्यासारखें  
आहे, हें गणिताच्या दृष्टांतानें स्पष्ट दिसेल. परंतु हा दृष्टांत आपण  
एकीकडे ठेविला तरी साधारणरीत्याही हा नियम स्पष्ट आहे. सारांश  
जे लोक असें ह्मणतात कीं केवळ राजाची इच्छा किंवा कायदा [ माग  
तो इतर सर्व लोकांच्या मताविरुद्ध असला तरी ] कायदा ह्मणून त्या  
समाजावर आपला अंमल बसवील, व त्यांस त्याप्रमाणें वागवील; त्या  
लोकांची ही समजूत चुकीची आहे, आणि कायदा व राजमत बहु  
लोकांच्या मताप्रमाणें असलें तरी त्यापासून कमी पक्षास बाधा होणार  
नाहीं, असें जे प्रतिदादन करितात, त्यांचेही ह्मणणें चुकीचेंच आहे. हे  
सिद्धांत केवळ विचारदृष्ट्याच बरोबर दिसतात असें नाहीं. त्यांच्या  
सिद्धतेस इतिहासांत शेंकडों उदाहरणें सांपडतील. विधवापुनर्विवाहाचा  
कायदा, सन १८५६ चा आक्ट १२ वा, ह्याविषयीं मागें उल्लेख  
केलाच आहे. हा कायदा करण्यांत इंग्रजसरकारचे फार चांगले हेतू  
होते; परंतु तो करण्यास ती वेळ कितपत अनुकूल होती, लोकमत त्या  
कायद्याविरुद्ध होतें कीं काय, व सरकारास पुनर्विवाहाच्या कामांत किती  
गोष्टी हात घालण्यासारख्या होत्या, यांचा चांगला विचार न झाल्यामुळे  
मागें सांगितलेले वाईट परिणाम घडून आले, आणि त्या कायद्यापासून  
अद्याप कांहीं फायदा झालेला दिसत नाहीं. सर्व प्राचीन राष्ट्रांत रोमन  
राष्ट्राची मात्र कायदे ठरविण्याची पद्धति निर्दोष असे. त्या लोकांनी  
कायद्याची आणि व्यवस्थेची फार आवड असे अशी त्यांची कीर्ती  
आहे, व रोमन कायदे उत्तरोत्तर कसे सुधारत गेले, हें त्यांच्या इतिहासावरून  
स्पष्ट दिसून येतें. एखादा मनुष्य मोठ्या प्रयत्नातून  
केलेले व प्रचारांतून नाहींसे झालेले सर्व कायदे व हुकूम जर  
चाल, आणि ते रद्द होण्याचीं अथवा प्रचारांतून जाण्याचीं कारणें शोधून  
ल तर लोकांनी त्या कायद्यांस हरकत आणिल्यामुळे किं

त्यांस ते पसंत मसल्यामुळेच बहुतरून ते रद्द झाले आहेत असें त्यास आढळून येईल. ह्याचें एक लहानसें उदाहरण घेऊं. रोमन राष्ट्रांत, नवरा-  
बायलांनै एकमेकांस सोडचिठ्ठी द्यावयाची ती अमुक कारणापैकीं ( कांहीं  
तशींच महत्वाचीं कारणें ठरविलेलीं होती ) एखादें झाल्यावांचून द्यावया-  
ची नाहीं, असा जस्टिनियन ह्यानें ख्रिस्ती धर्मापदेशाचे अनुरोधानें  
कायदा केला, व निष्कारण ( स्वेरतेनें ) सोडचिठ्ठी देणारांस कडक शिक्षा  
देविली. परंतु जस्टिनियनच्या वेळेस रोमन लोकांची नीति फार विघ-  
डली होती हें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेच, ह्यामुळे जस्टिनियनच्या मार्गे  
त्याच्या स्थानापन्न बादशहापशीं ह्या कायद्याच्या अति कडकपणाबद्दल  
लोक तक्रारी आणूं लागले; व त्यांत ठरविलेल्या शिक्षा रद्द करण्याची  
त्यांनीं इतकी मध्यस्ती केली कीं, अखेरीस मागल्या कायद्यांतील ठराव  
रद्द करून, स्त्रीपुरुषांची उभयतांची इच्छा असल्यास त्यांनीं पाहिजे ते-  
व्हां घटस्फोट करावा असा कायदा करणें भाग पडलें. इतिहासकार त्या-  
विषयीं असें ह्मणतोः—“ धर्माधिकाऱ्यांच्या उपदेशप्रमाणें नीति सुधा-  
रण्याकरितां जो इतका कडक कायदा केला होता, तो देखील कान्स्टांटी-  
नोपलच्या ( किंबहुना सर्व रोमन लोकांच्या ) नीतिसंबंधी शोचनीय  
स्थितीमुळे रद्द झाला. ” मूर्तिपूजा नाहींशी करण्याचा प्रयत्न पांच रोमन  
बादशहांनीं एकसारखा चालविला होता, तरी लोक त्यांस प्रतिकूल अस-  
ल्यामुळे तो सिद्धीस गेला नाहीं, इत्यादि हकीकत मार्गे सांगितलीच आहे,  
हें ह्या सिधांताचें तिसरें उदाहरण आहे. सारांश, मिलमननें मूर्तिपूजा-  
निषेधाच्या इतिहासाच्या आरंभीं लिहिलेला पूर्वोक्त सिद्धांत अक्षरशः  
सरा आहे, कीं “ धार्मिक किंवा ( सामाजिक ) सुधारणा सरकारानें जु-  
लमानें सुरू केल्यास त्या कधींही सिद्धीस जात नाहींत. ”

सामाजिक किंवा धार्मिक फेरफार करणें तो सरकारानें आपण होऊन  
सुरू करूं नये हें बरोबर आहे; परंतु समाजाकडूनच त्याची सुरुवात झाल्यावर  
शेवटीं तो कायम करण्याकरितां सरकारानें मदत देण्यास हरकत  
नाहीं इतकेंच नाहीं, तर ह्या मदतीची आवश्यकताही आहे असें अनुभवावरून  
दिसून येतें. लोकांच्या मनांत नवीन सुधारणा स्वीकारण्याचें पूर्णपणें

भरलें, आणि मग तिचा कायदा ठरला, ह्मणजे ती सुधारणा त्वरेनें अमलांत येऊन अल्प काळांतच सर्व राष्ट्रभर पसरते. ह्याचें कारण फार लांब नाहीं. प्रत्येक समाजांत, ज्यांत सोय अधिक वाढेल ती गोष्ट करणारे, लोकांची तऱ्हा पाहून तीच आपणही स्वीकारणारे, केवळ द्रव्यलोभाकरितां पाहिजे ते कृत्य करण्यास तयार असणारे, व कित्येक अगदीं मूर्ख ह्मणजे ज्यांना जुनी व्यवस्था चांगली किंवा नवी चांगली, हें समजत नाहीं, परंतु 'मद्वाजनो येन गतः स पंथाः' ह्या न्यायानें वर्तणारे, असे लोक फार असतात. नवीन चाळीस सरकारची अनुकूलता असली किंवा निचा कायदा ठरला, ह्मणजे वर सांगितलेल्या निरनिराळ्या स्वभावांचे लोक आपणच होऊन तिचा स्वीकार करितात, व लोकप्रवाह जिकडे वाहील तिकडे हेही खुषीनें वाहत जातात.

कायदा अमलांत येण्यास लोकांची संमति जशी अवश्य आहे, त्याप्रमाणेंच सुधारणा सुरू झाल्यावर ती पूर्ण अमलांत येण्यासही कायदाच पाहिजे; कारण कायद्यावांचून तिचा अंमल पूर्णपणें वसत नाहीं, अशा विषयीं पुष्कळ उदाहरणें इतिहासांत सांपडतात. रोमन बादशहा कान्स्टंटायन हा ख्रिस्ती झाल्यामुळेच त्या धर्माच्या प्रसाराला अति उत्तेजन आलें, हें ख्रिस्ती इतिहासकारांनीं प्रांजलपणें कबूल केलें आहे; आणि ह्याबद्दल कान्स्टंटायन बादशहाची ते भाविकपणानें स्तुतीही करितात. हा बादशहा ख्रिस्ती होऊन त्या धर्माचा प्रसार करणार, असा ईश्वरी संकेत असून त्याची चिन्हें पूर्वीच दिसूं लागलीं होती, ह्मणजे तो ख्रिस्ती होण्यापूर्वी आकाशांत चकचकीत कास दिसत असे, व कान्स्टंटायन ह्यासही शुभ स्वप्न पडत असत, असें सांगतात. ह्याच कारणांनीं ह्या पहिल्या ख्रिस्ती बादशहावर सर्वांची पूज्य बुद्धि आहे असें दिसतें व त्याला बारा अपोस्टल्स (प्रेषित) ह्यांच्या बरोबरीचा मानतात. गिचन ह्मणतो:—

“ह्या बादशहाला बारा अपोस्टलांच्या योग्यतेचा मानतात, हें जर त्यांचें आचरण प्रेषितांइतकें पवित्र होतें असें समजून मानीत असतील, तर ही त्याची प्रशंसा केवळ तोंडपुजेपणाची होय; परंतु त्यांच्याप्रमाणेंच ह्यानें किती लोकांस ख्रिस्ती करण्याचें यश मिळविलें ह्याचा विचार के-



ला, तर मात्र हा त्यांच्या योग्यतेचा ठरेल. पूर्वी रोमन राष्ट्रांत ख्रिस्ती लोकांचा छळ होत असल्यामुळे तो धर्म स्वीकारण्यास कोणी धजत नसत; परंतु तो स्वतःच ख्रिस्ती झाल्यावर त्याने धर्माच्या मोकळिकीचा कायदा प्रथम केला, व ख्रिस्ती लोकांवर होत असलेले जुलूम बंद केले. पूर्वी ख्रिस्ती धर्माचा उपदेश तो आपल्या राष्ट्रांत करून देत नसे; आणि यानंतर त्याने ती मोकळीक दिली इतकेंच नव्हे, तर मनुष्याचे मन ज्या ज्या उपायांनीं बळवते ते ते उपाय करून लोकांस पवित्र शाखाची दीक्षा देण्यास कान्स्टाईन हा धर्मोपदेशकास मोठें उत्तेजन आणि मदत देत असे. हा क्रम चालल्यामुळे त्याच्या राज्यांत जुन्या आणि नव्या धर्माचे लोक समसमान झाले, परंतु हें समानत्व एक क्षणभरच टिकलें असेल. बादशहाची प्रीति ख्रिस्ती लोकांवर असल्यामुळे, आपण ख्रिस्ती झालों असतां इहलोकीं सुख होईल ( कारण ख्रिस्तीलोकांस कान्स्टाईन ह्याचा आश्रय मिळूं लागला ) व परलोकींही होईल असें मनुष्यांस वाटूं लागलें. ह्याप्रमाणे द्रव्य आणि सन्मान मिळण्याची आशा, बादशहाचे स्वतःचे उदाहरण, ख्रिस्ती होण्याविषयी लोकांस त्याचे उपदेश आणि त्याचे मोठेक भाषण ह्यांच्या योगाने त्याजकडे येणाऱ्या हजारों द्रव्यलोभी आणि आत्महितेच्छु लोकांचीं मनं ख्रिस्तीधर्माकडे वळलीं. ज्या ठिकाणचे लोक आपणच होऊन आपलीं पूर्वीचीं देवळे मोडून टाकून ख्रिस्तीधर्मावर भक्ति दाखवित, त्यांस नानाप्रकारचे सार्वजनिक हक्क व देणग्या बादशहाकडून मिळत असत. सामान्य लोक तर अल्प द्रव्यलाभाकरितां भराभर ख्रिस्ती होत; ह्याविषयी एक अशी गोष्ट ऐकिवांत आहे की, जो ख्रिस्ती होईल त्यास एक पांढरा पोषास आणि सोन्याचीं बीस नाणीं देण्याचा एक ठराव बादशहाने केला, व त्या आशेनें चार हजार लोक व शिवाय त्यांचीं बायकामुळे इतकीं मनुष्ये एका रोमशहरांत ख्रिस्ती झालीं. ह्यावरून कान्स्टाईन ह्यानें आपल्या लोकांस परलोकसुख थोडक्या सर्चाने प्राप्त करून दिलें, असें ह्याटलें पाहिजे. " कान्स्टाईन बादशहा ख्रिस्ती झाल्यानंतर पुढे साठ वर्षांनीं मूर्तिपूजेचा उच्छेदकसा झाला, ही हकीकत ह्याच इतिहासकाराने आपल्या अजरामर

ग्रंथांत फार सुरस वर्णिली आहे. “कान्स्टंटाईन बादशहाचा जो निश्चय व प्रयत्न होता तोच थिओडोसिअस बादशहानें विशेष आयहानें चालविल्यामुळें लोकांनीं आपले जुने देव देवळांतून ओढीत आणून रस्त्यांत फेंकून दिले. सेनेट सभा रोम येथें तमाम भरली असतां तिज-पुढें थिओडोसिअस बादशहानें, रोमन राष्ट्राचा देव कोण असावा? जुपिटर किंवा ख्रिस्त? हा महत्वाचा प्रश्न काढिला. हा प्रश्न झाल्यावर सेनेटर लोकांना जरी बाह्यात्कारी पूर्ण मतस्वातंत्र्य होतें—ह्मणजे कोणत्याही पक्षाचें आपलें असेल तें खरें मत देण्याची सर्वांस मोकळीक होती—तरी बादशहाच्या विरुद्ध मत देण्याचें धाडस त्यांस होईना; कारण कित्येकांस राजप्रीति संपादन करावयाची होती, व कित्येकांस तो जातीनेच तेथें हजर असल्यामुळें त्याचें भय वाढत होतें, कीं न जाणों, आपण बादशहाच्या विरुद्ध गेलों असतां, सिमाचस ह्यास जसें जुलमानें नुकेंच हद्दपार केलें होतें, तसें एसादें अरिष्ट आपणांवरही येईल. ह्या सर्व कारणांमुळें ख्रिस्ती धर्माच्या तर्फेनें बहुमत पडलें, आणि जुपिटराच्या मूर्तीचा विध्वंस करावा असें ठरलें. सेनेट सभा बादशहाच्या म्हणण्यास इतकी लवकर कबूल झाली, ह्याचें कारण त्यांच्या मनांत कांहीं प्रेरणा झाली असावी, किंवा भिन्नेपणा, धनाशा अशा लाछनास्पद कारणांमुळें ते बळले असतील; परंतु जुना धर्म दिवसेंदिवस नाहीसा व्हावयास लागून त्याची आशा कमी होत चालली, आणि ख्रिस्तीधर्मावर लोकांची भक्ति वाढत गेली, हें निःसंशय आहे. त्यावेळच्या पद्धतीप्रमाणें ते राजाच्या हुकमास नम्र झाले, आणि त्यांच्या स्त्रीपुत्रांची विनंति (मागें सांगितलेंच आहे कीं रोमन लोकांच्या बायका प्रथम ख्रिस्ती झाल्या) त्यांस अमान्य करवेना.” हे शब्द अक्षरशः पाठ करण्याच्या योग्यतेचे आहेत. सामाजिक किंवा धार्मिक सुधारणा होण्यास काय काय साधनें लागतात, तीं ह्यांत एकत्र गोळावून स्पष्ट वर्णिली आहेत; म्हणजे प्रथम स्त्रियांचें, व नंतर सामान्य जनांचें मन बळावें लागतें; त्यानंतर कांहीं दिवस ती सुधारणा लोकांच्या खुपीवर राहून शेवटीं तिला कायद्याचें बळ मिळालें पाहिजे. हाच इतिहासकार



आणखी असें ह्मणतो कीं:—“शेवटीं थिओडोसिअस बादशहानें एक आज्ञापत्र काढिलें, त्याच्या योगानें मूर्तिपूजेचा पूर्ण उच्छेद होऊन जुन्या मताच्या अभिमान्यांस आपला धर्म पुनः चालू होण्याची आशा तिळभरही राहिली नाहीं. तें आज्ञापत्र येणेंप्रमाणें:—“आमची इच्छा आणि आमची आज्ञा अशी आहे कीं, आमच्या रयते-पैकीं कोणीही मनुष्यानें—मग तो आमचा नोकर असो किंवा नसो, त्याची योग्यता व स्थिति श्रीमंतीची असो किंवा गरिबीची असो—कोणत्याही शहरांत, अथवा दुसऱ्या कोठेही निर्जीव मूर्तीची पूजा करूं नये, व त्यांकरितां निर्दोषी प्राण्यांचे बळी देऊं नयेत, आणि जर कोणी तसा पशुयज्ञ करील तर तो राजाचा मोठा अपराधी समजला जाऊन त्या पातकाच्या क्षालनार्थ त्यास देहान्त शिक्षा होईल. शिवाय जुन्या धर्मातील दुसरेही नियम विधि जो करील त्याचें तेथील घरदार व सर्व मालमत्ता सरकारांत जप्त केली जाईल.” हे हुकूम बादशहानें फार कडक रीतीनें अमलांत आणिले, व शेवटीं, फार दिवसपर्यंत नुस्त्या चालीरीतींच्या आधारावर चालत आलेला जुना धर्म क्षपाट्यानें मोडत गेला. कांहीं लोक अति अज्ञानी असल्यामुळे पूर्वीच्या देवतांस, तारक मारक त्याच आहेत असें समजून त्यांवर जसा भरंवसा ठेवीत, व त्यांचा कोप न होण्याविषयी जपत असत, तीच त्यांची भक्ति नव्या धर्माच्या लोकांनीं नवीन झालेल्या राष्ट्रदेवतांकडे वळविली. बादशहाची आज्ञा प्रसिद्ध झाल्यानंतर जी पुढली पिढी झाली त्यांस जन्मादारभ्य ख्रिस्ती धर्माचेंच शिक्षण लागल्यामुळे त्यांची निष्ठा ख्रिस्ती धर्मावर पूर्ण बसत चालली; व थिओडोसिअस ह्याच्या मरणानंतर अठ्ठावीस वर्षांनीं मूर्तिपूजेचा मागमूस देखील कोणा तत्कालीन इतिहासकाराच्या नजरेस येण्यासारखा राहिला नाहीं.”

ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार झाल्यामुळे सर्व रोमन राष्ट्रांचें धर्मांतर होऊन मूर्तिपूजा कशी नाहींशी झाली, त्याचा इतिहास ह्याप्रमाणें आहे. ह्या एवढ्या महत्त्वाच्या गोष्टीचा पाया ह्मणजे सेंट पॉल आणि सेंट पीटर ह्या दोन प्रेषितांचा लोकांस उपदेश; नवीन धर्माच्या अभिमानानें ज्या कित्येकांनीं आपले प्राण खर्ची घातले, त्यांचें उदाहरण, व स्त्रियांचें आणि



सामान्य लोकांचें प्रथम धर्मांतर, हीं होत; परंतु तीं शेवटास न्याय्यास वादशहाचे उपाय व कायदे हेच फार उपयोगीं पडले. प्रत्येक चाल बंद होताना शेवटीं तिला एकदा उलट खावी लागते; ह्मणजे सुधारणेच्या अगदीं विरुद्ध जाणारे व सुधारकांइतकेच सामर्थ्यवान् असे कित्येक पुरुष निर्माण होऊन जुन्या धर्मांचें पुनः संरक्षण करितात. तरी देखील, जुम्याचा कायदा कधींही सिद्धीस जात नाही हाच नियम शेवटीं कायम ठरतो. ह्या सिद्धांताप्रमाणें रोमन राज्यांत थिओडोसिअसचे पूर्वी पुनः उलट प्रकार चालू झाला होता. जुलियन ह्मणून एक वादशहा गादीवर येऊन त्यानें आपलें सर्व कर्तृत्व मूर्तिपूजेचा उत्कर्ष करण्यांत खर्चिलें. तो स्वतः विद्वान होता तरी त्यानें पूर्वीचीं धर्मवेडे लोकांच्या मनांत पुनः भरविण्याचा उद्योग चालविला; राष्ट्राच्या जुन्या देवता होईल तितकें करून स्थापन कराविल्या; व पशुवज्ञ तर तो स्वतः प्रतिदिशीं सकाळीं व सायंकाळीं मोठ्या थाटानें आणि नियमानें करित असे. हा धर्मोपदेशक वादशहा लोकांस असें सांगे कीं, “ जुलियन वादशहानें आपल्या रयतेपैकीं प्रत्येकास जरी कुचेराइतकें श्रीमंत केलें, किंवा प्रत्येक शहर बाविलोन शहराइतकें भव्य केलें, तरी पूर्वीच्या धर्माविरुद्ध झालेलें बंड ( ख्रिस्ती धर्म ) मोडून त्यानें आपल्या लोकांस पूर्वीच्या पवित्र धर्मांत आणि ल्यावांचून, त्यास रयतेचा हितकर्ता असें ह्मणनां येणार नाही. ” वायुगतिदर्शक यंत्र जसें वाऱ्याची झुकूक असेल त्या दिशेकडे फिरतें, त्याप्रमाणेंच रोमन-राष्ट्रांनील कांहीं लोक ह्या वादशहाची मजीं संपादन करण्याकरितां पुनः मूर्तिपूजक झाले. ह्यावरून ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार त्यांनीं केवळ ऐहिक सुखप्राप्तीकरितां केला होता हें उघड दिसतें. बरें, जुलियनच्या मागूनचे वादशहा ख्रिस्ती धर्मी होऊन ख्रिस्ती लोकांस पुनः अनुकूल काळ आला, तेव्हां हेच लोक पुनः ख्रिस्ती बनले. सारांश त्यांस जिकडे ऐहिक सुख जास्त मिळें तिकडे ते वळन. असो. ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार फारच झाला असल्यामुळें व प्रेषितांचे उपदेश लोकांच्या मनांत पूर्ण बिंबले असल्यामुळें, जुलियन वादशहाच्या अधिकाराचा आणि प्रयत्नांचा कांहीं जोर चालला नाही; व मूर्तिपूजा पंथाची झुकलली इमारत पुनः

दुरुस्त झाली नाही. त्याच्या मरणानंतर लागलाच ख्रिस्ती धमाला जोर येत चालला, मूर्तिपूजेची इमारत ढासळून गेली, व ख्रिस्ती बादशहांच्या मदतीमुळे नूतन धर्म बलवत्तर होऊन सर्व सुधारलेल्या जगातील लोक ख्रिस्ती झाले.

कोणत्याही धर्माची दृढीकृत पाहिली तरी तिचा उत्कर्ष होण्यास व अखेर जय होण्यास हीच कारणे होत जातात, असे आढळून येईल. कायद्याच्या आधारावांचून किंवा राजाच्या अनुकूलतेवांचून अमुक धर्म फैलावला असे उदाहरण इतिहासांत क्वचितच सांपडेल. सत्पुरुषांच्या उपदेशाने आणि धर्माभिमानासाठी पाहिजे ते दुःख सहन करणाऱ्या पुरुषांच्या उदाहरणाने दृढनिश्चयी जे सामान्य लोक त्यांच्या हृदयांत सुधारणेचे बीज उत्पन्न होत. प्रथमतः राजे आणि लोकसमुदाय ह्या नवीन सुधारकांचा तिरस्कार करितात; परंतु कालगतीने त्यांची संख्या आणि शक्ति वाढत जाऊन त्यांचा प्रवेश हळू हळू राजवाड्यांतही होतो. लागलीच ती सुधारणा जारीने अमलांत येऊन राष्ट्रभर पसरते. पुनः ती उलट खाऊ लागते, व नवीन सुधारणेस विरुद्ध राजा पुनः उत्पन्न होऊन तो लोकांस नवीन धर्मापासून परावृत्त करू पाहतो; परंतु ह्याविरुद्ध खटपटीने नवीन मतास उलटा दुष्पट जोर येऊन त्याच्या लाटेखाली राजा व प्रजा सर्वांचा चुराडा होतो, व जुना धर्म फार शाले तर स्मृतिशेष होऊन जातो. ह्या नियमाप्रमाणेच ख्रिस्तीधर्म प्रथम मध्यम लोकांत पसरला; लोकांनी त्याचा छळ केला; नंतर तोच राजांनी स्वीकारिला व सर्व राष्ट्रांचा धर्म झाला. पुनः त्यास प्रतिपक्षी उत्पन्न झाला; परंतु नवीन अधिक बळावून शेवटीं सर्व सुधारलेल्या जगाचा धर्म आपण एकटाच होऊन बसला. मुसलमानी धर्म देखील अशाच रीतीने फैलावला. महंमदाला प्रथम कांहीं शिष्य मिळाल्यानंतर त्याचा छळ होऊन त्यास मर्कतून हांकून लाविले, परंतु मदिना येथे त्यास आश्रय मिळून तेथून त्याचा धर्म एकसारखा फैलावत चालला, आणि पुनः तोच धर्म मर्केन आल्यावर तेथील लोकांनी तो सहज उचालला. ह्यापुढे आरब लोकांनी जे पराक्रम केले ते केवळ धर्माकरिता केले; व त्यांस एकसारखा जयही

येत गेल्यामुळे मुसलमानी धर्म सिरिया, इराण, इजिप्त, आफ्रिका, स्पेन, हिंदुस्थान इत्यादि देशांत पसरला. धर्माचा प्रसार करण्याच्या कामांत कायद्याची किंवा राजाची सक्ती असणें किती अवश्यक आहे हें महंमद ह्यास पूर्णपणें कळत होतें असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं, व तशी सक्ती आपणांस करितां चावी व धर्मप्रसार लवकर व्हावा, ह्या हेतूनें त्यानें आपल्या धर्मांत असें ठरवून ठेविलें आहे कीं, तो आणि त्याच्या धर्मगादीचे आधिपति सलीफा हे केवळ धर्मगुरूच नाहींत, तर राज्यनियोकमही आहेत; व शिवाय दुसऱ्या धर्मांतील लोकांस जिकून त्यांस बलात्कारानें मुसलमान करावें असेंही त्याचें मत आहे. ह्याप्रमाणें महंमद हा आपल्या धर्मानुरूप मुसलमानांचा धर्मसंरक्षक आणि राजा तर होताच; परंतु नवीन धर्म स्थापन होऊन तो सर्व दुनियेंत पसरावा हा त्याचा हेतु सिद्धीस जाण्यास जवरीनें धर्मप्रसार करण्याचें त्याचें मत अत्यंत उपयुक्त होतें; व आरब लोकांस धर्मवेडामुळे झालेले स्फुरण व त्यांचा रानटीपणाचा आवेश ह्यांच्या योगानें महंमदाचे ते हेतु सिद्धीसही गेले.

सामाजिक व धार्मिक सुधारणा होण्यास कायद्याची किंवा राजाची सक्ती जरूर असली पाहिजे, हें प्राटेस्टंट धर्म वाढत जाऊन शेषटीं त्याचा जय कसा झाला इत्यादि हकीकतीवरूनही प्रत्यंतरास येतें. रोमन क्याथोलिक धर्म बिघडून लोकांवर धर्मसंबंधीं अनेक जुलूम होऊं लागल्यामुळे, त्या धर्माचें विशदीकरण करण्याचा व त्यांतील वेडगळ मते काढून टाकण्याचा प्रथम प्रयत्न सेंट पाल ह्याच्या शुद्ध व सरळ धर्मपालाइट्स् असें पडले; व हाच पंथ पुढें होणाऱ्या प्राटेस्टंट धर्माचें आदिबीज समजला पाहिजे; परंतु ह्या पंथाचीं मते क्याथोलिक धर्माच्या विरुद्ध असल्यामुळे लोकांनीं त्याचा छळ आरंभून हा पंथवृक्ष वाढूं लागला नाहीं, तोंच त्याचा समूळ उच्छेद केला. पुढें जॉन बुझ्झिफ ह्यानें तेंच मत आणि तोच क्रम ही पुढें चालू केली, व त्याचीही तशीच दशा झाली. जॉन हस व प्रेग येथील जेरोम ह्यांनीं जर्मनी व आखिया



देशांतील शेतकरी वगैरे लोकांस बुद्धिक्रिा ह्याचीं मते शिकविण्याचा आरंभ केला. हीं मते पोपांच्या विरुद्ध होतीं ह्मणून अर्थातच त्यांनीं ह्या शत्रूंचा बर्मांड करण्याची सटपट आरंभिली. आपलीं मते शुद्ध व बायबलानुसार आहेत हें वादविवादानें सिद्ध करून दाखविण्याकरितां त्यांनीं जेरोम ह्यास बोलावणें पाठविलें; व त्याचा जय किंवा अपजय झाला तरी त्याच्या केंसासही धक्का न लावितां त्यास सुस्तरूप परत जाऊं देण्याचें आश्वासन दिलें. असा करारमदार झाल्यावर जेरोम सभेस गेला, परंतु सभेंत त्याच्या पक्षाचा दुसरा कोणीही नसल्यामुळें सर्वांनीं त्याची हुयों केली; व पोपाच्या लोकांनीं विश्वासघात करून वचनाप्रमाणें त्यास परत जाऊं न देतां तेथेंच मोठा अभि पेटवून त्यांत त्यास दुष्टपणानें जिवंत जाळिलें. ह्याप्रमाणें ह्या मताच्या लोकांची दुर्दशा झाली; परंतु इतके दिवस ह्या मताची चर्चा चाललेली असल्यामुळें, व ह्या बळी पडलेल्या पुरुषांचा दृढनिश्चय पाहून सुधारणेचीं मते लोकांच्या मनांत बरीच ठसलीं, आणि राजेरजवाड्यांचेंही चित्त तिकडे वेधूं लागलें. पोपाचा जुलूम दिवसेंदिवस वाढतच चालला होता. रोम येथें सेंटपीटर ह्याचें देऊळ बांधण्यास पैसा उत्पन्न करण्याकरितां त्यानें इंडलजनस् नांवाचे पापविमोचन करणारे परवाने काढून त्यांची दुरवारीनें किंमत ठेविली; आणि ज्या ज्या लोकांस आपल्या पातकांबद्दल क्षमा मागणें असेल, त्यांनीं आपलीं पातकें धर्माध्यक्षापाशीं कबूल करून तीं कमजास्त असतील त्या मानानें इंडलजनस् विकत घ्यावा, ह्मणजे त्यांचीं सर्व पातकें दूर होऊन त्यास स्वर्गास जाण्यास अडचण येणार नाही, असा मजकूर त्या परवान्यांत प्रसिद्ध केला. ह्या युक्तीनें पोपाला लक्षावधि रुपये उत्पन्न होऊं लागले. व दुष्कर्मांचें प्रायश्चित्त असें स्वस्त झाल्यामुळें, लोक दुष्ट कृत्यें करण्यासही भीत नाहींसे झाले. अशा स्थितींत ल्यूथर नांवाचा पुरुष पुढें आला; व त्यानें लोकांस उपदेश करून त्यांचें स्वतःचें अज्ञान आणि पोपानें चालविलेला गोंधळ त्यांस उघड करून दाखविण्याचा उद्योग संपादल्यानें चालविला. त्यानें हा उपदेश करण्याचें सोडून यावें ह्मणून पोपानें त्यास नानातऱ्हेचें भय घातलें व शेबटीं बहिष्कृतही ठाकिलें; परंतु

ल्यूथर ह्याने आपला प्रयत्न उलटा जास्त जोराने चालविला. त्याने  
 पांची व धर्माध्यक्षांची दुसरी अनेक अनीतीची आणि दुराचाराची  
 उघडकीस आणिली. मागील प्राटेस्टंट सुधारकांचा उपदेश ठसलेले किं  
 क शेतकरी व लहान लहान सरदारलोकही ल्यूथर याच्या पक्षास मि  
 ले, परंतु त्यांचा कांहीं एक उपयोग झाला नसता; कारण आजपर्यंत  
 त्यांनी कित्येक वेळा अशीं धर्मवंडे केलीं होती, परंतु राजेलोक त्या  
 प्रतिकूल असल्यामुळे त्यांचा सर्व प्रयत्न व्यर्थ जाऊन त्यांस कडक शि  
 मात्र भोगाव्या लागत. जेरोमप्रमाणेच ल्यूथर ह्यासही जाळून टाकून न  
 स्तिक मताचा प्रसार बंद करावा असें पोपानें योजिलें व धर्म येथें स  
 भरवून तेथें ल्यूथर ह्यास वादविवाद करण्याकरितां बोलाविलें. समे  
 अध्यक्ष जर्मनीचा बादशहा पांचवा चार्लस हाही पोपाच्याच तर्फे  
 होता; कारण त्याच्या मदतीने इटाली, फ्रान्स, स्पेन अशीं मोठमी  
 राज्ये मिळविण्याची चार्लस ह्याची सटपट सुरू होती. अशा धडधडी  
 शत्रूंच्या समेंत ल्यूथर गेला. त्याला आपला पक्ष सोडण्याविषयी त्याच  
 मित्रांनीं फार आग्रह केला, परंतु त्याचा दृढनिश्चय ढळला नाही. शेव  
 त्या दिवशीं त्याचीही जेरोमप्रमाणेच अवस्था होऊन तो अमिकुंडांत  
 डावयाचा होता, परंतु साक्सनीचा राजा फ्रेडरिक ह्याने त्याजकरितां  
 पळी भीड सर्चिल्यामुळे, ल्यूथर ह्या अरिष्टांतून सुसरूपपणे बचाव  
 येथून सुटका झाल्यानंतर त्याने लोकांचा आश्रय धरिला, आणि पोपा  
 सर्व दुष्कृत्ये उघडकीस आणण्याकरितां व लोकांचीं मनं सुधारणेकडे  
 वळविण्याकरितां अविश्रांत मेहनत चालविली. ह्याप्रमाणें चाललें अस  
 सुधारणेस अनुकूल गोष्टी एकाएकी घडून आल्या. पोप आणि जर्मनी  
 बादशहा ह्यांचे वैमनस्य पडल्यामुळे जुन्या धर्माला असलेला राजा  
 नाहीसा झाला. चार्लस ह्याने नवीन मताचा छळ करण्याचें सोडून दि  
 आणि मागाहून लवकरच स्पायर येथें सभा भरवून, जर्मनीतील  
 संस्थानिकांनी आपल्या भक्तीप्रमाणें कोणताही धर्म स्वीकारिला,  
 त्यांस बादशहाची मनाई नाही, असा ठराव तीत प्रसिद्ध केला. ल्यूथर  
 मताला अनुकूल असलेले राजे लागलेच प्राटेस्टंट झाले, व अर्धा जर्म

देश एकदम पोपाच्या जुलुमापासून मुक्त झाला. एवढ्यानेच पोपावरील सर्व अरिष्ट टळले असे नाही. प्राचीन काळापासूनच जर्मन लोकांची रोम शहर लुटण्याची वृत्ति वाढत चालत आली होती; त्या वृत्तिवादीप्रमाणे ह्या-  
 व्हेसेसही त्यांनी रोम शहरावर गदा आणिली, व पूर्वी पवित्र मानलेल्या पोपाच्या स्वतःच्या शहरांत शिरून त्यांनी त्याची दाढी हलविली, जर्मन शिपायांनी सर्व रोम शहर जिंकून लुटून फस्त केले, व त्यांतील लोकांची दुष्कृत्ये उघडकीस आणून त्यांची विटंबना केली. उपदेशक असो किंवा धर्माध्यक्ष असो, त्याची कांहीं एक मर्यादा न बाळगितां ते त्यांचा अपमान करून त्यांस लुटीत, व तसेच देवळें, मठ वगैरे सर्व त्यांनी उध्वस्त करून टाकिले. प्रेषितांचा राजा सेंटपीटर ह्याचें मंदिर देखील जर्मन लोकांनी लुटण्याचें दगळिलें नाहीं. धर्माधिकारी लोकांचे दुराचार सर्वांस दाखवून त्यांची फजिती करण्याकरितां, कार्डिनल ह्युणजे वरिष्ठ धर्माधिकाऱ्यांप्रमाणे क्षणे आंगांत घालून, व हातांत दारूच्या बाटल्या किंवा रांडांस आपल्यामागे घोड्यावर घेऊन जर्मन शिपाई साऱ्या शहरभर फिरले. एका ख्रिस्ती भटाची देखील रस्त्यांत येण्याची प्राज्ञा नव्हती; कारण ते दृष्टीस पडल्याबरोबर “अरे पोप ! पोप ! टोका, पाहतां काय !” असें जर्मन शिपाई ओरडत. त्यांस बाहेर पडणें झाल्यास जर्मन शिपायाचा वेप करून हिंडावें लागे. असो; अशी जुन्या धर्माची विटंबना होऊन प्रोटेस्टंट धर्माचा जय झाला. त्याचा अंकुर प्रथम पालाइट्स, बुइक्लिफचे अनुयायी, व हसचे शिष्य, ह्यांच्यांत उत्पन्न होऊन त्यांचा अतोमात छळ झाला, परंतु शेवटीं राजाथरय मिळाल्यामुळेच प्रबल होऊन जय पावला. अल्प काळांतच हा धर्म इंग्लंड, स्वित्झरलंड, डेनमार्क, स्वीडन वगैरे देशांत पसरला; परंतु तेथेही अशीच लोकांच्या मनांत प्रेरणा होऊन राजांनीही त्याचा केवळ घेतल्यामुळे तो जय पावला. मागील सिद्धांताप्रमाणें हाही धर्म कायम होण्यापूर्वी मोठी गडबड उडून अशीं भयंकर युद्धे झालीं कीं, धर्माच्या बाबतींत अशीं कधींच झालीं नव्हतीं. जगावर पुष्कळ धर्म अनेक तऱ्हांनी पसरले, परंतु केवळ राजांच्या आणि त्यांच्या तरवारींच्या जोरावर कायम झालेला प्रोटेस्टंट धर्मापांचून दुसरा



धर्म नाही, असें स्वीडन, नॉर्वेचा राजा गुस्ताव्हस अडॉलफस ह्यांमै सम्रा-  
गणीं केलेल्या शौर्यावरून, व इंग्लंडची राणी एलिझाबेथ हिनें स्पानिष  
लोकांच्या अजिंक्य आरमारारोबर जी ठकर मारिली तिजवरून दिसून  
येईल.

अशी एक ह्मण आहे कीं, इतिहासांत ज्या गोष्टी एकदां घडतात तशाच  
पुनः पुनः घडत जातात. ह्या सिद्धांताचें सत्यत्व बौद्ध आणि ख्रिस्ती धर्मांच्या  
इतिहासांत जें पूर्ण साम्य आहे, त्यावरून स्पष्ट दिसून येईल. ख्रिस्ताच्या  
पूर्वी ६०० वर्षे त्याच्याच तुलनेचा एक धर्मस्थापक होऊन गेला. त्याचें  
नांव गौतम बुद्ध. ख्रिस्ताचीं व ह्याचीं मते एकच होतीं; व बुद्धही लोकांत  
हाच उपदेश करी कीं, पशुयज्ञ करणें हें मुक्ति मिळण्याचें साधन नाहीं,  
व सर्व जगांतील लोकांवर प्रीति ठेवावी व त्यांवर उपकार करीत जावी,  
हें दोन्ही धर्मांचें मुख्य मत आहे. ह्या दोन्ही धर्मांचा प्रसार व जयही सा-  
रख्याच रीतीनें झालेला दिसतो. ब्राह्मण लोकांनीं योग, सांख्य, वेदान्त  
आणि मीमांसा ह्यांत जें तत्त्वज्ञान लिहून ठेविलें होतें, तें तेव्हांच्या ईश्वर-  
राची उपासना करून त्यास प्रसन्न करून घेण्याच्या ज्या यज्ञयागादि  
रीति चालू होत्या त्यांच्याशीं अगदीं विरुद्ध असल्यामुळे हिंदुस्थानांतील  
लोकांस त्या चालू रीतींबद्दल अभरंसा उत्पन्न झाला होता. इकडे ख्रि-  
स्ताच्या वेळीं ग्रीक लोकांच्या देशांतून यज्ञ सुरू असत, परंतु प्लेटो हा  
पूण जो विख्यात तत्त्वज्ञानी होऊन गेला त्याच्या विचारांवरून यज्ञया-  
गादिक चालींविषयीं ग्रीक राष्ट्रांतील लोकांच्या मनांत असेच संशय येऊं  
लागले होते. आत्मा अविनाशी आहे, व त्यास एकांतून दुसऱ्यांत अशा  
चौऱ्यायशीं लक्ष योनीं फिरावयास लागतात, हीं मते बुद्धांमै सांख्य शा-  
खांतून उचलिलीं; आणि त्यांच्या आधारानें तो असा उपदेश करी की  
'ह्या चौऱ्यायशींच्या फेऱ्यांत सुखाचा लेशही नसून जीं पर्वतप्राय दुःख  
अहेत त्रीं टाळण्यास यज्ञयागादिक पापकर्म केल्यानें कांहीं साधन  
णार नाहीं; कारण पशूंचा देह चौऱ्यायशींच्या फेऱ्यांत असल्यामुळे जो  
भिन्न दिसतो, तरी त्यांचा व मनुष्यांचा आत्मा एकच आहे, व त्याची  
हत्या करणें नरकाचें साधन होय; ह्याकरितां इहलोकीं व परलोकीं

सुखप्राप्ति होण्यास बरील उपाय ( ह्मणजे जगांतील लोकांवर उपकार करावें, सर्वांवर प्रीति, करावी व यज्ञयाग सोडून द्यावे ) मात्र साधन आहेत.' ख्रिस्तानेही हुबेहुब हीच तऱ्हा स्वीकारिली होती. पुढेच्या तत्वज्ञानाचा सोल विचार केला असता, आत्मा अनश्वर आहे, आणि ईश्वराचे तीन भेद झालेले आहेत, हीच मूळतत्वे त्यांत सांपडण्यासारखी आहेत. या मतांच्याच आधारावर येशू ख्रिस्ताने आपला धर्म रचिला, व तोही ' सर्वांस त्यांच्या अपराधांची क्षमा करावी, आपल्या शेजाऱ्यांवर प्रीति करावी ' हेच उपदेश लोकांस करी. दोघांसही प्रथम निःसीम भक्त मिळाले, त्या ख्रियाच होत्या. दोघांनीही प्रथम अगदीं गरीब, भणंग, भिकारी वगैरे लोकांस उपदेश करून त्यांस आपल्या पंथांत आणिले. दोन्ही धर्मांतील लोकांचा प्रथम फार छळ झाला, तरी ते बळावत जाऊन राजांनीही ते स्वीकारिले. दोघांचीही पूर्ण वृद्धि होण्यास तीन तीनशें वर्षे लागलीं; व त्या काळांत त्यांच्या संबंधाने कित्येक सटपटी व वाद होऊन शेवटीं दोघांसही दोन मोठमोठ्या बादशहांनीं आश्रय दिले. बौद्धधर्म अशोकराजाने स्वीकारिला, व ख्रिस्तीधर्म कान्स्टाईन बादशहाने स्वीकारिला. फार तर काय, परंतु ह्या दोन्ही बादशहांचीं चरित्रे देखील एकमेकांशीं समान आहेत. कान्स्टाईन हा पश्चिम युरोपचा गव्हरनर होता. तो रोमची गादी सालीं झाल्याबरोबर सैन्यानिशीं कान्स्टांदिनोपल येथे येऊन, बाकीच्या हक्कदारांचा पराभव करून आपण रोमनराष्ट्राचा चक्रवर्ती झाला. तसाच अशोक हाही हिंदुस्थानच्या पश्चिम भागांत ( पंजाबांत ) सुभेदार होता. त्यानेही असाच पराक्रम करून मगध येथील गादी संपादन केली ; व सर्व हिंदुस्थानचा चक्रवर्ती झाला. दोघांनीही ( अशोक व कान्स्टाईन ) आपापल्या आवडत्या धर्माचा प्रसार करण्याकरितां स्वतः जातीनें अनेक सटपटी केल्या, व कायदेही केले. कान्स्टाईन बादशहाची हकीकत मागे वर्णन केलीच आहे कीं, त्यानें प्रथम ख्रिस्तीलोकांचा छळ होत असे, तो बंद करून सर्वांस स्वातंत्र्य दिल्यामुळे पुष्कळ लोक ख्रिस्ती होऊन लागले, व मागाहून तेच कायदे जास्त कडक होऊन ख्रिस्तीधर्म स्वीकारणें कायद्यानें भाग पडलें. एकंदरीत त्यानें ख्रिस्तीधर्माच्या उत्तेजनार्थ इतके प्र-

यत्न केले कीं त्यास तेरावा अपास्टल असेंही ह्मणतात. बौद्धधर्माचीही अशीच स्थिति होऊन त्याचा जय झाला, व अशोक राजानेंही अशीच एकामागून एक गोष्ट अमलांत आणिली, ह्मणजे प्रथम केवळ उपदेश, मागाहून कायदा, व शेवटीं जुलूम. त्यानें बांधिलेले हजारों वर्षांपूर्वीचे स्तंभ, आणि त्यांवर खोदून ठेविललीं आज्ञापत्रें अजून दृश्यमान् आहेत; व त्यांवरून, आपल्या रयतेनें बौद्ध धर्म स्वीकारण्याकरितां त्यानें काय काय यत्न केले, व त्यांचीं मुख्य चार तत्वे प्रत्येक धर्मांतील मनुष्यास कशीं आचरण्यास लाविलें, इत्यादि गोष्टींची कल्पना करितां येते. तीं चार तत्वे ह्मणजे, आईबापांस मान द्यावा, ब्राह्मण आणि श्रमण ( बौद्ध धर्मांतील भिक्षुक ) यांस भिक्षा द्यावी, इष्टमित्रांवर व शेजाऱ्यांपाजाऱ्यांवर प्रीति करावी, व ज्यांस थोडें तरी ज्ञान आहे, अशा जीवाची हिंसा करूं नये, हीं होत. हीं चारी तत्वे त्यानें सर्वांस सक्तीनें आचरण्यास लाविलें. प्रथम, बौद्ध धर्माचे नियम पाळण्याविषयीं तो लोकांस फक्त उपदेश करित असे, तोच मागाहून त्याबद्दलचे हुकूम करून ते अमलांत आणूं लागला; प्रथम, बौद्ध धर्म स्वीकारण्याचें लोकांस तो उत्तेजन देत असे, तोच मागाहून तसें करण्याविषयीं भय घालूं लागला; तसेंच तो परधर्मी लोकांविषयीं प्रथम विशेष चौकशी करित नसे, तो मागाहून त्यांचा बारकाईनें तपास करून छळ करूं लागला. अशीं एकेक पायरी चढवीत चढवीत त्यानें शेवटीं कायदा करून टाकिला. थिआडोशिसस बादशहानें व अशोक राजानें शेवटीं जीं आज्ञापत्रें प्रसिद्ध केलीं तीं देखील सारसींच आहेत. दोहोंतही निरनिराळ्या तऱ्हेनें होणाऱ्या पशुयज्ञाची बंदी केली आहे. व तो करणारास थिआडोशिसस बादशहानें कायदेशीर कडक शिक्षा ठेविली होती, तिच्या ऐवजीं हिंदुस्थानच्या बादशहानें फक्त आज्ञा केली आहे. ( हिंदुस्थानांत तितकी आज्ञा ह्मणजे थिआडोशिसस बादशहाच्या कडक शिक्षेच्या भयाइतकीच समजली पाहिजे. ) अशा सक्तीनें शेवटीं दोन्ही धर्मांचा जय झाला. तीं आज्ञापत्रें येणेंप्रमाणें —

थिआडोशिसस. इसवी सन ३८५. | अशोक. इसवी सनापूर्वी २०० वर्षे.  
आमची इच्छा आणि आमची | राजा प्रियदर्शी ह्याची आज्ञा



आज्ञा अशी आहे की, आमच्या रयतेपैकी कोणीही मनुष्याने कोणत्याही शहरांत अथवा इतर ठिकाणी निर्जीव मूर्तीची पूजा निरापराध पशुंचे बळी देऊन करू नये. जो करील तो राजद्रोही समजला जाऊन, ज्या ठिकाणी हे अधर्माचे कृत्य होईल तेथील त्याचे घर व सर्व मालमत्ता सरकारांत जप्त केली जाईल.

आहे की—पशुंचा यज्ञ कोणी करू नये. जीवंत प्राण्यांस कोणी ठार मारू नये—वगैरे ह्या पवित्र आचरणामुळे देवांना प्रिय जो अशोक राजाचा धर्म तो सर्व भुगंडळावर पसरेल. वरील नियम पर्वताप्रमाणे अचल होऊन लोकांनी आपापल्या धर्मदत्त पाळावे. प्रत्येक सद्गुणी मनुष्याने ह्याप्रमाणे वागावे, व ह्या-विरुद्ध जाण्याचा प्रयत्न कोणीही करू नये.

सुधारणेस कायद्याची मदत पाहिजे आहे किंवा नाही हा अजमितीस मोठा वादग्रस्त विषय आहे; आणि हिंदुस्थानांतील इंग्रजी शिकलेल्या विद्वानांचीं मते ह्याविषयी फार भिन्न भिन्न आहेत; परंतु ह्याच प्रश्नाच्या निकालावर सामाजिक सुधारणा यशस्वी होणे पुष्कळ अंशी अवलंबून असल्यामुळे तो पूर्णपणे व लवकर होणे अवश्य आहे. येथपर्यंत जे बरेच प्रतिपादन झाले त्यावरून सुधारणेस कायद्याची सक्ति असणे तर जरूर आहे हे दिसून येईल, परंतु ती केव्हां ? जेव्हां अनेक सत्पुरुषांच्या उपदेशाने लोकांच्या मनांत सुधारणेविषयी अनुकूल विचार येऊ लागून ती स्वीकारण्यास ते तयार असतात, अशाच वेळेस कायद्याची आवश्यकता असून त्यावेळी कायदा करण्यांत आला असता तो सुधारणेस फार उपयोगी पडतो. त्यापूर्वी ह्याणजे जांपर्यंत सुधारणेचा उपयोग आणि महत्त्व लोकांस समजली नाहीत तोपर्यंत त्यांची खुषी नसतां जुलुमाने ती त्यांस स्वीकारण्यास सांगणे गैरवाजवी आहे, व तो उद्योग सिद्धीस जाणेही अशक्य आहे; परंतु एखाद्या सुधारणेस लोकांच्या बहुमताची अनुकूलता असून पुष्कळ लोक त्याप्रमाणे आचरणही करीत आहेत, अशा स्थितींत ती सुधारणा असतां तिजविषयी अनुकूल कायदा न ठरविणे ह्याणजे सुधारणेचे एक जबर साधन नाहीसे करून, निला विचारशून्य अडाणी लोक, दृढवादी शास्त्री, व कार्यसाधू भिक्षुक ह्यांच्या मर्जीवर ठेवण्यास.

रखें आहे. इतकेंच नाही, तर ती बुडविणें ह्मटलें तरी चालेल; कारण विचारशून्यांची अवस्था मेंढरांप्रमाणें असते; शास्त्री आपल्या ज्ञानाचा निष्कारण दुरुपयोग करितात; व भिक्षुकांचा कायदा बुडतो ह्मणून तेही प्रतिकूळ असतात. अशांस वांकविण्यास कायदाच पाहिजे. ह्या विषयावर कित्येक ऐतिहासिक उदाहरणें दिलीं आहेत; तरी आपल्याच देशांतिल एक उदाहरण घेतल्यास हा विषय मनावर पूर्णपणें ठसेल. ज्यानें उगीच थोडाबहुत वेद किंवा शास्त्र हीं पाहिलीं असतील तो, आपले पूर्वज—ज्यांना आपण पवित्र ऋषि ह्मणतो, व जे आपल्या हिंदूधर्माचे मूळ उत्पादक ते,—नित्य गाई व दुसऱ्या चतुष्पाद पशूंचे यज्ञ करीत, ह्या गोष्टीमुळें सचित्त फार चकित झाला असेल. त्याचें मांस भक्षण करण्यासही त्यांस मनाई नसे. कोणी सद्गृहस्थ किंवा जांबई पाहुणा आला असतां मधुपर्काच्या वेळेस अथवा श्राद्धाच्या वेळेस, बैलाच्या मांसाची गरज पडे. तसेंच ईश्वराची आराधना करून कोणतीही फलप्राप्ति करून घेणें असतां घोडे, गाई, बैल, मेंढरें ह्यांचे निरनिराळे मेध करीत असत; परंतु आतां पहा, काय चमत्कार दृष्टिप पडतो कीं, त्याच हिंदू लोकांनीं आज शेकडों वर्षे मांस-भक्षण अगदीं वर्ज्य केलें आहे! आणि त्याच गाईची किंवा बैलाची हत्या ह्मणजे घोर पातक मानिलें जातें! गाईच्या चरबीचें नांव काढिलें, किंवा तिला कसाबास विकण्याची गोष्ट काढिली कीं हिंदूच्या आंगाचा तिलपापड होतो, व ते दंगे आणि बंडेही करण्यास प्रवृत्त होतात. इतका जमीनअस्मानाचा फरक त्यांच्या विचारांत कशानें पडला? पशुहत्या कलियुगांत वर्ज्य आहे; गवालंभ कलियुगीं वर्ज्य होत घालून ठेविला; व गोहत्याच्या पातकाचें तर क्षालन होत नाही, अशीं शास्त्रांचींही मते फिरण्यास काय फेरफार धर्मांत झाला असावा? अग्निहोत्रांचींही अशींच मते कशानें फिरली कीं, पशुयज्ञ करणें अगदीं अश्रेयस्कर व नित्य आहे! बौद्ध धर्मांत प्राणिहत्यानिषेध केला आहे, आणि तो धर्म आपल्या देशांत होता, ह्यामुळें हा फेरफार झाला असावा असें ह्मणवत नाही; कारण बौद्ध धर्म सर्व हिंदुस्थानभर कधींच पसरला नाही

व हिंदु लोकांवर त्याचा इतका सक्त अंमल कधीही नव्हता. तर ह्या गोष्टीचें फक्त एकच कारण दाखविण्यासारखें आहे, व इतिहासकारानेंही तेंच दाखविलें आहे कीं, 'पशुयज्ञ कोणीही करूं नयेत' असें जें महत्वाचें आज्ञापत्र अशोक राजानें सर्वत्र प्रसिद्ध केलें होतें, त्याचाच हा सर्व प्रभाव आहे. इतिहासकार वर्णन करितो: "अशोक राजाची ही आज्ञा लोकांच्या मनांवर ठसून तिचा जो पूर्ण परिणाम घडला, तो केवळ तिच्या अतिकडकपणामुळे घडला; व असा परिणाम घडाविणारा कडक हुकूम राज्यव्यवस्था निर्माण झाल्यापासून कोणीही अमलांत आणिला नसेल. ब्राह्मण लोक जरी मांसभक्षण फारसें करीत नसत, तरी पशूंचा यज्ञ करण्याची चाल त्यांच्यांत अनादि काळापासून चालत आली होती. तसेंच क्षत्रिय हेही फार प्राचीन काळापासून मृगया करण्यांत आणि युद्धकलेंत फार कुशल असत; व आपली उपजीविका बहुतेकरून मांसमद्यावरच करीत. ह्याप्रमाणें ह्या दोन्ही वर्गांतील लोक जी नित्य पशुहिंसा करीत असत, ती बंद व्हावी व सर्वांच्या ठायीं भूतदया उत्पन्न व्हावी, हाच अशोकाच्या आज्ञेचा मुख्य हेतु होता; परंतु पहिल्या खेपेस तो सिद्धीस गेला नाही; व ब्राह्मण आणि क्षत्रिय ह्या दोहोंच्याही मनावर तो ठसेना; कारण वेदांच्या आज्ञेप्रमाणें पशूंचा यज्ञ करून त्यांस कापणें, हें क्रूरपणाचें रूढ्य आहे असें ब्राह्मणांच्या स्वप्नीही आलें नाहीं; तसेंच हरिणांचा व रानडुकरांचा घात केल्यामुळे त्यांस दुःसह वेदना होतात, ह्मणून आपला शूरत्वाचा खेळ व पूर्वापार मध्य वर्ज करवें असें अर्थांतच क्षत्रियांच्याही मनांत येईना.

"ह्याप्रमाणें अशोकानें हा हुकूम प्रथम जाहीर केल्याचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. कित्येकांस हा हुकूम आवडला नाहीं, व कित्येकांनीं तर आपली उघड नाखुषी दर्शविली. तरी बादशाहानें आपला मुनिश्रेय्य सिद्धीस नेण्याचा पूर्ण आग्रह धरिला. त्यानें पुनः बादशाही थाटानें तीच आज्ञा आपल्या राज्यांत जाहीर केली; व आपला अधिकार आणि सामर्थ्य पूर्णपणें कळून येऊन लोकांच्या मनांत पूज्य बुद्धि उत्पन्न व्हावी, व विरोध करण्याचें त्यांच्या मनांत देखील येऊं नये, अशी सक्त तजवीज



बादशहानें केली. द्वाही फिरविण्याकरितां अनेक हत्ती व रथ हां असले. कारांनीं शृंगारित करून त्यांच्यापुढें नळे, चंद्रजोती वगैरे दारूकाम उडवीत मोठ्या थाटानें राष्ट्रांतील प्रत्येक मुख्य मुख्य ठिकाणीं नेलीं. त्यांच्या मोंवतीं असंख्य लोक जमत, व तसे जमले ह्मणजे नगरी तुताऱ्या वगैरे वायें वाजवून, राजानें जो मनुष्य द्वाही फिरविण्याकरितां पाठविला असे, तो सर्वास ओरडून सांगे कीं, “ऐकाहो सर्व लोकांनो ! राजा प्रियदर्शी ह्याची आज्ञा अशी आहे कीं, पशूंचा कोणी यज्ञ करूं नये; जिवंत प्राण्यांस कोणी जिबें मारूं नये; हीं प्रत्येक मनुष्याचीं मुख्य कर्तव्य कर्मे आहेत; व तीं पर्वताप्रमाणें अचल (अक्षय) राहावीं; प्रत्येक सदुणी मनुष्यानें ह्याप्रमाणें वर्तन करावें; ह्याच्याविरुद्ध कोणीही जाऊं नये; आणि कोणाचे कांहींही धर्माचार असले तरी ते ह्या नियमांस अनुसरून केले पाहिजेत.”

“आजपर्यंतच्या उपलब्ध असलेल्या इतिहासांत ‘न्याय आणि भूतदया हीं सर्वांनीं पाळिलीं पाहिजेत, व त्यांस धर्माची सबच ऐकली जाणार नाही’ असा कायदा अशोक राजानेंच प्रथमतः आपल्या अधिकाराच्या जोरावर केला. पशूंचा यज्ञ करणें हें अमानुषपणाचें कृत्य आहे, असें त्यानें ठरविल्यामुळें ब्राम्हणांचीं पूर्वीचीं यज्ञादि कर्मे नाहीशीं होत चाललीं. आतांचे ब्राम्हण गोमांस भक्षण करणें म्हणजे जसें महत्पाप समजातात, किंवा मुसलमान लोक डुकराचें मांसभक्षण करणें नीच मानितात, तसें मानण्याविषयीं अशोकानें पूर्वीच्या ब्राह्मणांस सांगितलें नव्हतें; ह्मणजे गोमांस खाणें किंवा पशुयज्ञ करणें, हीं देवास अप्रिय आहेत, किंवा तो अधर्म आहे म्हणून तें वर्ज्य करा, असें त्यानें ब्राम्हणांस सांगितलें नाहीं; परंतु हें कृत्य हिंसकपणाचें आणि भूतदयेविरुद्ध आहे इतक्या करितांच तें बंद करविलें. ह्या मताच्या विरुद्ध पक्षास कांहीं लोक मिळून कित्येक वर्षे हा वाद चालला होता, परंतु शेवटीं भूतदयेचा जवळोड ब्राम्हण व क्षत्रियांचीं मते हार पावलीं. अलीकडे पशुयज्ञ हिंडू स्थानांतून नाहीसाच झाला आहे असें ह्मटलें तरी चालेल. राजे लोकां

नी व चक्रवर्तीनीं करण्याचे जे राजसूय अश्वमेध यज्ञ, ते तर प्रस्तुत ऐकूही येत नाहीत; आतां कांहीं कांहीं क्षत्रियांस शिकारीचा फार शोक आहे, तरी एकंदरीत हिंदू लोकांचा कल प्राणिवधाविरुद्ध आहे.”

बरील इतिहासकार म्हणतो कीं, भूतदयेनें ब्राह्मण व क्षत्रिय लोकांची प्राणिवध करण्याचीं मते व त्यांच्या तदनुसार चाली, हीं लयास घालविलीं, परंतु ह्या ह्मणण्यांत विशेष तथ्य दिसत नाही; कारण भूतदयेचा प्रभाव जर पूर्वीपार चाली रद्द पाडण्याइतका मोठा असता, तर बालविधवा व बालवधू ह्यांजवर जीं संकटे ओढवत आहेत, त्यांच्या योगानें लोकांस दया घेऊन ह्या वाईट चाली कधींच लयास गेल्या असल्या. एसाच्या मुलीचा पति अल्पवयांत मेला ह्मणजे तिच्या आईचापांचे जीव तिला पाहून तिळतिळ तुटतात. त्यांचे आस, स्नेही, किंवा परकी लोकही ह्या अनाथ रंडक्या मुलीस पाहून हळहळल्यावांचून राहत नाहीत; इतकी जरी भूतदया खवळून जाते तरी ह्या दुष्ट चालीविरुद्ध जाऊन ती मोडण्याचें धाडस त्यांस होत माहीं, असें व्यवहारांत आपण नेहमी पाहतों; मग भूतदयेचा मनुष्यांच्या चालीरीतींवर जय झाला हें बरील इतिहासकाराचें ह्मणणें कितपत संभवतें? ह्यावरून अशोक राजाच्या आज्ञेस भूतदयेचें सहाय झाल्यामुळें पशुयज्ञाच्या चाली लयास गेल्या अशी गोष्ट संभवत नाही. तिला दुसऱ्याच एका गोष्टीची अनुकूलता असल्यामुळें हा फेरफार घडून आला आहे. ब्राह्मण आणि क्षत्रिय ह्यांच्या कृत्यांस ज्या कारणानें प्रतिबंध झाला आहे, तें कारण वेगळेंच असून बौद्ध धर्म उत्पन्न होण्याच्या पूर्वीच उद्भवलें होतें; व त्या योगानें लोकांचें मन पशुयज्ञाविषयीं आधींच उलट झालें होतें. वेदान्त आणि सांख्य, ह्यांतील तत्त्वज्ञानामुळें लोकांस ईश्वराचें ऐक्य, त्याच्या प्राप्तीचीं साधनें, त्याचें स्वरूप इत्यादिकांचें ज्ञान होऊं लागलें होतें. दिवसेंदिवस तें ज्ञान वाढत जाऊन, कर्ममार्ग आणि ज्ञानमार्ग (ह्मणजे यज्ञयागादि कर्ममार्गानें ईश्वराची उपासना करून त्यास प्राप्त करून घेणें, किंवा वेदान्तांत सांगितल्याप्रमाणें त्याचें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन त्यास ओळखणें) ह्यांपैकी

ग्राह्य कोणता ह्याविषयी अनेक वादविवाद होत; व शेषटी ज्ञानमार्गाच्या तर्फेचा निर्णय होई. ह्याप्रमाणे ज्ञानमार्गाचा प्रचार वाढत चालला होता; गृह्यसूत्रांचा काळ निघून घेला; व यज्ञयागाची बारीक बारीक रुत्ये इतकी असंख्य वाढली कीं लोकांस त्यांचा कंटाळा येऊ लागला होता. सारांश काय, बौद्धधर्माचीं मतें जय पावलीं याचेंच मूळ कारण सांख्य आणि वेदान्त ह्यांतील तत्त्वज्ञानाच्या योगानें सर्व राष्ट्रांचीं मनें फिरून जाऊन सुधारणा ग्रहण करण्यास अति उत्सुक झालीं होती, हें आहे. तत्रापि कांहीं कांहीं भाविक मूर्ख लोक व संशयी दुराग्रही लोक ज्यांनीं गतानुगतिक न्यायानें जुन्या चालीप्रमाणें यज्ञ करणें सोडून दिलें नव्हतें, अशा लोकांस नम्र करण्यास अशोक राजाचा जुलमाचा कायदा फार उपयोगीं पडून, अद्यापीही जिला कर्मभूमी ह्मणतात, अशा आपल्या भरतखंडांतील पशुयज्ञ नाहींसे करण्यास कारणीभूत झाला. तेव्हांपासून अहिंसा हें हिंदू धर्माचें एक तत्व बनलें आहे. शास्त्र्यांनीं आणि स्मृतींनीं मागील रक्तपाताच्या यज्ञाऐवजीं सुधारणेस अनुसरून पायस, पिष्ट इत्यादि नवीन नियम घालून दिले, व हिंसा वर्ज मानिली आहे ह्यामुळे गो-रक्षण हें आपणांस पवित्र व सर्वप्रिय झालें आहे, व खुद्द आपले पूर्वज जरी त्याच्या अगदीं विरुद्ध क्रिया ( गोयज्ञ, मधुपर्क वगैरे ) करित असत, तरी आपण तें अगदीं विसरून जाऊन त्याच्या उलट मानितों.

सर्व राष्ट्रांचीं मतें बदलून जाऊन त्यांत कसा विलक्षण फेरफार होतो ह्याचें बरील हकीकत हें सुंदर उदाहरण आहे. लोकांची जुन्या चालीं-विषयी अप्रीति, नवीन चालींबद्दल सदयता, आणि जुन्या चालींचा उच्छेद करण्याचा राजाचा निश्चय ह्या तिन्ही कारणामुळे बरील सुधारणा घडून आली, व ह्यांपैकी कोणतेंही एक साधन जर कमी पडलें असतें, तर ती घडून येणें दुरापस्त झालें असतें. बालविवाहाची चाल अशाच प्रकारची अगदीं त्याज्य असून व त्याविषयी लोकमत असेंच प्रतिकूल होऊनही ती काढून टाकण्याचा उद्योग कां सफल होऊं नये ? हिंदू लोक आजपावेतो मुलीचें लग्न ऋतुप्राप्तीनंतर करणें ह्मणजे जसें अमानुषपणाचें आणि घातक रुत्य समजतात, तसें आतां त्याच्या उलट



कां मानणार नाहीत कीं, ऋतुप्राप्तीनंतरचें लग्न घातक नसून ऋतुप्राप्ती-पूर्वीं लग्न करणें ह्मणजे मात्र घातक आहे ! त्याचप्रमाणें शेंकडों वर्षांमागे आशुकि राजानें घालून दिलेला कित्ता उचलून सार्वभौम ब्रिह्मटोरिया राणीनें, ' कोणत्याही धर्माचें लोक असोत, त्यांनीं आपला धर्म न्याय आणि भूतदया ह्या मुख्य दोन कर्तव्यकर्मांस अनुसरून आचरिला पाहिजे ' असा लोकप्रिय सुधारणेचा हुकूम कां करूं नये ! असा हुकूम केला असतां, राणीसहिबांनीं, आपणावर ईश्वरानें सोंपून दिलेलें एक मोठें कर्तव्य बजाविलें असें होईल; परंतु ह्या शेवटल्या प्रश्नास नेहमीं असें उत्तर मिळतें कीं, " सामाजिक कामांत आह्मी हात घालणार नाहीं, असें राजकारणमुत्सद्यांनीं वचन दिलें असल्यामुळें आह्मांस त्यांत हात घालतां येत नाही. तशांतून इंग्रज लोकांचें सद्गर्तन पाहून हळूहळू एतद्देशीय लोकांच्या मनावर त्याचा ठसा उमटत चाललाच आहे; त्यांच्या उदाहरणानें कांहींएक सटपट केल्यावांचून इच्छित सुधारणा सुरू होतील. " ह्यावरून प्रथम मनुष्याच्यापुढें सुशिक्षित लोकांचें उदाहरण असल्यानें, व त्यांची तऱ्हा व त्यांच्या चाली पाहून त्यांच्या मनाची काय स्थिति होते, ह्या गोष्टीचा विचार केला पाहिजे; व तसा इंग्रज सरकारचा सहवास आपणांस असल्यामुळें आपले काय काय फायदे शाले आहेत हेंही पाहूं.

जेव्हां एखादा लोकसमाज आपल्या आसपासच्या लोकपिक्षां जास्त सुधारलेला असतो, तेव्हां त्यांच्या सुधारलेल्या धर्माचा आणि रीतींचा, त्यांच्या सहवासास असलेल्या कमी सुधारलेल्या अथवा अधिक रानटी लोकांवर कांहीं तरी परिणाम घडतोच; आणि त्यांचें उदाहरण पाहून तींच रीति किंवा तो धर्म आपणही स्वीकारावा, असें त्यांस वाटूं लागतें. सुधारलेल्या लोकांच्या धर्मांत ( इतर लोकांच्या मानानें ) चांगल्या चाली असतात; त्यांच्यातील समारंभ मोठे भवक्याचे आणि व्यवस्थे-शीर असतात; त्यांस राजे लोक, किंवा जें सरकार असेल तें पुष्कळ द्रव्य खर्चून पाहिजे ती मदत करण्यास तयार असतें; तसेंच सुधारलेल्या लोकांचीं प्रार्थनामंदिरे, मशिदी किंवा देवळें मोठीं भव्य असून मौल्य-

वान् वस्तूनीं सुशोभित केलेलीं, व तसचिरी, चित्रें वगैरे त्यांत लावून रमणीय केलेलीं असतात; त्यांच्यांत पुष्कळ उपदेशक असून त्यांचे पोषाक्ष चमत्कारिक व डोलदार असतात; इत्यादि सर्व गोष्टींनीं आस-पासच्या रानटी लोकांचें मन सानंदाश्रयानें चकित होऊन जातें; आपला धर्म हलका असणें हें त्यांस लज्जास्पद वाटूं लागतें, व आपणही सुधारलेला धर्म स्वीकारून सुधारलेल्या लोकांच्या योग्यतेचें व्हावें अशी उत्कंठा त्यांस अवश्य होऊं लागते. ह्याप्रमाणें जेव्हां रोमन राष्ट्रांनें ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला, आरबांनीं मुसलमानी धर्म स्वीकारला, व हिंदुस्थानचे बादशहा बौद्ध धर्मां झाले, तेव्हां ह्या सुधारलेल्या धर्मांस वैभवाचा आधार सांपडून, त्यांतील धर्मसमारंभाचा थाटमाट व शोभा ह्यांच्या योगानें ते आसपासच्या रानटी लोकांत फार लवकर पसरले. फ्रेंच लोक, जर्मन लोक, इंग्लंडांतील साक्सन, रशियन व तुर्क लोक, ह्यांच्या धर्मांतराची हकीकत पाहिली असतां, ख्रिस्ती धर्म रोमन राष्ट्रांत पसरण्यास किंवा प्राटेस्टंट धर्म स्थापन होण्यास जसे महाप्रयास व कालांतर लागले, तसें ह्या वरील लोकांच्या धर्मांतरास न लागतां तें फार स्वल्प उपायांनीं झालें. नवीन धर्मांचीं तत्वे त्यांच्या मनांत शिरावीं होणून त्यांस बोध करण्याची फार मेहनत पडली नाही, व अनेक छळवाद सोसून धर्मासाठीं बळी पडण्याची गरजही कोणास लागली नाही. बहुतकरून राजांनींच आपलें धर्मांतर प्रथम केलें; व त्यांच्या मागून संबंध जातींनीं आणि समाजांनीं त्यांचा किता एकदम उचलिला. रोमन राष्ट्र मोडकळीस येऊन यूरोपांतील अनेक जातींच्या रानटी लोकांनीं जरी तें जिकिलें, व तसेच आशियांतील रानटी लोकांनीं बगदाद येथील सली-फांची गादी हिसकावून घेतली, तरी तेथील अनुक्रमें ख्रिस्ती व मुसलमानी ह्या सुधारलेल्या धर्मांचा त्या रानटी लोकांच्या मनावर पगडा बसून ते धर्म त्यांनीं आपखुषीनेच स्वीकारले.

अशा प्रकारच्या (वरील फ्रेंच, जर्मन वगैरे) लोकांचीं काहीं उदा-हरणें येथें घेतलीं असतां तीं वाचकांस बहुतकरून अप्रस्तुत वाटणार

माहीत. “ क्लोव्हिस ह्यून फ्रांक लोकांचा राजा होता, त्याला कॅथोलिक धर्म त्या वेळच्या धर्मात फार सुधारलेला असल्यामुळे आवडून तो स्वाकारण्याचा त्याने निश्चय केला; परंतु आपल्या रयतेस हा धर्म पसंत न पडल्यास ते आपणास जुमानितील किंवा नाही, ही त्यास मोठी अडचण आली, व मजप्रमाणेच तुम्हीही ख्रिस्ती व्हाल काय? असे त्याने आपल्या लोकांस विचारले. तेव्हां सर्वांनी त्यास राजनिष्ठपणाने एकच उत्तर दिले की ‘आमचे विजयी महाराज जिंकडे जातील तिकडे आम्हीही जाण्यास तयार आहोंत. मग ते समरांगणी जावोत किंवा बाप्सिमालफंटावर ( ह्यणजे बाप्सिस्मा घेण्याची जागा ) जावोत.’ असे अनुमत मिळाल्यावर ह्या नव्या कान्स्टाईन\* ( क्लोव्हिस ) बादशहाने बाप्सिस्मा घेतला, व त्याच्याबरोबर त्याचे तीन हजार शूर राजनिष्ठ लोक ख्रिस्ती झाले. लागलेच उपदेशकाच्या आज्ञेप्रमाणे राजाच्या अशिक्षित आडदांड लोकांनीं-ज्यांची ते आजपर्यंत पूजा करीत आले होते अशा, आपल्या लांकडांच्या देवांस बाहेर काढून जाळून टाकिले; व ख्रिस्ती लोकांचा छळ करून त्यांचे कास जे आजपर्यंत जाळीत असत त्यांचीच आतां पूजा करूं लागले. इंग्लंडांतही असेच झाले. केंट येथील राजाने ख्रिस्तीधर्म स्वीकारल्याबरोबर त्याचा कित्ता त्याच्या सरदारांनीं व पुष्कळ प्रजांनीं एकदम उचलला; त्यासाठीं कोणावर जबरदस्ती किंवा जुलूम करावा लागला नाही. मात्र जितके लोक राजाचा धर्म स्वीकारीत तितक्यांवर त्याची रुपा विशेष असे. तेथील लोकांचे उदाहरण पाहून नार्थब्रियांतील लोकांचीं मनं ख्रिस्ती धर्माकडे अतिशय वळलीं. तेथील सर्व लोक, धर्माधिकारी, आणि राजा, ह्यांची ह्यासंबंधाने एकच काय ती सभा भरली; व तींत केंटच्या धर्मोपदेशकाने जुन्या व नव्या धर्माविषयी उपदेश केला, व ह्या एकाच सभेच्या निकालाने सर्व नार्थब्रिया

\* कान्स्टाईन बादशहाने जसा पूर्वी ख्रिस्ती धर्म हा आपल्या राष्ट्राचा धर्म करून ख्रिस्ती धर्मावर उपकार केले, तसाच ह्यानेही ख्रिस्ती धर्माचा पुष्कळ प्रसार केला, व फ्रांक लोकांचा धर्म ख्रिस्ती धर्म केला म्हणून ह्यास नवा कान्स्टाईन अशी संज्ञा इतिहासकाराने दिली आहे.



ख्रिस्ती झाला. सारांश आज एक ख्रिस्ती झाला, उद्यां दुसरा झाला, असा सावकाश रीतीने धर्मप्रसार न होतां प्रांतचे प्रांत व जातींच्या जाती एकदम ख्रिस्ती होत गेल्या. रशियामध्येही राजकीय अधिकारच्या जोरावर हा धर्म फैलावला. “तेथील राजा बालाडोमीर, आपल्या पेराऊन नामक (मेघगर्जनेच्या) जुन्या देवाचा जरी निःसीम भक्त असे, तरी ख्रिस्ती झाल्याबरोबर त्याने त्या देवाला खिषा येथील रस्त्या-मधून ओढीत नेऊन त्याचा विध्वंस करण्याचा हुकूम केला. त्याप्रमाणे त्याचे रानटी बारा शिपाई जाऊन ती मूर्ति रस्त्यातून ओढीत घेऊन आले, व सोंठ्यांनी तिचे तुकडे तुकडे करून ते त्यांनी बारीस्थिनीस नदीत फेंकून दिले. नंतर जे लोक बासिस्मा घेण्याचे नाकारतील ते राजाचे आणि ईश्वराचे शत्रू समजले जातील, अशी त्याने आपल्या राज्यांत चोर्हीकडे द्वाही फिरविली. राजाज्ञा होतांच, ज्याअर्थी राजा आणि त्याचे सरदार ह्यांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारिला आहे, त्याअर्थी त्या धर्माचीं मते सरीं व कल्याणकारकच असतील, अशी खातरी होऊन हजारों रशियन लोक ख्रिस्ती होण्यास तयार झाले; व कित्येक दिवसपर्यंत बासिस्मा घेणारांच्या गर्दीमुळे नदीवर रीघही होत नसे. दुसऱ्याच पिढीत रशियांतील मूर्तिपूजेचा मागमूसही नाहींसा झाला. ह्यापेक्षाही तुर्क लोकांचें उदाहरण फार चमत्कारिक असून, सुधारलेल्या धर्माचा व चालींचा रानटी लोकांवर विलक्षण परिणाम घडतो हें त्यावरून दळदळीत दिसून येतें. तुर्क लोक मूळचे फार रानटी व राक्षसी असत. त्यांनीं बेगबेगळ्या टोळ्यांनीं रशिया, जर्मनी, इराण इत्यादि निरनिराळ्या ठिकाणीं राज्यें जिंकिलीं, व प्रत्येक टोळीनें तेथला तेथला निरनिराळा सुधारलेला धर्म उचलला. हंगेरियन लोक हे मूळचे ह्या रानटी तुर्क लोकांपैकींच आहेत. ते सर्व फ्रान्स आणि जर्मन देशभर पसरले; व तो मुळस ओसाड करून टाकून, व शेवटीं क्याथोलिक धर्माचें अनुकरण करून, व्हारटीस ह्मणजे ज्याला हल्लीं हंगेरी ह्मणतात तेथे स्थाईक झाले. कान्स्टांतिनोपल येथील मिशनरी लोक पुष्कळ दिवस रशियांतील लोकांस ख्रिस्ती धर्माचा उपदेश करीत फिरत असत; ह्यामुळे जे तुर्क लोक रशि-

यांत गेले ते ग्रीकख्रिश्चन झाले. कांहीं तुर्क इराणावर तुटून पडून बग-दाद, सिरिया, तुर्कस्थान वगैरे ठिकाणचे अधिपति झाले; तिकडे मुसल-मानी धर्म त्यांच्या धर्मापेक्षां फार सुधारलेला असल्यामुळे त्या तुर्क टोळीनें तोच धर्म स्वीकारिला, व मोठे धार्मिक मुसलमान बनून पांच प्रार्थना नियमानें करूं लागले, आणि राजकीय संबंधानें जरी त्यांनीं खलिफांस पादाक्रांत करून टाकिलें होतें, तरी धार्मिक संबंधानें ते त्यांच्या अगदीं दासानुदासाप्रमाणें वागत.

प्रस्तुतकाळीं आपणामध्ये तरी पुनर्विवाह व बालविवाहनिषेध ह्यांवि-पर्यां जी हाकाटी होऊन लोकांचें मन तिकडे वेधलें आहे, याचें आदि-कारण आपण शोधूं लागलों, तर युरोपियन लोकांचा आपणास फार दिवस सदवास आहे व त्यांच्या सुधारणेच्या शिखरास पोचलेल्या सामा-जिक चाली आपल्या पहाण्यांत नेहमीं येतात, ह्यामुळे आपल्या चाली हिंदुलोकांनीं तर ह्या दोन व दुसऱ्या कित्येक वाईट चाली टाकून दिल्या आहेत; परंतु एकंदरीनें, शिक्षणाचा प्रसार आणि इंग्रज लोकांच्या सद्गु-नाचें उदाहरण ह्यांच्या योगानें लोकांचीं मनं हळू हळू सुधारत चाललीं असून, लवकरच ह्या चालींच्या संबंधानें चांगला किंवा वाईट कांहीं तरी परिणाम होईल, असा अजमास आज दिसत आहे. सुधारणा ही राष्ट्रांतील सर्व लोकांच्या खुशीवर अवलंबून आहे, व राष्ट्रांतील सर्व लो-कांचें मन सुधारणेकडे वळण्यास कोणाचें तरी उदाहरण त्यांच्या पुढें अ-सलें पाहिजे; किंवा ह्या वाईट चालींच्या परिणामांचा विचार सुरू होऊन त्यांची चर्चा सर्वांस समजली पाहिजे; एरवीं आपोआप कोणतीही सुधा-रणा घडून यावयाची नाही; परंतु जेथें हीं दोन्ही साधनें नाहीत, तेथील लोकांचीं मनं अर्थातच सुधारणेस प्रतिकूल असतात, व कदाचित् त्या-तलाच एसादा मनुष्य सुधारक निघाला आणि लोकांचीं मनं आपल्या-कडे वळवूं लागला, तर तें कधींही सिद्धीस जात नाही. मार्गे परशुरामपंत मुळें त्यांजवर दुःखाचा कडा कोसळला; त्या वेळेस त्यांनीं पुनर्विवाहाचा

प्रश्न काढिला होता, असें सांगतात, परंतु त्याचा परिणाम काय झाला असावा ह्याची कल्पना वाचकांस सहजच होईल. एक तर ती ऐन पेशवाईची वेळ; जुन्या शाखांचा तेव्हा उत्कर्ष असून तीं भर अंमलांत होती; मग पुनर्विवाहास अनुकूल न्याय होणार कसा ? बरें, कोणा सुशिक्षित लोकांच्या उदाहरणामुळे लोकांचीं मनं वळण्याचा संभव असतो; परंतु त्यावेळीं तसेंही कांहीं नव्हतें. जे थोडेसे साहेबलोक इकडे हेति त्यांच्या चांगल्या चालींविषयीं कोणी विचार न करितां उलट त्यांच्या चेष्टा मात्र करीत असत. ह्या कारणांनीं परशुरामपंत भाजंचा यत्न सिद्धीस गेला नाहीं. फार तर काय परंतु सुद्ध पेशव्यांनीं जरी ती सुधारणा करण्याचें योजिलें असतें, तरी लोकांच्या नाखुषीपुढें त्यांच्या अधिका-राचा कांहीं उपयोग झाला नसता.

हल्लीं राजकीय संस्थानांतून चांगली सुधारणा होत चालली आहे, व त्यांस काळही बरा अनुकूल आलेला दिसतो. युरोपियन लोकांचा अंमल आणि त्यांच्या चांगल्या चालींचें उदाहरण ह्या दोन्ही कारणांमुळे आपल्या मुलखांत लग्नाच्या बाबतींत सुधारणा करावी, अशी इच्छा कित्येक राजे लोकांच्या मनांत उत्पन्न झाली आहे, व लोकांचीही मनं ह्या हितावह सुधारणा ग्रहण करण्याविषयीं उत्सुक असून त्यांस त्या राजे लोकांची अनुकूलता असल्यामुळे त्या प्रचारांतही येऊं लागल्या आहेत. लग्नाच्या कामांत बेतावातानें खर्च करण्याची चाल वरील संस्थानांत चांगली अमलांत आली आहे असें ऐकतों आणि मुलीचें वय लग्नसमयीं मोठें असण्याची बहिष्कट लवकरच सुरू करून हिंदुस्थानांतील बाकीच्या लोकांस ते कित्ता घालून देतील अशी आशा दिसत आहे.

परंतु दुर्दैवानें एतद्देशीय संस्थानपिक्षां ब्रिटिश इंडियांतील लोकांची स्थिति विशेष शोचनीय आहे. संस्थानांतील राजे एतद्देशीय असल्यामुळे त्यांचा उपदेश हिंदु लोकांस विशेष ठसतो; व लोकांप्रमाणेंच ते स्वतःही ह्या चालींचे दुष्ट परिणाम भोगीत असल्यामुळे, त्या नाहींशा करण्याचा प्रयत्न ते विशेष झटून करीत आहेत, परंतु ब्रिटिश इंडियांत तसें नाहीं. तेथील युरोपियन अधिकाऱ्यांनीं कितीही सचोटीनें व सव्या



अंतःकरणानें एसादी सुधारणा अमलांत आणण्याचें योजिल्लें, तरी ते परकी असल्यामुळें त्यांच्या कृत्यांचे आपण कांहीं वेगळेच अर्थ करून तीं आपल्या नुकसानीकरितां केलीं असावीं असा संशय घेतों. एतद्देशीय राजांच्या संबंधानें अर्थातच असा संशय घेण्यास लोकांस जागा राहत नाहीं. एकंदरीत ह्या सुधारणा सर्व हिंदुस्थानभर होण्यास फार दिवसगत लागेल, व शेवटीं इंग्रज सरकार जरी उदार आहे तरी त्यांचा आश्रय प्रथम मिळून त्या सुरू होणें कठीणच; परंतु हिंदु लोकपैकींच पुष्कळांच्या मनांत जेव्हां ह्या हिताच्या कल्पना पूर्णपणें भरतील तेव्हां त्यांच्या अनुमोदनानें मात्र त्या सुरू होतील. सामाजिक कामांत हात न घालण्याचा इंग्रजसरकारचा इरादा आहे तो शहाणपणाचा आणि राजकारणिक आहे ; व त्याप्रमाणें आजपर्यंत त्यांनीं आपलें वचन पाळलेंही आहे. लोकांच्या मनावर शिक्षणाचा परिणाम होऊन सुधारणानुकूल ते स्वतः कायदा मागण्यास येतपर्यंत इंग्रज लोक फार सालें तर तोंडीं उपदेश करूं शकतील, परंतु त्यापलीकडे कांहीं करणार नाहींत. ह्याचें दुसरेंही एक कारण आहे. स्वराज्यांत, राजाचें लक्ष आपल्या प्रजेकडे सरोसर ओढत असल्यामुळें साम, दाम, दंड, भेदादि सर्व उपाय योजून लोकांचें मन चांगल्या गोष्टीकडे वळविण्याकरितां व इच्छित सुधारणा घडवून आणण्याकरितां जसा तो सटत असतो, तशी स्थिति इंग्रजसरकारची नाहीं. त्यांना हिंदू लोकांचा जरी कळवळा आला तरी त्यांची विशेष काळजी ते बाळगीत नाहींत ; ह्यामुळें उगीच कांहीं तरी थट्टेन किंवा द्वेषभावानें साहेब लोक हीं कृत्यें करितात, असा अभिरंजना हिंदू लोकांच्या मनांत उत्पन्न होऊन ते सुधारणेविषयीं सरा विचार करीत नाहींत. लालूच दासवून वळविण्यापेक्षां दहशतीच्या योगानें मनुष्य पाहिजे तें कृत्य करण्यास लवकर तयार होतो. ह्या नियमाप्रमाणें, नुस्त्या उपदेशानें लोक जितकी लवकर सुधारणा स्वीकारतील, त्यापेक्षा तिच्याविरुद्ध जाणारांस कडक शिक्षा देण्याचा सरकारी कायदा असल्यास त्या शिक्षेच्या भयानें ते ती अधिक लवकर स्वीकारतील, हें सरें आहे; परंतु तसा जुलमाचा कायदा इंग्रजसरकारास करितां येत नाहीं;

कारण ते परकी असल्यामुळे त्यांनी लहानसहान शिक्षा ठेविली तरी आपणांस ती कडक व दुःसह वाटून आपण त्यांचा द्वेष करूं लागणें साहजिक आहे. असे वाईट परिणाम होऊं नयेत ह्मणूनच इंग्रजसरकार सामाजिक सुधारणेंत हात घालण्याचें नाकारतें, व तेंच करणें सुयुक्तिक आहे. एकंदरीनें पाहतां ब्रिटिश हिंदुस्थानांत सुधारणा होऊन लोकांचा उद्धार होण्यास कायद्याचीच अवश्यकता आहे. मात्र लोकांचें बहुमत त्यास अनुकूल आहे किंवा नाही त्याचा पूर्ण अजमास करून, त्यांची खुषी असेल त्याप्रमाणें, व जुलूम न वाटेल अशा रीतीनें तो अमलांत आणला पाहिजे. उदाहरणार्थ, पार्शी लोकांच्या अर्जावरून त्यांच्या लग्नसंबंधाचा कायदा जसा इंग्रजसरकारानें केला आहे, व तो अमलांत येऊन लोकांच्या चालीरीतींत जबरदस्तीनें हात घातल्याचा दोषही इंग्रजसरकारावर आणण्यास जागा उरली नाही, तसा हिंदुस्थानांत हिंदू लोकांकरितांही कायदा होण्यास हरकत दिसत नाही.

हल्लींच्या काळांतील प्रसिद्ध तत्ववेत्ता स्पेन्सर ह्यानें 'मनुष्यसमाज विरुद्ध सरकार' ह्या नांवाचें एक पुस्तक लिहिलें आहे. समाजानें आपलीं कामें सरकारांतून ढवळाढवळ न होतां करावी, व त्यांस कायद्याचा प्रतिबंध किंवा मदत नसावी; तसेंच सरकार ह्मणजे राज्यसत्ता, हिचा उद्देश व उपयोग काय, व सरकारास कायदे करण्याचा हक्क कोणत्या विषयांत आहे, त्याविषयीं ह्या निबंधांत उत्कृष्ट विवेचन केलें आहे. त्याचें मत असें आहे कीं, राष्ट्र किंवा राजकीय समाजबंधन ह्याचा उद्देश, परराष्ट्रापासून त्या समाजाचें रक्षण व्हावें, किंवा परराष्ट्राचा पाडाव त्या राष्ट्रास करितां यावा किंवा तें दावांत ठेवितां यावें, इतकाच आहे; व ह्या बाबतींत जसा असे कायदे किंवा निबंध करण्याचा अधिकार सरकारास आहे. ज्या लोकांनीं बरील निबंध लक्षपूर्वक वाचिला असेल, ते ह्या प्रतिपादनावर नानातऱ्हेचे आक्षेप घेतील. सामाजिक सुधारणे-विरुद्ध असेल तर हा विरोध समाधानपूर्वक दूर करितां येईल काय ? असा कायदा करणें ह्मणजे, ज्या अनेक भयंकर जुका आजपर्यंत काय-

देकारांनीं केल्या, व ज्यांपासून जगाचें नुकसान झालें आहे; व जीं दुःखें दूर करण्याकरितां कायदा करावा त्या दुःखांच्या शतगुणित दुःखें त्या कायद्यानें नवीन उत्पन्न होतात; अशा चुकपैकींच एक चूक होणार नाही काय ? राजसत्ताही ज्या कारणांकरितां सृष्टींत निर्माण झाली आहे, त्या उपयोगांचे अनुरोधानें कायदे करावे; ही जी मर्यादा आहे, त्या मर्यादेपलीकडे असा सामाजिक कायदा करणें होणार नाही काय ? हे व दुसरे अनेक आक्षेप स्पेन्सरच्या बरील निबंधाच्या आधारें उत्पन्न होऊन, स्पेन्सरच्या जबरदस्त नांवानेंच असा हा सामाजिक कायदा करण्याचा प्रश्न अगदीं दडपून टाकतील; परंतु किंचित् सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केला, तर बरील आक्षेप निरसन होण्याजोगे आहेत असें समजून येईल. स्पेन्सरनें आपल्या ग्रंथांत कायदे करणाऱ्यांच्या चुकांचीं जीं उदाहरणें दिलीं आहेत, तीं बहुतेक व्यावहारिक किंवा अर्थशास्त्रसंबंधीं आहेत. जितक्या घडामोडी, व्यावहारिक किंवा सांपत्तिक, जगतांत होतात, तितक्या सर्व अनिवार्य अशा सृष्टिनियमांचे परिणाम होत, हें त्या शाखांचें अध्ययन करणाऱ्या सर्वांस माहीत आहे, परंतु सामाजिक स्थितीची गोष्ट अशी नाही. समाजाची जीं चमत्कारिक स्थित्यंतरे होतात, त्यांचें बीज लोकांच्या सवयी, त्यांची शिक्षणपद्धति, त्यांचे मनोविकार, व त्या समाजाचें वाढणें किंवा कमी होणें वगैरे गोष्टींचा इतिहास, इत्यादि गोष्टींत आहे. उघडच आहे कीं, जरी समाजाचे सर्व लोक एके ठिकाणीं जमून त्यांनीं आपली आर्थिक स्थिति बदलण्याचा निश्चय केला, तरी जोंपर्यंत मनुष्यास आपलें मनुष्यत्व बदलतां येत नाही तोंपर्यंत ही गोष्ट सिद्धीस जाणें असाध्य आहे, परंतु सामाजिक स्थिति बदलणें हें इतकें असाध्य नाही; कारण सवयी व चालीरीति बदलतांना आपण शेंकडों पाहिल्या आहेत. मनोविकार बदलतां येतात; शिक्षणपद्धति बदलतां येते; सारांश, सामाजिक स्थिति बदलतां येईल. मनुष्याची नेहमीं सुस्ताकडे प्रवृत्ति आहे; व आजपर्यंतचा इतिहास पाहतां ती कोठें बदलली आहे असें दृष्टीस पडत नाही. अमुक जातीचे बहुतेक लोक परोपकाररत व स्वसुखपराङ्मुख होते, असें इतिहासांत कोठेंही आढळत नाही;



परंतु लोकांनी आपल्या चाली रीति बदलल्याची शंकडों उदाहरणें आहेत, व ह्मणूनच सामाजिक स्थितीपेक्षां आर्थिक चमत्कार,—जे मनुष्याच्या स्वमुखप्रवृत्तिमूलक आहेत,—बदलणें फार दुःसाध्य आहे. उदाहरणार्थ, स्वत्व हें जगांत ठेवावयाचें नाहीं, जितकी संपत्ति एखाद्या देशांत आहे, तितकी सर्वांनी सारखी उपभोगावी, असा एक कायदा केला तर मी इतरांपेक्षा श्रीमंत व्हावें व माझ्या जास्त संपत्तीचा उपभोग मी एकट्यानेच घ्यावा, हें जोंपर्यंत मनुष्यस्वभावांतून काढितां येत नाहीं, तोंपर्यंत हा कायदा निरर्थक होणार आहे. कित्येक मूर्ख राजांनी व कायदेकारांनी पदार्थांच्या किंमती कायद्यानें ठरविल्या, व गरीब लोकांस हयाशीर घरें थोडक्या स्वर्चात राहण्यास भिळावीं ह्मणून भाड्याचे दर कायम केले, वगैरे प्रयत्नांस हीच गोष्ट लागू आहे; म्हणूनच ते सर्व प्रयत्न शेषटीं निष्फल झाले. आतां सामाजिक स्थितीसंबंधें पाहिलें तर आपली सामाजिक वर्तणूक लोकमतानुरोधानें होते व लोकमत जरी परंपरेनें पिढीजाद चालत येत असतें, तत्रापि तें काहीं जबरदस्त कारणांमुळे व युक्तीनें बदलून जातें; आणि अशा बदलेल्या लोकमताधिक्याला जर कायद्याचा जोर मिळाला, तर त्यामुळे फार लवकर आणि कायमचा परिणाम सर्व समाजावर होतो. तसेंच कायद्याच्या अमलामुळे दुसरे जे अनेक नवीन अवगुण उत्पन्न होण्याचा संभव असतो, ते बहुतेक नाहींसे करितां येतील. प्रत्येक समाजस्थितींत काहीं गुण व काहीं दुर्गुण आहेत, हें कोणीही समजस मनुष्य कबूल करील, व जेव्हां जेव्हां समाजस्थिति बदलते, तेव्हां तेव्हां समाजांतील जुने दोष नाहींसे होतात; परंतु त्यांच्या बदली दुसरे काहीं दोष—मग त्यांची पडिल्यानें कल्पना झाली असो किंवा नसो—उत्पन्न झाल्यावांचून राहत नाहींत; तत्रापि नवीन दोष किंवा असुसें उत्पन्न होतात ह्मणूनच जर एखादी सुधारणा वाईट व त्याज्य असें ठरेल, तर मग कोणतीच सुधारणा सुधारणा म्हणून समजली जाणार नाहीं, व इंग्रजलोकांची इतकी सुधारलेली स्थिति, रानटी इंडियन लोकांच्या स्थितीपेक्षा चांगली सुधारलेली असें ह्मणता येणार नाहीं. कोणतीही उच्च

स्थितीस पोंचलेली राज्यपद्धति शोर्टिंगचादृशाहीपेक्षां बरी समजली जाणार नाही, कारण दोष व असुखें प्रत्येकांत आहेतच; परंतु असा अर्थ स्पेन्सरच्या ह्मणण्याचा नाही, व हा अनुवाद सत्यही नाही. सृष्टींत निर्दोषता कधीही सांपडणार नाही. जगांतील दोष हेतां होईल तिनके कमी करावयाचे इतकेंच सुधानेचें सरें बीज आहे. त्याचप्रमाणें सामाजिक सुधारणेची गोष्ट आहे. ज्या चालीरीति अमलांत आणाव्या असें ह्मणतात, त्यांचा पूर्ण विचार झाला पाहिजे. प्रौढ वयांत लमें केल्यापासून काय अनर्थ उत्पन्न होतील ? व जे अनर्थ उत्पन्न होतील ते, जीं दुःखें निवारण होतील त्यापेक्षा जास्ती आहेत किंवा कमी ? प्रौढ लमें अमलांत आणण्याकरितां कायदा केला, तर तो सुखकारक होईल किंवा दुःखकारक होईल ? सामाजिक कायद्यांच्या दुष्परिणामांचा मनुष्यबुद्धीनें आज अजमास करितां येतो किंवा नाही ? असेल तर ते नाहीसे होण्यास काय उपाय योजावे ? बगैरे गोष्टींचा विचार समाजानें कोणतेंही काम हातीं घेण्याच्या पूर्वी करावा, यास माझे ह्मणणें विरुद्ध नाही. समाजानें पूर्ण विचार करून जी सामाजिक सुधारणा अमलांत आणावयाची, तिच्या चांगुलपणाविषयीं बहुतेक ऐक्य शाल्याशिवाय आपणच होऊन आपणास कायद्यानें बांधून घ्यावें असें माझे बिलकुल ह्मणणें नाही. मात्र, ज्या चाली चांगल्या आहेत असें लो. कसमजास वाटेल, त्या तावडतोब व सहज अमलांत आणण्यास काय. यासारखें दुसरें कोणतेंही साधन नाही, हें निःसंशय आहे. येथें असा प्रश्न उद्भवेल कीं, जर सामाजिक सुधारणा कायद्यानें करण्यापूर्वीं तिजविषयीं बहुतेक सर्वांचें मत अनुकूल झालें पाहिजे असें आहे, तर मग कायदा करण्याची गरज कोटें राहिली ? एसादेें मांडें आपसुक फुटणार असेल, तर त्याला फोडण्यास कायद्याचा लोखंडी घण कशास पाहिजे ? सर्व लोकांचें मत अनुकूल शाल्यास सर्वांनीं कोणतीही चाल आपण होऊनच अनुसरावी, व अनुसरणारांस लोकबिद्वेषाचें भय बिलकुल उरलें नाही; कारण सर्वच त्या मताचे असणार. अशा वेडगळ शंकांचें समाधान येथपर्यंत बारबार झालेंच आहे. पुनः चर्चित चर्चण करणें व्यर्थ वाटेल. तत्रा-

पि आणखी एकदा उल्लेख करणें इष्ट आहे कीं मनोवृत्ति व मत ह्यांप्रमाणें कृति घडणें फार कठीण आहे. कांहीं लोकांस विचारच करितां येत नाहीं; त्यांस मत कोटुन असणार ? कांहीं आळशी असतात ते हें चांगलें किंवा तें चांगलें, ह्याचा विचारच करीत नाहींत. कांहीं हठवादी असतात; म्हणजे दुसऱ्याचा पक्ष चांगला असें अंतर्द्वारांनीं वाटत असूनही, ते आपलें बुद्धिबल स्वमतसमर्थनाकडे सर्च करितात. अशा लोकांचें काय करावें ? इतिहासावरून असा सिद्धांत निघतो कीं, उपदेशक, प्रेषित उपदेशकांचें आचरण, व प्रेषितांचा छळवाद, ह्यांच्या योगानें प्रथम समजातील कांहीं लोकांच्या आचरणांत फरक पडतो, व सर्वत्रांचें मनोमय आनुकूल्य घडतें. असें झाल्यावर राजसत्ता आणि कायदा हीं पुढें सरसावून नवीन मताचा पूर्ण अंमल बसवितात. जे विचारशून्य असतात त्यांस मताधिक्याकडे वळवितात; जे आलस्यपूर्ण असतात त्यांस नवीन मतांत स्थिर करितात; व जे हठवादी असतात, त्यांस जबरदस्तीनें नवीन मार्गाला लावितात. ह्याप्रमाणें अशोक आणि कनिष्क ह्या चक्रवर्तींनीं बुद्धाचा धर्म कायम केला; कान्स्टंटाईन आणि थिओडोशियस, ह्यांनीं ख्रिस्ती धर्मास विजयशिल्लारास चढविलें; महंमद आणि अबू-बकर ह्यांनीं मुसलमानी धर्माचा डंका चोंहींकडे वाजविला; फ्रेडरिक आणि एलिझाबेथ ह्यांनीं प्राटेस्टंट धर्माची इमारत पूर्ण उभारिली; तर मग आज ज्या चाली सर्वांना हितकर अशा वाटूं लागल्या आहेत, व त्यांप्रमाणें कित्येकांनीं आचरणही केलें आहे, त्यांचा पूर्ण व लवकर अंमल होण्याकरितां हिंदुस्थानांत कायद्याची मदत घेण्यास कोणती हरकत आहे ?

अस्तु. येथवर कायद्यापासून नुकसान होतें हा जो स्पेन्सरच्या निबंधाधारेणें आक्षेप निघतो, त्याचा विचार झाला. ह्याविषयी माझ्या क्षण-  
ण्याचा सारांश असा आहे कीं, स्पेन्सरनें जीं उदाहरणें घेतलीं आहेत तीं सामाजिक नसून आर्थिक आहेत. आर्थिक व सामाजिक गोष्टींत काय-  
द्याच्या संबंधानें फार फरक आहे, व जरी सामाजिक कायदा झाल्या-  
पासून कांहीं अमुकसें उत्पन्न होतील, तरी, जर तीं नाहींशीं होणाऱ्या दुःखा-



पेक्षां कमी आहेत, तर तीं सोसण्यासही हरकत नाही. आतां असा कायदा करणें सरकारास त्याच्या अधिकाराप्रमाणें कितपत योग्य आहे, ह्याचा विचार करूं. राजकीय जनसमूहास दुसऱ्या समाजाशीं टक्कर मारतां येते, व त्याची शक्ति वाढून त्यास इतर समाजांचा पाडावही करितां येतो. असें होण्यास ज्या ज्या गोष्टी अवश्यक आहेत, त्यांपैकीं धर्म हीही एक मोठीच अवश्यकता आहे;\* व ह्यामुळेच धर्माचे विषय सरकार व कायदा ह्यांनीं उचलिल्यास हरकत नाही. सरकारानें कोणकोणत्या विषयांत हात घालावा याजविषयीं अद्याप पूर्ण निश्चय झाला नाही. व्यवहारदृष्ट्या पाहिलें तर एकंदर सर्व विषयांत व गोष्टींत सरकारचा हात आहेच, अशी राजसत्तेची बहिर्वाट दृष्टीस पडते. स्थूल दृष्ट्या शिक्षण, व्यापार, आरोग्य, नाति वगैरे बाबतींत तर हे विषय आह्मांस जरूर लक्ष देऊन ध्यानांत वागविले पाहिजेत, असें समजूनच सरकार नेहमीं तजवीज करितें; व सूक्ष्म विचारांतीं ह्या गोष्टी सरोखरच समाजाच्या, इतर समाजांशीं अस्तित्त्ववाद खेळण्याच्या शक्तीला अनुकूल किंवा प्रतिकूल होतात. ह्याच न्यायानें सामाजिक स्थितीकडे सरकार आणि कायदेकार मंडळीनें लक्ष दिलें पाहिजे; परंतु विधवासंन्यास आणि बालविवाह ह्यांसारख्या भयंकर चाली तर यांहूनही बलवत्तर कारणांकरितां सरकारच्या नजरेस पात्र आहेत; आणि स्पेन्सरच्या सिद्धांतावाहेर त्या अणुमात्र पडत नाहींत. जर ह्या भयंकर चालींपासून प्रजा दिवसानुदिवस अशक्त, बलहीन, व निस्तेज होत चालली आहे; जर हिंदुस्थानच्या हल्लींच्या उत्क्रमणस्थितींत ह्या चालींचे दुष्ट परिणाम अतीच होत जाऊन, दूरदिवस वाढत जात आहेत; जर पुष्कळ अपराध व अनर्थ अतर्क्य रीतीनें आपल्या डोळ्यादेखत घडत आहेत; सारांश, लोकांच्या अस्तित्वास धक्का पोंचण्याची वेळ येऊ-

\* कारण राष्ट्राचे लोक एकधर्मी असणें, किंवा त्यांच्या धर्माची चांगली उन्नत स्थिती असणें, यांपासून समाजाची एकी व शक्ति वाढतात, ही गोष्ट इतिहास-प्रासिद्धच आहे.

न ठेपली आहे; तर अशा बाबतींतही सरकारानें हात घालूं नये, तर सरकारनें लक्ष तरी कोणत्या बाबतींत द्यावयाचें !! \*

येथपर्यंत सामाजिक सुधारणेचा यत्न निष्फळ कां होतो ह्याच्या मुख्य मुख्य कारणांचा विचार झाला. सुधारणेस पहिला विरोध स्त्रियांचा असून त्यांचीं मनं बळविण्याविषयी अद्याप कोणीही प्रयत्न केला नाही; तसेंच कोणत्याही धर्माचा प्रसार होण्याचें मुख्य साधन ह्मटलें ह्मणजे मध्यम व कनिष्ठ स्थितींतील लोकांची अनुकूलता, तीही संपादन करण्याचा कोणी सुधारकांनें आजपर्यंत उद्योग न करितां त्याजकडे दुर्लक्ष केलें आहे. सुधारणेच्या कामाला लोकांची मदत व त्यांचें संमत हीं जशीं अवश्य आहेत, तसा सरकारी कायदाही असण्याची जरूरी आहे; परंतु त्यांपैकीं पहिलें काम लोकांची संमति मिळविणें, व दुसरें कायदा मिळविणें हीं असून तीं दोन्ही मिळालीं असतां सुधारणा लवकर अमलांत येऊन चिरस्थायी होईल, व त्याप्रमाणें जेव्हा बहुतेक सर्व हिंदू लोकांची अमुक सुधारणा अमलांत आणण्यास पूर्ण संमति आहे अशी सरकारची खात्री होईल त्या वेळेस इंग्रजसरकारनें सुधारणेचा कायदा करावा, असें वर दाखविलें; तत्रापि आजपर्यंतच्या बहुतेक सामाजिक सुधारकांची समजूत ह्याच्या अगदीं उलट असून त्यांनीं कायद्याच्या जोरांनें लोकांकडून सुधारणा जबरदस्तीनें अमलांत आणविण्याचा प्रयत्न आजपर्यंत केला व पुढेंही करावा असें ते ह्मणतात. त्यांचा युक्तिवाद असा आहे कीं, रोग्याची खुषी वा नाखुषी न पाहतां जसें औषध त्याच्या घशांत ओतलें पाहिजे, तशीं हिंदु लोकांची स्थिति विघडविणारा रोग बरा

\* पुनः एकवार उल्लेख केला पाहिजे कीं जो कायदा हांणें तो लोकांच्या इच्छेप्रमाणें बहुमतानें झाला पाहिजे. नाहींतर मुंबईस कायदा करावा अशा मताच्या लोकांनीं धामधूम करून लोकमत अगदीं एकीकडे ठेवण्याचा यत्न केला होता व माधवबागेंतील प्रसिद्ध टोलेजंग सभेत जो ठराव झाला त्याप्रमाणें सरकारास बागणें इष्ट वाटून सुधारणायत्नास फजीतीचें मात्र स्वरूप आलें असें होणें इष्ट नाहीं. पहिल्यानेंच लोकमतानुकूल्य पाहिलें पाहिजे. तें कसें याजविषयीं पुढें विवेचन करीन.

करण्याकरिता त्यांच्या मूर्खपणाच्या अडथळ्यास न जुमानितां काय-  
याची गोळी त्यांच्या घशाखाली उतरविली पाहिजे. हीही एक  
सुधारकाची चूक झाली आहे, असें दाखविलें. विद्वानांचा समाज  
बनाविल्यानें, किंवा एक सभा काढून त्यांत सर्वांनीं शपथपूर्वक सामाजि-  
क नियम पाळण्याचें कबूल केल्यानें कांहीं एक निष्पन्न होणार नाहीं;  
कारण अशा रुत्यांस एकीची जितकी मजबुती पाहिजे तितकी आमच्यांत  
नाहीं, व अशा सभा काढिते वेळीं लोकांत जो उत्साह असतो तो पुढें  
शेवटपर्यंत नांदत नाहीं, इत्यादि गोष्टींचाही विचार केला. तसेंच शास्त्र्यां-  
शीं वाद करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं असें दाखवून अशा वादविवादाचा  
मार्गें झालेला परिणामही सांगितला आहे. शास्त्रीलोक नेहमी जुन्या मतास  
चिकटून राहिले असल्यामुळे निःपक्षपाताचा न्याय करण्यास ते योग्य  
नाहींत, सबब तो अधिकार लोकांनीं आपल्याकडेच घेऊन सुधारणा  
स्वीकारणीय आहे किंवा नाहीं ह्या प्रश्नाचा निकाल स्वतःच करावा हें  
योग्य आहे; व ह्याप्रमाणें व्यवस्था होऊन एकदां लोकांच्या मनांत सु-  
धारणा ग्रहण करण्याचें विवर्लें झणजे हेच शास्त्री आणि त्यांचीं शास्त्रें  
आपल्या पाठीस लागून सुधारणेस अनुकूल होतील, वगैरे गोष्टींचाही  
उल्लेख झाला आहे. आतां सामाजिक सुधारणेचा उपदेश करण्यांत व  
ती घडवून आणण्यांत दुसरी कांहीं सुधारकाची स्वतःचीं लहानसहान  
व्यंगें आहेत, व त्यांच्या योगानेही सुधारणा शेवटास जाण्यास बराच  
अडथळा झाला आहे. तीं कोणतीं त्यांविषयी विचार करूं.

असंमत वैधव्य आणि लहानपणीं मुलांचीं लभें करण्याची चाल. ह्यां-  
विषयीं जितकें पूर्ण विवेचन लोकांपुढें यावयास पाहिजे आहे तितकें  
अद्याप आलें नाहीं; व त्या चाली बंद करण्याच्या अवश्यकतेचीं सबळ  
कारणेंही कोणी फारशीं दाखविलीं नाहींत. मि० मलबारी यांनीं आपल्या  
पुस्तकांत ह्या विषयांसंबंधाचे उल्लेख केले आहेत सरे; परंतु ते तुटक  
तुटक आहेत; त्यांच्या ह्या विषयांवरील मोठाल्या पुस्तकांत देखील बहु-  
तकरून युरोपियन आणि एतद्देशीय विचारी लोकांचे अभिप्रायच भरले-  
ले आहेत; व ते जरी चांगल्या मनोवैधक भाषेत गुंफिलेले आहेत, तरी



न ठेपली आहे; तर अशा बाबतीतही सरकारानें हात घालूं नये, तर सरकारनें लक्ष तरी कोणत्या बाबतीत घ्यावयाचें !! \*

येथपर्यंत सामाजिक सुधारणेचा यत्न निष्फळ कां होतो ह्याच्या मुख्य मुख्य कारणांचा विचार झाला. सुधारणेस पहिला विरोध स्त्रियांचा असून त्यांचीं मनं बळविण्याविषयी अद्याप कोणीही प्रयत्न केला नाही; तसेंच कोणत्याही धर्माचा प्रसार होण्याचें मुख्य साधन ह्याटलें ह्मणजे मध्यम व कनिष्ठ स्थितीतील लोकांची अनुकूलता, तीही संपादन करण्याचा कोणी सुधारकांनीं आजपर्यंत उद्योग न करितां त्याजकडे दुर्लक्ष केलें आहे. सुधारणेच्या कामाला लोकांची मदत व त्यांचें संमत हीं जशीं अवश्य आहेत, तसा सरकारी कायदाही असण्याची जरूरी आहे; परंतु ह्यांपैकीं पहिलें काम लोकांची संमति मिळविणें, व दुसरें कायदा मिळविणें हीं असून तीं दोन्ही मिळालीं असतां सुधारणा लवकर अमलांत येऊन चिरस्थायी होईल, व त्याप्रमाणें जेव्हां बहुतेक सर्व हिंदू लोकांची अमुक सुधारणा अमलांत आणण्यास पूर्ण संमति आहे अशी सरकारची खात्री होईल त्या वेळेस इंग्रजसरकारानें सुधारणेचा कायदा करावा, असें वर दाखविलें; तत्रापि आजपर्यंतच्या बहुतेक सामाजिक सुधारकांची समजूत ह्याच्या अगदीं उलट असून त्यांनीं कायद्याच्या जोरांनीं लोकांकडून सुधारणा जबरदस्तीनें अमलांत आणविण्याचा प्रयत्न आजपर्यंत केला व पुढेंही करावा असें ते ह्मणतात. त्यांचा युक्तिवाद असा आहे कीं, रोग्याची खुपी वा नाखुपी न पाहतां जसें औषध त्याच्या घातांत ओतलें पाहिजे, तशी हिंदू लोकांची स्थिति विघडविणारा रोग बरा

\* पुनः एकेवार उल्लेख केला पाहिजे कीं जो कायदा होणें तो लोकांच्या इच्छेप्रमाणें बहुमतानें झाला पाहिजे. नाहींतर मुंबईस कायदा करावा अशा मताच्या लोकांनीं धामधूम करून लोकमत अगदीं एकीकडे ठेवण्याचा यत्न केला होता व माधवबागेंतील प्रसिद्ध टोलेजंग सभेत जो ठराव झाला त्याप्रमाणें सरकारास वागणें इष्ट वाटून सुधारणायत्नास फजीतीचें मात्र स्वरूप आलें असें होणें इष्ट नाहीं. प-  
हिल्यानेंच लोकमतानुकूल्य पाहिलें पाहिजे. तें कसें याजविषयी पुढें विवेचन करीन.

करण्याकरिता त्यांच्या मूर्खपणाच्या अडथळ्यास न जुमानितां काय-  
द्याची गोळी त्यांच्या घशाखालीं उतरविली पाहिजे. हीही एक  
सुधारकांची चुक झाली आहे, असें दाखविलें. विद्वानांचा समाज  
बनाविल्यानं, किंवा एक सभा काढून त्यांत सर्वांनीं शपथपूर्वक सामाजि-  
क नियम पाळण्याचें कबूल केल्यानं काहीं एक निष्पन्न होणार नाहीं;  
कारण अशा कृत्यांस एकीची जितकी मजबुती पाहिजे तितकी आमच्यांत  
नाहीं, व अशा सभा काढिते वेळीं लोकांत जो उत्साह असतो तो पुढें  
शेषटपर्यंत नांदत नाहीं, इत्यादि गोष्टींचाही विचार केला. तसेंच शास्त्र्यां-  
शीं वाद करण्यांत काहीं अर्थ नाहीं असें दाखवून अशा वादविवादाचा  
मार्ग झालेला परिणामही सांगितला आहे. शास्त्रीलोक नेहमीं जुन्या मतास  
चिकटून राहिले असल्यामुळे निःपक्षपाताचा न्याय करण्यास ते योग्य  
नाहींत, सबब तो अधिकार लोकांनीं आपल्याकडेच घेऊन सुधारणा  
स्वीकारणीय आहे किंवा नाहीं ह्या प्रश्नाचा निकाल स्वतःच करावा हें  
योग्य आहे; व ह्याप्रमाणें व्यवस्था होऊन एकदां लोकांच्या मनांत सु-  
धारणा ग्रहण करण्याचें बिंबलें ह्मणजे हेच शास्त्री आणि त्यांचीं शास्त्रें  
आपल्या पाठीस लागून सुधारणेस अनुकूल होतील, वगैरे गोष्टींचाही  
उल्लेख झाला आहे. आतां सामाजिक सुधारणेचा उपदेश करण्यांत व  
ती घडवून आणण्यांत दुसरी काहीं सुधारकांची स्वतःचीं लहानसहान  
व्यंगें आहेत, व त्यांच्या योगानेंही सुधारणा शेषटास जाण्यास बराच  
अडथळा झाला आहे. तीं कोणतीं त्यांविषयीं विचार करूं.

असंमत वैधव्य आणि लहानपणीं मुलांचीं लसें करण्याची चाल. ह्या-  
विषयीं जितकें पूर्ण विवेचन लोकांपुढें यावयास पाहिजे आहे तितकें  
अद्याप आलें नाहीं; व त्या चाली बंद करण्याच्या अवश्यकतेचीं सबळ  
कारणेंही कोणी फारशीं दाखविलीं नाहींत. मि० मलबारी यांनीं आपल्या  
पुस्तकांत ह्या विषयांसंबंधाचे उल्लेख केले आहेत सरे; परंतु ते तुटक  
तुटक आहेत; त्यांच्या ह्या विषयांवरील मोठाल्या पुस्तकांत देखील बहु-  
तकरून युरोपियन आणि एतद्देशीय विचारी लोकांचे अभिप्रायच भरले-  
ले आहेत; व ते जरी चांगल्या मनोवैधक भाषेंत गुंफिलेले आहेत, तरी

ह्या विषयाचें जसें पूर्ण आणि पद्धतवार विवेचन व्हावयास पाहिजे आहे तसें त्या अभिप्रायांत झालें आहे असें ह्मणतां येत नाही. मि० गिडुमल याचें ह्याच विषयांवर एक मोठें पुस्तक आहे, परंतु त्यांतही मि० मलबारी यांच्या प्रयत्नांपेक्षां विशेष ह्मणण्यासारखें कांहीं नाही. सारांश, ह्या दोन्ही विषयांच्या चांगल्यावाईट परिणामांचा चांगला उहापोह होऊन त्यांपासून सरोसर हित आहे किंवा अहित आहे, व असल्यास किती हें निश्चयात्मक कोणीही ठरविलें नाही. असंमत वैधव्य आणि बालविवाह ह्यांचा कांहीं तरी वाईट परिणाम आहे, असे लोकांचे उद्गार कधीं कधीं ऐकूं येतात व आपणही अस्पष्ट रातीनें तसेंच मानितों; परंतु ते वाईट परिणाम काय आहेत व त्यांच्या योगानें कसे अनर्थ घडून येत आहेत ह्याचें प्रतिबिंब लोकांच्या मनांत चांगलें ठसलें नसल्यामुळें सुधारणा ग्रहण करण्याविषयी लोकांचीं मनें चांगलीं उत्सुक झालीं नाहीत व तीं घडवून आणण्याची सटपटही ते होऊन करीत नाहीत. ह्या दोन चालींपासून उत्पन्न होणारीं अशीं दुःखें तरी कोणतीं? व तीं सरोसर ह्या वाईट चालींचेच परिणाम आहेत कीं काय? तसेंच त्यांपासून कांहीं फायदेही आहेत कीं काय? असल्यास त्याच चालींपासून उत्पन्न होणाऱ्या दुःखाबें उन्मूलन करण्याकरितां ते फायदे सोडून देण्यास लोक तयार होतील किंवा नाही? कोणत्या उपायांनीं हे दुष्ट परिणाम बंद होऊन लोकांस अक्षय्य सुख होईल? बरें, सुखाच्या आशेनें केलेल्या उपायांपासून कोणतीं नवीं दुःखें उत्पन्न होण्याचा संभव दिसतो? ह्या मुद्यांवर अद्यापि वादविवाद झाला नाही. उलट त्यांतील प्रत्येकाविषयीं विचारी लोकांचीं मनें इतकीं भिन्न आहेत कीं ह्या वाचर्तीत सुधारणा करणें बद्धतेकांस भयंकर वाटत आहे. झाला एकच उपाय दिसतो; 'वाद वाद जायते तत्त्वबोधः,' वाद करितां करितां शेवटीं तत्त्व बाहेर येतें; व ही ह्मण येथें अक्षरशः उपयोगी पडेल. ह्याकरितां जे विचारशील आहेत त्यांनीं आपसांत उभय पक्ष स्वीकारून वाद केला पाहिजे; व जे आपण स्वतः विचार करीत नाहीत त्यांनीं हा चाललेला वाद ति-हार्डपणें ऐकून त्याचा विचार केला पाहिजे. आतां वादविवादाचा कधीं शेव



होत नाही, व बुद्धिमान् लोक आपला पक्ष सोडण्यास किंवा हार घेण्यास कधीं खुपी नसतात हें जरी खरें आहे, तरी ह्या वादविवादाचा असा शे-  
 वट व्हावा हा ह्या सूचनेचा हेतु नाही. विचारी लोकांव्यतिरिक्त बहुतेक  
 देश ज्या स्वतः विचार न करणाऱ्या लोकांनीं भरलेला आहे, त्यांनीं  
 हा उभयपक्षीं चाललेला वादविवाद ऐकून स्वतःला इष्ट वाटेल असा  
 एक निर्णय ठराविला ह्मणजे पुरे. ह्या चालींचे परिणाम खरोखर वाईट  
 आहेत व ते नाहीसे करण्याची फार आवश्यकता आहे अशी त्यांची खा-  
 तरी झाली, व केवळ शाखांवरच भरवसा न ठेवितां आपणांवर येणारीं  
 संकटे व विपत्ति ह्यांपैकीं पुष्कळांचें कारण ह्या दोन वाईट चालींच  
 होत, असें त्यांस पूर्णपणें वाटूं लागलें ह्मणजे मोठाच कार्यभाग उलग-  
 डल्यासारखा होऊन ती सुधारणा हळू हळू कशी प्रचारांत आणावी ?  
 निरनिराळ्या मतांनीं भरलेल्या अनेक शाखांशीं ह्या सुधारणेचा कसा  
 मेळ घालून द्यावा ? किंवा दुसऱ्या अर्धी, ह्या इच्छित सुधारणांस  
 कोणता शास्त्रार्थ लागू करून द्यावा इतकेंच काम करण्याचें उरेल, व तें  
 फारसें कठीणही माहीं; परंतु आधीं वर सांगितलेल्या मुख्य प्रश्नांचाच  
 निकाल होणें फार अवश्य आहे. खानेसुमारीच्या वेळीं मि० तळवलकर  
 ह्यांनीं जी माहिती करून घ्यावी म्हणून सुचविलें आहे त्याजवरूनही  
 असेंच आढळून येतें कीं खरी माहिती व खरे विचार कळण्याविषयीं लो-  
 कांची बरीच उत्कंठा आहे; यथायोग्य कारणें दाखविल्यावांचून नुस्ती  
 एखाद्या गोष्टीची हाकाटी केल्यानें लोक ती खरी मानीत नाहींत; व  
 एकानें एक मत खरें मानिलें म्हणून त्याचा विचार केल्यावांचून  
 मेंढरांप्रमाणें लोक त्याच्या पक्षास मिळतील अशी अंधपरंपरा आतांच्या  
 काळांत उरली नाहीं. सारांश, मिलमनचे अमोलिक शब्द पुनः पुनः लि-  
 हिण्याच्या योग्यतेचे आहेतः—“सुधारणेसंबंधानें जितके फेरफार आज-  
 पर्यंत जगांत झाले आहेत, ते असे झाले आहेत कीं एखाद्या सामाजिक  
 अथवा धार्मिक चालीनें लोकांस मोठी गैरसोय उत्पन्न होऊन तिचा  
 मध्यम व कनिष्ठ स्थितींतील लोकांत विचार व्हावा, व सर्वांस मोठा  
 उद्देग उत्पन्न व्हावा; नंतर सर्वांच्या मनांत स्फूर्ति येऊन

त्यांनीं जुनी चाल एकदम रद्द करून नवी स्थापना करावी. 'एकंदरीनें पाहतां मुद्दा एवढाच आहे कीं वितंडवादी लोक खेरीज करून बाकी सर्व लोकांस ही बाटाघाट समजून ह्या चालींपासून खरोखर शोचनीय परिणाम घडून येत आहेत, व त्या अशाच चालूं देणें ह्मणजे शुद्ध अन्याय असून त्यांचीच खुद्द बायकामुलें ते परिणाम भोगात आहेत, अशी सर्वांची खात्री झाली पाहिजे; व इतकें झाल्यावर ते स्वकार्याच्या सटपटीस लागल्यावांचून राहणार नाहींत.

मार्गे ज्या चार धर्मांच्या इतिहासांतील अनेक उदाहरणें व अनेक आधार घेतले आहेत त्यांतच वरील विषयांसंबंधाचींही उदाहरणें सांपडतात. ह्या निबंधाचा पाया ह्या चार धर्मांच्या इतिहासावरच रचिलेला आहे, व तो तसा कां रचिला आहे हें प्रथमच वाचकांस सकारण सांगितलें आहे. ह्या मुख्य मुख्य धर्मांचा एवढा विस्तार होण्याचें कारण, त्यांत जुन्या धर्मांपेक्षां पुष्कळ गोष्टी चांगल्या होत्या; व त्यांचा प्रसार करणारे पुरुष महंमद पैगंबर, शंकराचार्य, किंवा बारा अपॉस्टलस् वगैरे महासामर्थ्यावान् होते, यांत तर शंकाच नाहीं; परंतु ह्यांशिवाय आणखीही एक कारण मोठें ठोकळ आहे तें असें कीं, त्या त्या वेळीं जुन्या धर्मांतील कांहीं जबरदस्त अडचणींमुळें लोकांस फार त्रास झाला होता तो नवीन धर्मांच्या स्वीकारानें बंद झाला, ह्मणून हे धर्म पसरत चालले असें त्यांच्या इतिहासांवरून समजतें. ख्रिस्ती धर्माचा एवढा फैलाव होऊन त्याचा जय कसा झाला ह्याचीं गिबननें अनेक कारणें सांगितलीं आहेत, त्यांमध्ये 'आत्मा अमर्त्य आहे, आणि मेल्यानंतर मनुष्यमात्राचा देह जरी नाहींसा होतो तरी त्याच्या आत्म्यासंबंधानें विचार करितां तो जीवंतच असतो' हें जें ख्रिस्ती धर्माचें मत आहे, तेंही एक कारण झालें असें तां ह्मणतो; कारण वास्तविक रीतीनें सृष्टींतील सर्व मनुष्यांस सारखें सुखदुःख असावें, परंतु तसें नसून तें कोणास कमी, कोणास जास्ती असें असतें, याचें कारण काय ? असा प्रश्न जेव्हा पूर्वी मनुष्यांस पडे तेव्हां त्याचें समाधान होण्यासारखें समर्थक उत्तर मागल्या धर्मांच्या आधारांवरून देतां येत नसे. आ-

त्मा अनश्वर आहे असें साक्रेटिस व प्लेटो ह्यांचेही मत असे; परंतु तें त्यांनीं खात्रीपूर्वक सिद्ध करून धर्माच्या तत्वांत सामील केलें नव्हतें. गिबन् हा ह्याविषयी असें ह्मणतो:—“पूर्वीच्या ग्रीक व रोमन लोकांचा भयंकर पुष्कळ देवांवर असे, परंतु मेल्यानंतर देखील मनुष्याचा आत्मा जीवंत असतो असें ते मानित असत. जुपिटरच्या आणि अपोलोच्या देवळांतून ज्या प्रार्थना होत असत त्यांत इहलोकींच्या सुखाचें मात्र मागणें देवाजथळ लोक करीत, परंतु मरणोत्तर परलोकांतील सुखदुःखाची किंवा मनुष्याच्या आत्म्याची काय स्थिति आहे हें त्यांस माहीत नसे; व त्यांचे धर्मांत याविषयी कांहीं उल्लेख नव्हता.

मरणानंतर मनुष्यास अस्तित्व असतें, व आत्मा अमर आहे हें मत वास्तविक पाहतां सृष्टिजन्यच असून, तें सरें असावें असें विचारी लोकांस वाटत असे; परंतु धर्मभोळे लोकांचा त्यावर भाव बसण्यास साधन नव्हतें; अशा स्थितींत ख्रिस्तासारख्या महापुरुषाच्या मताचा त्यांस आधार मिळाल्या बरोबर त्याजवर सर्व जगाचा विश्वास बसून तें एक धर्मतत्त्व बनलें.

तसेंच बौद्ध धर्माचा प्रसार होण्यास अशाच तऱ्हेचीं कारणें शालीं. बुद्ध हा आपल्या धर्माचा उपदेश करूं लागला त्यावेळेस हिंदू धर्मांत जातिभेद व यज्ञयाग हीं फार वाढत चाललीं असल्यामुळे हिंदू लोकांचीं मनें त्यांस नाखुष होत चाललीं होती. जातिभेद त्यावेळीं नुक्ताच असल्यामुळे एका जातींतून दुसऱ्या जातींत जातां यावयाचें नाहीं; परस्परांचे लग्नसंबंध व्हावयाचे नाहींत; अशा अनेक त्रासदायक अटी उत्पन्न झाल्या, व अनंत युगे लोटल्यामुळे हल्लीं जशा जाति आपल्या समाजाचीं हाडें बनून राहिल्या आहेत तशा तेव्हां त्या नवीनच असल्यामुळे लोकांच्या सवयींच्या झाल्या नसून त्रासदायक बंधनांप्रमाणें वाटत असत. अशा वेळेस बौद्ध धर्म उपस्थित होताच तो खुषीनें स्वीकारून लोक हिंदू धर्माच्या जातिबंधनापासून मुक्त झाले. तसेंच यज्ञयागांच्या जिकीरीचाही लोकांस कंटाळा आला



होता व कर्ममार्गाच्या अनेक खटपटींत बहुतेक वेळ गेल्यामुळे ईश्वराचें ध्यान करून त्याचें स्वरूप ओळखणें वगैरे जे खरे भक्तिमार्ग, त्यांजकडे साहजिक वळणारें मनुष्याचें चित्त जखडून गेलें होतें. बौद्ध धर्मातील भक्ति ज्ञानमार्गाची असल्यामुळे कर्ममार्गाची दगदग त्यांत मुळींच नव्हती; त्याचा पाया सद्वर्तन आणि परोपकार ह्या दोन तत्त्वांवर चालिला होता, व हिंदू धर्मांत जशी प्रत्येक जातीला वेगळी उपासना सांगितली आहे तसा पक्षपात त्यांत नसे; कोणत्याही जातीचे, कोणत्याही वर्गाचे लोक असले तरी सर्वांस एकच भक्तिपंथ लागू होता, इत्यादि अनेक कारणांमुळे जानिवैगुण्य व कर्ममार्गाचा खटाटोप सोडून देऊन लोकांची प्रवृत्ति साहजिकच बौद्ध धर्माकडे वळत चालली. मुसलमानी धर्मांत पुष्कळ व्यंगें आहेत. तरी ईश्वर एक आहे हें जें त्यांचें मुख्य मत आहे, तेंच मत मुसलमानी धर्माचा एवढा प्रसार होण्याचें एक कारण आहे. यहुदी व ख्रिस्ती लोक हे देखील ईश्वर एक मानणाऱ्यांपैकींच खरे; तथापि ते मुसलमान लोकांइतके पुरे एकेश्वरी नसून त्यांच्यांत देवाविषयी कांहीं वेडगळ मते असत; ह्यामुळे 'ज्यासि नाहीं एक देव' इत्यादि तुकोबाच्या अभंगाप्रमाणें लोकांची आपल्या धर्मावर पूर्ण श्रद्धा नसे, व कोणा तरी एकाच नियंत्यास भजावें अशी उत्कंठा लोकांस असे. ख्रिस्ती धर्मांत देखील देवाचीं तीन स्वरूपें मानिली आहेत, असें मागें एके ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. त्यावरून अनेक देवांची भक्ति केल्याचा आरोप मुसलमान लोक ख्रिस्ती लोकांवर करीत. ह्या विषयाचा वादविवाद अलेक्झांड्रिया येथील ख्रिस्ती लोकांत होऊन त्यांत, ख्रिस्ती लोकांचे तीन देव ह्मणजे आकाशांतील पिता, येशूख्रिस्त आणि पवित्र आत्मा हांस एकरूप कसें समजावें ह्याची समजूत न पडल्यामुळे ते आपला ख्रिस्तीधर्म सोडून मुसलमानांच्या एकेश्वरीत शिरले. सद्वर्तनाचेंच सोळाव्या शतकांत रोमन क्याथोलिक धर्माची स्थिति फार नियंत्रित झाली होती. त्यांतील उपदेशक लोकांस अविवाहित रहावें लागत असल्यामुळे अर्थानच त्यांची नीति बिघडली होती; ईश्वराची

प्रार्थना लाटिन भाषेत करावी लागे, आणि लाटिन भाषा द्यूटानिक लोकांस समजत नसल्यामुळे तीत प्रार्थना करण्यापासून त्यांच्या भक्तीचे समाधान होत नसे; धर्माध्यक्षांचे स्वतःचे वर्तन दुराचाराचे असल्यामुळे व त्यांस पैसे भरले असतां मोठमोठ्या दुर्धर पातकांची देखील माफी मिळू लागल्यामुळे अर्थातच दुष्कर्मांस फार उत्तेजन आले होते; एकंदरीत धर्मांमध्ये ज्या अनेक सोडसाळ चाली आणि दुराचार शिरले होते ते नाहीसे होण्याविषयी लोकांचीं मनं आतुर होऊन राहिलीं होती; आणि ल्यूथर ह्याला यश आले तें कांहीं अंशी त्याच्या कर्तृत्वामुळे, त्याच्या निश्चयामुळे, आणि त्याच्या धाडसामुळे आले हें तर खरेंच; परंतु द्यूटानिक जातीचीं मनं धर्मांतील ह्या गैरसोयी नाहीशा करण्यासाठीं इतकीं उत्सुक झालीं होती, व त्यांस जुन्या धर्माचा इतका कंटाळा आला होता, कीं त्यांच्या अडचणी दूर करणारा ल्यूथरसारखा कोणी तरी महापुरुष निर्माण होण्याची ते वाटच पहात होते. तात्पर्य, नवीन धर्मपंथ सुरू होतो तो, त्यांत अलौकिक चांगलेपणा असतो, किंवा तो अमलांत आणणारे लोक अद्वितीय उत्साहशक्तीचे असतात ह्यांमध्य होतो असें नाही, तर जुन्या धर्मांतील वाईट चालींनीं गांजल्यामुळे नवी सुधारणा मान्य करण्याकडे लोकांची उत्सुकता विशेष असते. समाज हा सिंहासारखा आहे; आणि आंद्रेक्लिजाच्या गोष्टींतील सिंह स्वतःच्या पावांत कांटा भरल्यामुळे जसा कोंकराप्रमाणें गरीब होऊन अंद्रेक्लिजाजवळ आला व त्यानें केलेले प्रयोग निमूटपणें सोशीत होता, तसाच समाज हाही, एका सुधारकाच्या तंत्रानें बागून त्याचें अनुकरण करितो, ह्याचें कारण तो सुधारक अंद्रेक्लिजाप्रमाणें धाट आणि हुषार असतो हें तर खरेंच; परंतु त्या सिंहाप्रमाणें समाजाच्या स्थितींतही अमुक उत्पन्न होऊन तो पीडित झालेला पाहिजे.

“ बुद्धिक्लि ह्याचा सुधारणा करण्याचा यत्न फुकट गेला, ह्याचें एक कारण तो स्वतः पूर्ण सुधारक नव्हता. तो जुनीं मनं वाईट आहेत असें खंडन करणारा मात्र होता; परंतु तीं नाहीशी करून त्यांच्या ऐवजीं नवी एसादी पद्धति स्थापन करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या आंगीं नव्हतें. ”

जुनी पद्धति वाईट ठरविण्यापेक्षा तिच्या ऐवजी नवीन पद्धति योजून ती स्थापन करणे विशेष अवघड आहे, हा अनुभव जगांत चांहीकडे सारखाच आहे; म्हणून, हल्लींच्या आपल्या लक्षपद्धति वाईट आहेत, आपल्या समाजास असंख्य दुःखें उत्पन्न होण्याचें मूळ कारण त्याच पद्धति होत असें ठरविणे फारसें अवघड नाहीं; आणि त्यांच्या वाईटपणाबद्दल लोकांची सात्री केली म्हणजे सुधारकांचें काम संपलें असेंही नाहीं; तर त्यांच्या बदली दुसऱ्या लोकमान्य व स्वीकारणीय सुधारणा दाखविणें हेंच सुधारकांचें मुख्य कर्तव्य होय. नवी सुधारणा जुन्या चालीस अगदीं सोडून नसून जुन्या चालींपासूनचें फायदे कायम राखणारी अशी तर असलीच पाहिजे; परंतु शिवाय ती सुधारलेल्या मतांसही अनुसरून असून तींत सर्व इच्छित हेतु साधतील अशी असावी, परंतु ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे कीं, आजपर्यंत सुधारकांनीं ज्या ज्या नवीन पद्धति सुरू करण्याचें योजिलें त्यांत सर्व प्रकारें दोषरहित आणि लोकमान्य अशी एकही नव्हती; आणि म्हणूनच सुधारणेस यश येण्यास कांहींअंशीं अडचण झाली आहे. आतां नवीन सुधारणा सुरू करण्याच्या पूर्वी जुन्या चाली वाईट आहेत, हें अगोदर ठरविलें पाहिजे, हें सरें; कारण आपलें घर मोडून टाकण्याच्या लायकीचें झालें आहे अशी आपली सात्री होण्याच्या अगोदरच तें पुनः कसें बांधावें हा विचार आपल्या मनांत यावयाचा नाहीं. हा न्यायानें आजपर्यंतच्या सुधारकांचे प्रयत्न हा दुष्ट चालीचें वाईटपण उघडकीस आणण्याकडे चालले होते हें यथार्थच झालें, व त्याप्रमाणें बहुतेकांचा महती हा चाली वाईट असा झाला आहे, परंतु त्यांच्या ऐवजी दुसऱ्या कोणत्या चाली अमलांत आणाव्या हें सांगण्याची वेळ आतां येऊन ठेपली असून तशी लोकमान्य सुधारणा पुढें आणण्याच्या कामांत सुधारकांना अव्यापपर्यंत यश आलें नाहीं. त्यांनीं मोठ्या धाडसानें बालविवाह आणि विधवा-विवाह हांसंबंधी सुधारणा एकदम अत्युच्च स्थितीस पोहोचाव्या अशा सूचना केल्या आहेत, परंतु त्या अमलांत आणण्याचे सुचविलेले उपाय केवळ भिन्नेपणाचे, अप्रशस्त आणि द्राविडी प्राणायामासारखे आहेत.



अशा उपायांनीं सुधारणेस तिळमात्रही मदत व्हावयाची नाही; कारण, कोणी ह्मणेल कीं मी मागल्या चालीरीती मोडून टाकून एक-दम फ्रेंच लोकांच्या राज्यक्रांतीप्रमाणें हिंदू लोकांस सुधारणेच्या शिस्तारावर चढवीन, तर ती गोष्ट कधींही होणें नाहीं; किंवा नवीन सुधारणा चांगली इष्ट आहे अशी लोकांची सात्ती केल्यावांचून त्यांस आंधळ्यासारखे वांकड्यातिकड्या रस्त्यानें न्याल तिकडे ते येतील अशी अंधपरंपराही आतां राहिली नाही; म्हणून जी नवी सुधारणा अमलांत आणण्याची तिच्या योगानें आपली जात व देशभिमान कायम राहिल, सरोस्तर सुधारणा होणें एकीकडे राहून तिची दिशा प्राचीन रानटी स्थितीकडे पुनः फिरेल असें होणार नाही, व इच्छित हेतु तिच्यांत सर्व साधतील, अशी ती बिनतोड असली पाहिजे; व हे सर्व गुण जिच्यांत आहेत अशी हल्लीं हिंदुस्थानांत सुरू करण्यासारखी सुधारणा कोणती हाच आजमितीस महत्वाचा प्रश्न आहे.

सुधारणा सुरू होण्यास लोकांची अनुकूलता असली पाहिजे हेंही सार आहे; परंतु आपण असें धरून चालूं कीं बालविवाह व असंमतवैधव्य ह्यांचे परिणाम फार वाईट आहेत; बालवधूंची आयुष्यहानि आणि बालविधवांचें आमरण दुःख, हीं शोचनीय आहेत, अशी लोकांची सात्ती झाली आहे; व ह्या चाली नाहींशा व्हाव्या अशी त्यांची पूर्ण उत्कंठा आहे. तत्रापि त्या नाहींशा करण्यास त्यांनीं काय उपाय करावे, हा मोठाच प्रश्न शिल्लक राहिला आहे; आणि जाँपर्थेत नवीन सुधारणेचें लोकांस वाटत असलेलें भय कमी होणार नाहीं, तोंपर्थेत येथवर झालेल्या खटपटीचा उपयोगही नाहीं.

सुधारकांनीं ज्या साध्य गोष्टी ठरविल्या आहेत त्या ह्या कीं, आपलीं लमें प्रौढ वयांत करावी; व कोणत्याही वयाच्या विधवेस लग्न करण्याची मोकळीक असावी. ह्यातील पहिली सुधारणा अमलांत आणण्याकरितां, मुलींचीं लमें लहानपणीं होतात ह्मणून त्या प्रौढ झाल्यावर खुपी असल्यास तीं रद्द करण्याचा त्यांस हक्क यावा; व विधवाविवाहाच्या अडचणी नाहींशा होण्याकरितां पुनर्विवाहित विधवेचा सामाजिक छळ करणें हा फौजदारी

गुन्हा आहे असें ठरवावें; असे उपाय अगदीं अलीकडच्या देशहितेच्छु व चांगल्या बुद्धिमान् सुधारकांनीं सुचविले आहेत ; परंतु असले उपाय प्रचारांत आणणें ह्मणजे किती धोक्याचें, किती अग्राह्य आणि निरर्थक आहे, हें पाहिलें पाहिजे.

( दुसऱ्याही ज्या कित्येक अशाच कल्पना आजपर्यंत सुचविल्या आहेत त्यांचाही वादविवाद झाला पाहिजे; परंतु येथें उदाहरणार्थ वरील दोन गोष्टींचा मात्र विचार करूं. )

लभ्यकरार रद्द करितां देण्यासारखा आहे असें ठरवून तो रद्द करण्याचें स्त्रीपुरुषांच्या सुषीवर ठेवणें, ह्मणजे आईबापांना आपली मुलगी पाहिजे त्याला देण्याचा जो अधिकार आहे, तो नाहीसा करून त्याच्या ऐवजीं युरोपियन लोकांप्रमाणें मुलीनें आपला नवरा स्वतःच पसंत करण्याचा व अर्थातच मुलानें मुलीशीं लग्नापूर्वीं बोलणें, वागणें वगैरे सांप्रदाय सुरू करणें होय; तसेंच लभ्य ह्मणजे आपण हल्लीं पवित्र धर्मविधि मानितों, तें अशा ठरावामुळे नाहीसें होऊन लभ्य एका प्रकारचा शुद्ध करार होईल; लग्नासारखें उपयुक्त व पवित्र मानलेलें जन्मबंधन हें छांदिष्ट मुली आणि त्यांचे प्रियकर त्यांचा एक सेव होऊन त्या पाहिजे तशा निष्प्रतिबंध वर्तू लागतील, अमुक कारणाकरितां मात्र लभ्य रद्द करावें, असा निर्वंध करणें कठीण असल्यामुळे द्रव्यलोभी आईबाप आणि परस्त्रीअभिलाषक लुब्ध लोकां यांस अयोग्य कारणांसाठीं देखील लभ्यें रद्द करविण्यास संधि सांपडेल; इत्यादि अनेक कारणांमुळे अर्थातच कित्येक कुटुंबांची स्वस्थता नाहीशी होऊन लोकांत परस्पर वैरभाव मात्र अतिशय वाढेल. सारांश, सुषी वाटल्यास नवऱ्यांस सोडून देण्याचा हक्क मुलींस मिळाल्यामुळे इतकें अनर्थ होतील कीं त्यांची कल्पनाही होणें अशक्य आहे. उदाहरणार्थ, एखाद्या नवराबायकोचा स्त्रीपुरुषविषयक संबंध पूर्वीपासूनच थोडाचटुत सुरू असून आतां तिला पूर्ण स्त्रीत्व प्राप्त झालें आहे व त्यांच्या आयुष्यातील अत्यंत सुखाचे दिवस येऊन ठेपले आहेत; परंतु अशा अमोलिक वेळेसच जर तिनें आपलें लभ्य रद्द

नव-व्यास सोडून दिले, तर त्याच्या मनाची काय स्थिति होईल ?  
 त्याच्या आवेशांत कदाचित् तो त्या बायकोचा किंवा तिला कितविणा-  
 चा खूनही करण्यास चुकणार नाही. ह्याप्रमाणे समाजाची स्थिति  
 निचनीय होईल. कदाचित् कोणी ह्मणतील कीं असे भयंकर परिणाम  
 करण्याचे मय उत्पन्न व्हावे, हाच ह्या ठरावाचा मुख्य उद्देश आहे ; कारण  
 लहान मुलीशीं लग्न केलें असतां पुढें ती प्रौढ झाल्यावर कदाचित् आप-  
 नास सोडून देईल ह्या भयानें हिंदू नवरे आपोआप प्रौढ मुलींशींच लग्न  
 करू लागतील; व आईबापही ह्याच भयास्तव त्यांचीं लग्न लहानपणीं  
 करणार नाहीत; परंतु मला वाटतें कीं ह्या उपायापासून हल्लीं आहे त्या-  
 निश्चां जास्त अहित उत्पन्न होईल. लहानपणीं झालेलें लग्न प्रौढ वयांत  
 रद्द करितां यावे असा द्राविडी प्राणायामाचा कायदा करण्यापेक्षां मुली  
 प्रौढ वयांत आल्यावांचून त्यांचीं लग्न करूच नयेत असा सरळ कायदा  
 केला तर काय वाईट होईल ? ह्मणजे त्याच्या योगानें कित्येक अविचारी  
 बाप व अविचारी नवरे, मुलींच्या व काळाच्या चांगुलपणावरून ती पुढें  
 आपलें लग्न रद्द करणार नाहीं अशा विश्वासानें लहानपणीं तिशीं लग्न  
 करून पुढें संकटांत पडण्याचा जो संभव आहे, तो नाहीसा होईल; त्याच-  
 प्रमाणें विधवाविवाहउत्तेजनार्थ जो उपाय सुचविला आहे कीं, पुनर्विवा-  
 हित विधवेचा सामाजिक छळ ( बहिष्कार वगैरे ) करणें हें दुस्सापत किंवा  
 दुसऱ्या एखाद्या फौजदारी गुन्ह्याप्रमाणेंच शिक्षेस पात्र आहे असें ठरवावे;  
 तोही वाईट व असाध्य आहे; कारण कायद्यानें ही गोष्ट मर्यादित करितां ये-  
 न्यासारखा नाही, बरें तसा कायदा चालू केला तर विधवांचा होणारा छळ  
 उमगून काढून अपराध्यांस शिक्षा करण्याकरितां, लोक परस्परांशीं सास-  
 णी संबंध कसा ठेवितात, एकमेकांशीं घरगुती संबंधांत कसे वागतात,  
 इत्यादि विषयांत सरकारास लक्ष पुरावां लागेल. अर्थातच ही चौकशी  
 करण्याचे अधिकार पोलिसांस किंवा माजिस्ट्रेट लोकांस द्यावे लागून  
 कित्येक विघ्नसंतोषी व दुष्कर्मी लोकांस पाहिजे तसे उत्पात करण्यास मौक-  
 लाक मिळेल. सारांश, असा भयंकर परिणाम होणारा कायदा करणें ह्मणजे  
 इंग्रजसरकारासारख्या सुधारणेच्या शिसरास पाहोचलेल्या राज्यकर्त्यांस



हीनता आणणारा होईल. सुधारकांनी ह्याप्रमाणेच दुसऱ्याही ज्या किंवा त्यांचेक सुधारणा सुचविल्या आहेत, त्यांतील गुणदोषांचे वर्णन पुढील एका स्वतंत्र भागांत करण्याचे योजिले आहे, ह्यापुढे येथे त्याविषयी मो विशेष लिहीत नाही; परंतु सांगण्याचे तात्पर्य इतकेच की सर्व प्रकारां दोषरहित आणि स्वीकारणीय अशी सुधारणा अद्यापपर्यंत कोणीही सुधारकाने लोकांपुढे मांडिली नाही.

सामाजिक सुधारक लोक तोंडी उपदेश मात्र करितात परंतु स्वतःची वर्तणूक तशी ठेवीत नाहीत, ह्यावरून त्यांच्या मनांतील खरा हेतु फार वेगळाच असावा; किंवा सुधारणेविषयी त्यांची स्वतःची खात्री नसावी. त्यांस पुरेसे धैर्य नाही; व त्यांच्यांत खरा उत्साह व खरी कळकळ नाही. असे अनेक दोषारोप लोक त्यांवर करतात, आणि 'सामाजिक किंवा धार्मिक सुधारणा करण्यास लोकांस खरी कळकळ आणि उत्साह असल्यावांचून सर्व व्यर्थ आहे,' 'गुंजेइतके आचरण करून दाखविल्याने जो फायदा होईल तो मणोगणित उपदेशानेही होणार नाही' इत्यादि ह्याणीही प्राचीन काळापासून चालत आल्या आहेत; तात्पर्य इतकेच की, उपदेशक लोक आपल्या उपदेशाप्रमाणे वागण्यास तयार आहेत किंवा नाहीत इकडे नेहमी लोकांचे लक्ष असते, व त्यांनी स्वतः तसे वर्तन करून नव्या पंथाने जाणे निर्धास्त आहे, असे प्रत्यंतर लोकांस दाखविल्यावांचून लोक तिकडे जाण्यास धजत नाहीत. अशा प्रकारे अनेक संकटे भोगण्याच्या हृदयद्रावक गोष्टींनी लोकांच्या अंतःकरणांत पूर्ण कळकळ आणि पूज्यबुद्धि उत्पन्न होते; नवीन धर्माचा प्रसार होऊ नये ह्यापुढे नवीन उपदेशकांचा जो जो छळ अधिक होतो, तो तो तो धर्म लोकांच्या मनांत अधिक भरून जास्त फेलावतो, असा आजपर्यंतचा चमत्कारिक अनुभव आहे. जितके महापुरुष आजपर्यंत प्रख्यातीस आले आहेत त्यांची आपल्या हाती घेतलेल्या कामावर पूर्ण भक्ति व स्थिर मत्त असल्यामुळे त्यांस अनेक दुःखे सहन करावी लागली आहेत. ख्रिस्ताला स्वतःला कासावर धरून त्याच्या सर्वांगांत खिळे ठोकून त्याचा प्राण घेतला तरी त्याने आपली

ते सोडिली नाहीत व शांति ढळू दिली नाही, असा दुर्घट देसावा जर कोणी पाहिला नसता, अथवा आतां त्याची कोणास आठवण राहिली नसती तर ख्रिस्ती धर्मांत आज जो परोपकार व जे सद्गुण दृष्टीस पडत आहेत ते त्यांत कधीही आले नसते. सेंट पाल ह्याने आपल्या धर्माकरितां कित्येक अपमान आणि कितीक छळ सोशिले. सेंट पीटर ह्याच्या ग्यांत शृंगला बांधून रोममधील रस्त्याने त्यास ओढीत नेले. ख्रिस्ती धर्माच्या आरंभी कित्येक लोकांनी धर्माकरितां आपले प्राणही दिले आहेत; व शेवटी शेवटी तर लोक इतके विखले होते की मारपीट ह्यापुढे धर्मासाठी प्राण देणारा हे नांव मिळविण्याकरितां मूर्तिपूजक न्यायाधि-शांच्या बळेंच सोड्या काढून ते मरण्यास सिद्ध असत. धर्मप्रसारकांपैकी महंमद हा मात्र फार भाग्यशाली ह्मटला पाहिजे; परंतु त्याला देखील लोकांनी एकदां मक्केबाहेर हाकून लाविले होते, व धर्माभिमानाकरितां कोणी आपणास मारिकरी घालून किंवा अन्य तऱ्हेने ठार मारील म्हणून त्यास फार सावधपणाने राहावे लागत असे. बुद्धाची हकीकतही हृदय-द्रावक आहे. त्याची स्त्री प्रसूत होऊन तिला पुत्ररत्न प्राप्त झाले असतां त्यांची ममता, आणि राज्य लोभ सोडून देण्याचा त्याने केवढा धीर केला! संसार सोडून देऊन अरण्यांत जातिसमयी एकदां आपली स्त्री व नूतन पुत्र ह्यांचे दर्शन घ्यावे अशा उत्कंठेने ती ज्या खोलीत निजली होती तिच्या दारापर्यंत जाऊन देखील तेथून मागे परतण्याचे त्याने केवढे आत्मसंयमन केले! निदान आपल्या नूतन पुत्राचा शेंबटचा एक मुका घेण्याची त्यास ममता उत्पन्न झाली; तरी न जाणो, त्याच्या दर्शनाने आपला निश्चय ढळेल व ईश्वरप्राप्त्यर्थे अरण्यांत जाण्याची पुनः आपणास बुद्धि होणार नाही, ह्यापुढे किती कठोर अंतःकरण करून तो मागे परतला!! ख्रिस्ताने धर्माकरितां इहलोकीं आपला देहयज्ञ केला; त्यावरून आता यज्ञाची जरूर राहिली नाही; तोच यज्ञ स्मरावा असे ज्याप्रमाणे ख्रिस्ती लोक मानितात, तसेच बुद्धाच्या ह्या आचरणाने लोकांच्या मनाची पूर्ण खात्री होऊन त्यांचा माव त्या धर्मावर बसत चालला; व हेच संसारत्यागाचे फल सर्वत्रास येते असे मानितात. बुद्धि ह्याला

किती दुःखें भोगावीं लागलीं ? प्रेग येथील जेरोमला जेव्हां लांकडाच्या राशीवर टेवून पेटवून दिला, तेव्हां आपल्या नवीन पंथाकरितां किती भयंकर यातना त्याला सोसाव्या लागल्या ! तसेंच इंग्लंडची राणी ब्लडी मेरी हिनें कॅनमर ह्यास भय घातलें कीं प्राटेस्टंट मते सोडून न देशील तर आह्मी तुला जाळून टाकूं; तेव्हां मताभिमानापुढें देहाची मला कांहीं च किंमत नाही असें दाखविण्याकरितां किती साहसानें त्यानें आपलें बोट अर्भीत घालून खुशाल जळूं दिलें ! ल्यूथर, कॅल्वीन, कॅनमर, मोर, आणि अशा अनेक दुसऱ्या सत्पुरुषांनीं आपल्या हातीं घेतलेल्या सुधारणेकरितां आयुष्यातील प्रत्येक सुख आणि उपभोग, फार तर काय, आपले प्राण देखील मोठ्या आनंदानें सर्ची घातले आहेत; व त्यांना जे यश आलें, त्याचें कारण पुष्कळ अशीं हैं त्यांचें साहसच होय. ह्याकरितां सामाजिक किंवा धार्मिक सुधारणेचा उपदेश करून ती घडवून आणणें हें काम न्यायासनावरून किंवा शिक्षणालयांतील गुरुस्थानावर बसून तेथून उपदेश करण्यानें कधीही सिद्धीस जाणार नाही; तर खिस्ताप्रमाणें तिज- करितां सुळावर जाण्यासही तयार असलें पाहिजे.

सुधारकांचा उपहास करण्याची लोकांस ही सोपी युक्ति सांपडली आहे; तुम्ही कांहीं केलें तरी तुमचें सर्व बोलणें वरकमी आहे, असा आरोप लोक त्यांजवर करितात. ह्यावर सुधारकांचें उत्तर, अद्याप सुधारणेस जसा अनुकूल काळ असावा लागतो तसा आला नाही; व सुधारणा होण्यापूर्वी सर्व देशभर तिची वाटाघाट सुरू व्हावी लागते तिचा हा काल आहे; असेंच असतें; परंतु ह्या उत्तरावर लोकांचा लागलाच दुसरा आक्षेप असतो कीं बुइक्लिफ, ल्यूथर, जेरोम, कॅनमर ह्या विख्यात सुधारकांचा मार्ग तुम्हीं कां स्वीकारूं नये ? सुधारणेस अमुक काळ योग्य आहे किंवा नाही, आपण आपलीं नवीन मते प्रसिद्ध केलीं तर काय प्रसंग आपणावर गुदरतील, ह्या गोष्टींचा विचार करीत न बसतां जसे ते आपलीं मते बेध- डक प्रसिद्ध करून त्यांप्रमाणें आचरण करून दाखवीत होते; तसें तुम्हीं असतां वरील आक्षेपकांस करून येईल कीं ह्या गोष्टी बोलायला सोप्या



दिसतात, तरी त्या घडवून आणणे फार कठीण आहे. अनादि काळापासून चालत आलेल्या रीति लोक एकाएकी सोडीत नाहीत; व एखाद-दुसऱ्यानेच एकदम त्यांच्या विरुद्ध जाणे फार भयंकर आहे; कारण हत्तीच्या पायांशी बांधून एकदम मारविलेले पुरवेल, परंतु समाजाचा किंवा जातीचा छळ सोसवणार नाही; हे कोणास सांगावयास नको. आता अशा छळबादासही पुरे पडणारे माहात्मे पृथ्वीवर होत नाहीत असे नाही, परंतु फारच कचित. येशूख्रिस्त, बुद्ध वगैरे धर्मस्थापक आणि केनमर, ल्यूथर त्यांच्यासारखे धर्माभिमानी पायलीचे पन्नास उत्पन्न होत नाहीत. युगाची युगे लोटतात तेव्हा असा एखादा महापुरुष निर्माण होऊन तो आपल्या बुद्धिकौशल्याने, अव्याहत श्रमाने आणि साहसाने लोकांची मने आपणाकडे आकर्षून घेऊन, समुद्रकिनाऱ्याच्या वाळवंटाप्रमाणे कोणाचा मागमूस उरून देणारे हे जग, त्यावर आपल्या कृतीचा प्रमाणे कोणाचा मागमूस उरून देणारे हे जग, त्यावर आपल्या कृतीचा चिरकालिक ठसा उठवून ठेवितो. अशा मनुष्यांची गणती करू लागले असता ती हातांच्या बोटांवर करिता येते, इतके ते थोडे आहेत ह्यावरून त्यांचा बहुतेक अभाव असणे हे इतरांस लांछनास्पद आहे असे नाही. असे पुरुष फारच कचित निर्माण होतात, हे त्यांना स्वतःला मात्र मोठे भूषणाई आहे. सारांश, हल्लींचे सुधारक त्यांच्यासारख्या अलौकिक बुद्धीची आणि धाडसाची कृत्ये भराभर करून दाखवीत नाहीत, ह्यात माझ्या मताने तर दोष देण्यासारखे काही नाही; उलट बाकीच्या लोकांच्या मानाने पाहिले असता ते एवढी तरी खटपट करितात व समाजाचा थोडाबहुत जाच केवळ सर्वांच्या हिताकरिता सोशितात म्हणून त्यांचा आपणांस कळवळा आला पाहिजे. तशांतून, स्त्रिया जुन्या मताला कशा चिकटून राहिल्या आहेत; त्यांच्या इच्छेविरुद्ध मवीन गोष्टी स्वीकारणे किती अप्रशस्त आहे; त्यांचा मोहपाश तोडणे किती दुर्घट आहे; बडाल मनुष्यांचा आणि समाजाचा किती दाब मनुष्यावर असतो; वगैरे गोष्टींचे मागे निरूपण होऊन त्या सुधारकांस प्रतिबंधक होतात हेही सांगितलेच आहे. मनुष्याच्या इच्छेस ही जी बंधने असतात ती न तोडणे हे निंदास्पद समजता येत नाही. ती स्वभावतःच उ-



त्यन्न झालेली असून त्यांपासूनचे परिणामही हितावह आणि स्तु-  
त्य आहेत; व जुन्या मताला चिकटून राहण्याची मनुष्यांची प्रवृत्ति  
हीही अत्यंत उपयुक्त आहे; कारण, कोणी सुधारकांनी कांहीं नवी चाल  
काढिली कीं, लोकांनीं लागलीच जुन्या चाली सोडून देऊन तिच्याच  
पाठीस लागवें; दुसरा सुधारक येऊन त्यानें दुसरी नवी रीति काढिली,  
ह्मणजे पहिलीस लागलीच रजा; कोणी विचारी, अविचारी कसाही असून  
त्याला अमुक तऱ्हा बरी सोयीवार आहे असें वाटलें, कीं लागलीच ती  
सर्व लोकांस पसंत वाटावी; असा जर जगाचा स्वभाव असता, तर  
जगाची उत्पत्ति होण्यापूर्वीं सर्व वस्तूंचा जसा एकच घोटाळा होता तशी  
समाजाची अवस्था झाली असती. जसें एखाद्या देशांत मोठें तुफान  
होऊन त्यांतील साडे उन्मूलन होऊन पडावीं, घरे कोसळून जमीनदोस्त  
व्हावीं, नद्या, तळीं यांस अपरंपार पूर येऊन तीं सर्व देशभर पसरून  
जावीं, व वातावरण धुळीनें आणि वाळूनें व्याप्त असावें, अशाच प्रका-  
राचा देशाचा समाजाचा दिसला असता; परंतु दयाळू ईश्वर अशीं भयं-  
कर वादळें जशीं नेहमीं होऊं देत नाहीं, तशींच समाजाच्या स्थितींत  
उलटापालट करणारीं महापुरुषरूपां वादळें देत नेहमीं निर्माण होत  
नाहींत. व असें होणें फार हितावहही आहे. लहानसहान वाऱ्याच्या  
झुळकेला जशीं घरे, दारे, किंवा साडे बगैरे दाद देत नाहींत, तसेच  
साधारण नेहमींचे सुधारक जरी अनेक निर्माण झाले तरी त्यांनाही  
कोणी जुमानित नाहींत, परंतु उलट त्यांजवर शस्त्र धरून त्यांस तेव्हांच  
रकमेस आणितात.

सामाजिक सुधारकांची उमेद सचण्याचें दुसरें एक असेंच कारण  
आहे, तिकडेही सूत्र लोकांनीं लक्ष पुरविलें पाहिजे. कोणी एखादा मनु-  
ष्य सुधारणेच्या पंथानें वागूं लागला तर त्याचे प्रायःश्रित्त पुढें त्याच्या  
निरपराध मुलांस भोगावें लागतें; ह्यामुळे, कंगाल स्थितींत लक्ष करण्याचे  
परिणाम वाईट असल्यामुळे जसें तें त्याज्य आहे—कारण आपण पाह्तां  
कीं भिकार लोकांस बहुतकरून फार मुळें होतात; व पुढें त्या सर्वांचें शि-  
क्षण व वरदास्त तर एकीकडेच राहिली, परंतु त्यांस पोसण्याचेंही साम-

थर्य त्यांच्या आईबापांस नसल्यामुळे तीं भिकेस व दुःस्थितीस पोंचतात. ह्या प्रमाणे आईबापांच्या अविचाराचीं फळे भोगणारे लोक जगांत पुष्कळ आहेत—तसेंच सुधारणेस अनुसरून लोकांच्या व धर्माच्या चालीं विरुद्ध लग्न करण्याचें जर कोणी मनांत आणिलें तर पुढें होणाऱ्या निरपराध मुलांस विनाकारण दुःखें भोगावीं लागतील हा विचार मनांत येऊन त्यांची हिंमत सचते. वास्तविक पाहता त्या मुलांचा काय दोष असतो ! परंतु लोक त्यांस बहिष्कृत करितात; कोणत्याही प्रकारचीं सामाजिक सुखें त्यांस मिळू देत नाहीत; त्यांच्यायेथे कोणी जात नाही; त्यांस आपल्याकडे कोणी येऊ देत नाहीत; त्यांच्याशीं कोणी शरीरसंबंध करीत नसल्यामुळे त्यांस आपल्या इच्छेनुरूप वधूवर मिळत नाहीत, व नाइलाजास्तव वाईट बरीं जशीं मिळतील अशा मनुष्यांशीं त्यांस विवाह करावे लागतात. एकंदरीत अनेक बाबतींत त्यांचे हाल होऊन आपण ह्या आईबापांच्या उदरीं कोटून आलों असें देखील शेवटीं त्यांस वाटू लागतें. ह्याप्रमाणें सामाजिक सुधारकांची दशा होते. यापेक्षां धार्मिक सुधारक फार बरे, असें ह्मणावें लागतें; कारण धार्मिक सुधारकांची एक वेगळीच मंडळी झाली असल्या कारणानें, व त्यांचा धर्मही वेगळा झाल्यानें जशी जशी त्यांची संतति वाढत जाते तसें तसें त्यांस अधिक बळ येत जातें; परंतु सामाजिक सुधारकांची गोष्ट तशी नाही. एसादे वेळेस बापाचीं मते मुलाला आवडत नाहीत, तरी सुद्धा त्याला बापाच्या मताचें प्रायः श्रित स्वतः निरपराध असतांही भोगावें लागतें.

वर लिहिल्याप्रमाणें आजपर्यंतच्या सामाजिक सुधारकांस अनेक प्रकारच्या अडचणी हमेशा येत असल्यामुळे इल्लींचे सुधारक मवीन पद्धतीनें आचरण करून आपणावरही तशींच संकटे आणून घेण्यास भितात, ह्यांत नवल नाही. आतां सुधारक ह्या नात्यानें त्यांचें हें भिणें योग्य व स्तुत्य नाही हें खरें आहे; तरी त्याबद्दल त्यांस निदान दोष तरी देतां येत नाही. हिंदुस्थानांत ह्या सुधारणा चालू होण्यास केव्हां तरी एकदां लोकांचा छळवाद सहन केलाच पाहिजे ; व मानसिक व

शारीरिक जी पडतील तीं दुःखें एकदां भोगावीं लागणार आहेत ; परंतु तितकीं सर्व दुःखें आपल्या बिचाऱ्या हिंदू स्त्रियांच्या दुःखविमोचनाकरितां, इतकेंच नव्हे, दिवसानुदिवस अशक्त, क्षीण, निस्तेज होत जाणाऱ्या असंख्य हिंदू लोकांच्या उद्धाराकरितां, जो कोणी महात्मा सहन करून ह्या सुधारणा प्रचारांत आणील, त्याच्या स्वदेशाभिमानाचा हंका सर्व जगांत वाजेल, व त्याचें पूज्य नांव हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत अजरामर राहील.

सुधारणेकडे लोकांचें लक्ष न वेधण्याचें कारण सुधारक पक्षांत आण-  
साही एक व्यंग आहे; तें असें—आजपर्यंत समाजिक सुधारणेचा पक्ष उच-  
लून तिचा उपदेश आपल्या हिंदू लोकांस करणारांमध्ये रा० ब० आर रघु-  
नाथराव ह्यांचाचून ज्याच्या हिंदुत्वाविषयी कोणास शंका नाहीं असा  
एकही गृहस्थ नाहीं. सुधारणेचा मुख्य रोंख कोणत्या तीन गोष्टींकडे आहे,  
हें ह्या पुस्तकाच्या आरंभीच एकदां सांगितलें आहे, व सर्व सुधारणेचें  
बीज इंग्रजी शिक्षण आहे, हाही उल्लेख तेथेंच केला आहे. तेव्हां अर्था-  
तच जो समाजिक सुधारणेचा उपदेश करितो तो इंग्रजी शिकलेला असून  
न धार्मिक व राजकीय सुधारणांविषयीही असाच उत्सुक असतो ; ह्या-  
मुळे सुधारक तितके इंग्रजी शिक्षणानें धर्मघट्ट झाले आहेत असा सर्वांचा  
ग्रह होऊन चुकला आहे. सर्वांत पूर्ण धैर्याचे आणि निश्चयाचे सुधा-  
रक मि० मलभारी ह्यांनीं ही सुधारणा बहुतकरून शेवटास नेली असती,  
परंतु दुर्दैवानें ते पारशी असल्यामुळे ह्या वाईट चालींचा संबंध त्यांच्या  
जातीशी विशेष नाहीं, ह्मणून ते त्रयस्थ असे वाटतात ; व एकंदर सुधा-  
रकांवर असलेल्या इंग्रजी शिक्षणाच्या आणि धर्मविसंवादीपणाच्या  
आरोपांतही त्यांस सामील केलें तरी हरकत नाहीं. सारांश, जे सामाजिक  
सुधारक आहेत तेच धार्मिक सुधारक असल्यामुळे सुधारणेच्या कामा-  
ला मोठा अपाय झाला आहे, व सामाजिक सुधारणा ह्मणजे आपला ध-  
र्म बुडविण्याचें कृत्य, असा सर्वांचा गैरसमज झाला आहे. जो कोणी  
असा उपदेश करितो कीं लहानपणीं मुलींचीं लग्नें केल्यामुळे पुढें त्यांस



अपरिमित दुःखें भोगावीं लागतात ह्मणून तीं करूं नका, त्याच्या ह्मणण्यांत, आणि जो हिंदुधर्माचीं आधारस्तंभ असलेलीं मते बदलण्याचा यत्न करितो त्याच्या ह्मणण्यांत काय फरक आहे, हें अज्ञ लोकांस कळत नाहीं. एसाद्या विधवेनें पुनर्विवाह केला, तर तिचा द्वितीय भर्ता आणि ती स्वतः देखील दारूबाज असावी, किंवा मांस भक्षण करित असावीं, गोमांस देखील त्यांस चालत असेल, तीं प्रार्थनासमाजांतील किंवा येशूच्या कळपांतलीं असतील, मूर्तींवर त्यांचा भवसा नसेल, तीं वेदांस पौरुष व तुच्छ मानीत असतील, इत्यादि ज्या ज्या गोष्टी हिंदूधर्मांत भयंकर आणि त्याज्य मानिल्या आहेत त्या त्या त्यांचे ठायीं असल्यावांचून त्यांनीं पुनर्विवाह केला नाहीं, अशा जुन्या मतांच्या लोकांच्या कल्पना असतात. कित्येक वर्तमानपत्रांतून देखील सामाजिक सुधारकाळा चुकीनें धार्मिक सुधारक असें समजून त्यावर चर्चा केलेली आढळते. मनोरंजनाचीं जितकीं पुस्तकें निघतात त्यांना सामाजिक सुधारणेची अशा बाबतींत निंदा करणें हा चांगला विषयच सांपडला आहे. 'आजकालच्या गोष्टी' च्या कर्त्यानें आपल्या कादंबरीतील सुधारकास मद्यपी बनविला आहे; तसेंच पुनर्विवाहाच्या फार्सातील नायकास व्यभिचारी ठरविला आहे. साधारणपणें जुन्या मतांच्या लोकांच्या बोलण्यावरूनही प्रत्येक सामाजिक सुधारकावर ते काहीं तरी एका दुर्गुणाची स्थापना करितात, व शेवटीं सुधारणा ह्मणजे दुराचार असें ठरवितात, असेंच आढळून येईल. 'काहीं सोनाराचा गुण व काहीं सवाणीचा गुण'. ह्या न्यायाप्रमाणें सुधारकांचेही काहीं दोष अशा प्रकारचीं भयें उत्पन्न करण्यासारखे आहेत, हेही येथें कबूल केलें पाहिजे. कित्येक लोकांची इतकी शिकस्त आहे ( नावे देत बसणें हें बेकायदेशीर आणि अयोग्य होईल ) कीं एकीकडे ते प्रसिद्धपणें युरोपियन लोकांच्या हाटेलांत जेवतात, व शॉकांड्या साऊन गटारांत पडतात व एकीकडे जुन्या चालींच्या लोकांस सामाजिक सुधारणेचा उपदेश करितच असतात ! तेव्हां अर्थातच त्यांच्या उपदेशाचा अर्थ लोकांस विपरीत काढावूं नये ! परंतु प्रसिद्ध प्रसिद्ध पुरुषांचीं धर्ममते देखील असल्याच प्र-

कारची असल्याचें जाहीर आहे. १।० ब० रामडे, प्रोफेसर भांडारकर, मि० मोडक अशीं सर्वमान्य विद्वद्गण आणि दुसरीही कित्येक मंडळी प्रार्थनासमाजांतील असून ते सर्व सामाजिक व धार्मिक सुधारक आहेत. ह्यावरून सुधारणा ह्मणजे धर्मांतर असा भास लोकांस उत्पन्न होण्यास मोठी जागा झाली आहे. पंडिता रमाबाईपेक्षा अधिक बुद्धिमान, अधिक चारिष्ठवान् आणि अधिक परोपकारवती स्त्री सांपडणें फार कठीण आहे; परंतु दूर्दैवानें त्या ख्रिस्ती झाल्यामुळे स्त्रीशिक्षणास जो भयंकर धक्का पोचला आहे त्याची कल्पना करितां येत नाही; कारण स्त्रियांस शिक्षण दिल्यानें त्या संचित विघडतील अशी लोकांची समजूत होण्यास हें सबळ कारण झालें आहे. ह्याविषयीं माझे एक मत असें पूर्ण ठरलें आहे कीं मनुष्याच्या आयुष्यांतील कांहीं गोष्टी घडून येण्यास जशी त्याच्या जन्मापासूनची स्थिति कारणीभूत होते, तशाच कांहीं शुद्धक गोष्टी घडून आल्यानें देखील त्याच्या आयुष्यांत मोठमोठे फेरफार होतात. त्याप्रमाणें रमाबाईस ख्रिस्ती होण्याचें कांहीं अल्प कारण झालें असेल, परंतु त्यापासून हिंदूसमाजाला केवढा अपाय झाला आहे ! असो. झाल्या गोष्टीस आतां उपाय राहिला नाही; ह्याकरितां त्याचा खेद मानून स्वस्थ बसावें. सरोखरच सामाजिक सुधारणेंत धार्मिक सुधारणेचीं मते व तदनुसार बाटेपणाचें वर्तन शिरल्यामुळे लोकांस त्रासदायक वाटून ती स्वीकारण्याचें तर ते कबूल करित नाहीतच, परंतु तिचा नुस्ता विचार करावा इतकेंही त्यांस अवश्य दिसत नाही.

सामाजिक व धार्मिक सुधारक एकच असले तरी सामाजिक सुधारणेस कां अडथळा यावा, याचें प्रथमदर्शनी जें कारण असावेंसें आपणास वाटतें त्याहून खरें कारण फार सोल आहे, व तें समजण्याकरितां हिंदू धर्माची खरी योग्यता काय आहे, हें प्रथम पाहिलें पाहिजे; ह्मणजे धार्मिक सुधारणा सामाजिक सुधारणेंत शिरल्यामुळे दोन्ही सुधारणा लोकांच्या तिरस्कारास पात्र कां झाल्या हें कळून येईल. दशशतक वर्षेपर्यंत बौद्ध धर्माचा आणि हिंदू धर्माचा घरांतल्याघरांत तंटा चालला होता. ख्रिस्ती आणि मागीं लोकांनीं मधून मधून हिंदू लोकांस आपल्या कळपांत ओढण्याचे प्रयत्न

केलेच; मुसलमान लोक तर कित्येक वर्षेपर्यंत येथे अधिकारारूढ होते, व त्यांत मूर्तिभंजक वादग्रहा अनेक निर्माण होऊन गेले; शेवटीं मुसलमान लोक आमच्या देशभर पसरून चिरस्थायीही झाले, तरी त्यांच्या धर्माचे एसादे मत अथवा किंचितही मागमूस आमच्या धर्मांत शिरला नाही. ह्याचें कारण फारसें लांब नाही. आपल्या वेदांत परमार्थाविषयी जितके गहन शोध आणि जितके ईश्वरी ज्ञान सांगितलें आहे व त्याचा धर्मशास्त्रांशी जसा मेळ बसवून दिलेला आहे तसा, निदान त्याहून जास्त चांगल्या रीतीनें तरी पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याही धर्मांत सांपडणार नाही. हिंदू धर्मांत सदाचरणाविषयी जितका खोल विचार करून चांगले नियम घालून दिलेले आहेत, तितके दुसऱ्या कोणत्याही धर्मांत नाहीत, व इल्लीं शिक्षणाच्या प्रसारानें सुशिक्षित लोकांची परोपकारबुद्धि व दया ही जरी वाढत चालली आहेत, तरी तीं पुढें जितक्या शिसरास जाऊन पोचतील अशी अटकळ आहे तितक्या शिसरास हिंदू धर्मांमध्ये तीं पूर्वीपासूनच पोचलेली आहेत. परकीय लोकांस गुलाम करून ठेवण्याचें आमच्या लोकांच्या कधीं स्वप्नीही आलें नाही, व ज्यास अल्प तरी ज्ञान आहे अशा कोणत्याही जनावराच्या हत्येचा आमच्यांत निषेध मानिला आहे. ह्याप्रमाणें आमच्या धर्माची अत्युच्च स्थिति आहे, व सांप्रत काहीं वाईट चालींनीं त्याचा प्रकाश जरी अंधक झाला आहे, तरी त्यांव्यतिरिक्त त्याचें सरें स्वरूप फारच प्रशंसनीय आहे. निरनिराळ्या मार्गांनीं विचार करणारे अनेक तत्त्वज्ञानी (पट्टाखकार) झाले तरी सर्वांनीं वेदास पूर्ण मान दिला आहे, व अनेक स्मृतिकारांनीं तेच सद्गुण, मद्यपाननिषेध, सत्यप्रीति, परोपकार, दयालुत्व, व्यभिचारनिषेध इत्यादि अनेक नीतितत्त्वांचा उत्तम उपदेश केलेला आहे. असा हा अत्यंत श्रेयस्कर व बहुतेक दिवसांपासून चालत आलेला हिंदू धर्म आमच्या विचारांत पूर्ण खिळला असल्यामुळे, त्याचें खंडन करून त्याची निंदा केलेली आह्यास अर्थातच अगदीं खपत नाही; ह्मणून जो उपदेशक लोकांस पुनर्विवाह स्वीकारण्याचा उपदेश करून लागलीच वेद पौरुष आहेत, मद्यपान स्तुत्य आहे हींही मते स्थापित करण्याच्या हेतुनें त्यांचें आचरणही करू-



न दासवितो, त्याचें बोलणें एका देखील सऱ्या हिंदूला रुचणार नाहीं, व त्याच्या बोलण्याचा ते लवमात्रही विचार करणार नाहींत.

ह्यावरून वाचक माझ्या ह्मणण्याचा कदाचित् भलताच अर्थ समजतील. कांहीं विशेष गोष्टींच्या संबंधानें धार्मिक सुधारणेस मी प्रतिकूल आहे; व वेदांच्या पवित्रतेविषयी व अपौरुषतेविषयी कित्येकांचें जें वाईट मत आहे तेंही मला पसंत नाहीं; परंतु एवढ्यावरून वेद हे सरोसर निर्दोष आणि पूर्ण आहेत, व धार्मिक सुधारक उगीच त्यांची अवहेलना करितात यामुळें सामाजिक सुधारणा शेषटास जाण्यास अपाय होतो, असें प्रमाण दासविण्याचा माझा उद्देश नाहीं. धार्मिक सुधारकांच्या मताप्रमाणें वेदांत दोष आहेत; त्यांस अपौरुष मानितां येत नाहीं, कारण इतर ग्रंथांप्रमाणेंच तेही मानवी कृतीचेच असले पाहिजेत; तसेंच जातिभेद असावा असें वेदानें ठरविलें आहे; परंतु तो देशास मिरुष्टावस्था आणण्यास कारणीभूत झाला आहे; धर्मशास्त्रांत मद्यपान-निषेध केला आहे, परंतु तें मत विवेकरीत्या निराधार असून केवळ धर्माज्ञा ह्मणून पाळावें असें ह्मणावें लागेल; इत्यादि अनेक गोष्टी जरी सऱ्या मानिल्या, व त्यांची सुधारणा करणें अवश्य आहे असें कबूल केलें, तरी ती आजच करूं लागलें असतां कधीही शेषटास जावयाची नाहीं. ती होण्यास पुष्कळ कालांतरच झालें पाहिजे. कारण हिंदू लोकांच्या अंगीं तीं मते इतकीं सिळकीं आहेत कीं तीं एकाएकीं सोडणें त्यांस फार भयंकर वाटेल. तरी गोष्ट सामाजिक सुधारणेची नाहीं; ती बहुतेक लोकांस मान्य वाटण्यासारखी आहे. ह्मणून सामाजिक व धार्मिक सुधारणा एकदून करूं पहाणें ह्मणजे जी सुधारणा आज लोकांस सहज मान्य होण्यासारखी आहे तिच्याबरोबर दुसरी त्यांस त्रासदायक वाटणारी सुधारणा जोडणें; किंवा जी फार सोपी आहे तिच्याबरोबर दुसरी अवघड सुधारणा करण्यास झटण्यासारखें अप्रशस्त आहे. व ह्यामुळें निदान कांहीं वर्षेपर्यंत दोहोंचीही सारखीच निराशा होण्याचा संभव आहे. सुधारक लोक जुन्या मताच्या लोकांस आपलीं धर्म मते बदलण्याचा उपदेश करितात, ह्यामुळेच सुधारणेचें कार्य सर्वांस अभ्रिय

झालें आहे, हें निःसंशय आहे. हिंदूधर्माविरुद्ध आचरण करून सुधारक  
 लोकांच्या तिरस्कारास निष्कारण पात्र होतात, अशी पुष्कळ उदाहरणे  
 दाखवितां येतील. ह्यावर कोणी असा आक्षेप घेईल कीं सुधारणेचा  
 पक्ष अद्याप फार दुर्बल असल्यामुळे धर्माच्या अटी कायम ठेवून चालतां  
 येत नाहीं; उदाहरणार्थ—पुनर्विवाह लावणारे पुरुष व स्त्रिया फार क-  
 चित् असल्या कारणानें एकाच जातीचीं वधूवरे असलीं पाहिजेत इत्या-  
 दि नियम पाळणें दुर्घट आहे. ही नड असेल; व अशा अडचणीच्या प्रसंगीं  
 धर्माविरुद्ध जावें लागतें त्यास इलाज नाही. परंतु तें लग्न प्रार्थनासमाज  
 मंदिरामध्येच झालें पाहिजे, त्याला श्रावण महिनाच अवश्य असून ल-  
 माच्या वेळेस एका प्रोफेसरानें उपाध्याय व्हावें; व हिंदूच्या लग्नसमारं-  
 भांत जे वेदांतील मंत्र स्मृतात त्यांवर एक लेखच सोडून नंतर उभय-  
 तां वधूवरांचे हातांत हात घालून द्यावे; असा हिंदुधर्माविरुद्ध प्रघात कीं  
 असावा ! यावरून असें करण्यांत सामाजिक सुधारणेच्या रूपानें धर्मा-  
 चीही सुधारणा करावी असा त्यांचा हेतु दिसून येतो. बरें, त्याशिवाय  
 लग्नांत कांहीं संस्कार हमेषा करावयाचे असून त्यांपासून कोणत्याही  
 प्रकारचें नफानुकसान नसतें; व कोणत्याही समाजांत पाहिलें तरी असे  
 काहींना कांहीं विधि असतातच. परंतु त्यांना देखील हिंदुत्वाचा आणि  
 मूर्तिपूजेचा गंध असल्यामुळे सुधारक ते संस्कार करित नाहीत. वरील  
 अधर्माचे प्रकार जर सुधारक न करते तर लोकांस सुधारणा इतकी अ-  
 प्रिय कधीं वाटली नसती. परंतु सर्व बाबतींत सुधारणेच्या शिस्तरास  
 एकदम जाऊन पोंचण्याची जी त्यांची अनिवार्य उत्कंठा आहे, तिनेंच  
 फार घात झाला आहे. आतां प्रार्थनासमाजवाले, आर्यसमाजवाले वगैरे  
 ज्यांचा वेगळा धर्मपंथ आहे त्यांनीं आपल्या नव्या समजुती मनांतच  
 ठेवून हिंदुधर्माच्या जुन्या चालींस बाह्यात्कारी उगीच मान द्यावा असें  
 त्यांस सांगणें नाही. कारण त्यांचा हिंदुधर्माशीं जर संबंधच नाही, तर  
 त्यांनीं आपल्या इच्छेनुरूप लग्न संबंधाची पाहिजे ती नवी चाल केली  
 अथवा पाहिजे ती संस्कार करण्याचें ठरविलें तरी ते मुस्त्यार आहेत.  
 परंतु जे सुधारक हिंदुधर्माप्रमाणेंच वागतात, व आपल्या सुधारलेल्या

मतांप्रमाणें आचरण ठेवीत नाहीत, त्यांना विधवांची व वधूवरांची लमें हिंदु पद्धतीप्रमाणें लाविण्यास कोणती हरकत आहे? परंतु सुधारणेचा आवेश असा बऱ्याच असतो, व त्याच्या भरात असें वाटत असतें कीं समाजाच्या विरुद्ध एक कृत्य केल्यानें जर समाजाचा व आपला संबंध तुटणारच; व बाकीच्या आणखी हजारों चाली न पाळिल्या तरी परिणाम तोच; मग ते संस्कार करण्याची रिकामी सटपट तरी कशाला पाहिजे! परंतु जो जो एकेक अधर्माचें कृत्य ते जास्त करितात तो तो हिंदुसमाजाचें मन त्यांच्याविषयीं विशेष वाईट होत जातें हें त्यांच्या लक्षांत येत नाही. ह्याप्रमाणें सुधारक लोक सामाजिक सुधारणेंत धार्मिक सुधारणा मिसळतात ही त्यांची मोठी चूक होते. व त्यामुळें धार्मिक सुधारणेचा जसा लोक तिरस्कार करितात तसाच सामाजिक सुधारणेचाही कळू लागून दिवसेंदिवस तिची निराशा होत जाते.

सुधारणा लष्कर सुरू होण्याच्या इच्छेनें सुधारक जे उपाय करितात ते अति उतावळीचे व सुधारणा सर्व गोष्टींच्या संबंधानें एकदम पूर्णतेस यावी अशा इराद्याचे असतात; आणि सुधारणेचा उपदेश करितांना हिंदु लोकांची निंदा करून त्यांस निष्कारण राग आणितात ही सुधारकांची आणखी एक चूक आहे. असे दोष उत्पन्न होण्याचें कारण, धार्मिक सुधारणेपेक्षां सामाजिक सुधारणेचा प्रसार करण्याचे मार्ग कांहीं बाबतींत व मुख्यतः याच संबंधांत निराळे आहेत हें त्यांस माहीत नसतें असें दिसतें. ह्मणून त्याचा थोडासा विचार केल्यास तो बरील चुका दुरुस्त होण्यास उपयोगी होईल. एखाद्या नवीन धर्माचा प्रसार करणें असल्यास जुन्या धर्माचें एकदम सर्वाशीं खंडन करावें लागतें; तसें न करितां त्यांतील एकेक मत काळांतरानें नाहीसें करूं झटलें, किंवा त्याचें जुनें स्वरूप थोडथोडें बदलीत जाऊं असें झटलें तर तें होणें अशक्य आहे. परंतु सामाजिक सुधारणा तिच्या अगदीं उलट ह्मणजे काळांतरानें, व फारशी समजण्यांत न येतां क्रमाक्रमानें झाली पाहिजे. कारण धार्मिक सुधारणेचा वाद उत्पन्न झाला असता त्यांत एकमेकांविरुद्ध असणाऱ्या दोन पक्षांवाचून तिसरा मध्यम पक्ष जसा संभवतच नाही, तशी





नाही," ह्या बिकनच्या ह्मणण्याप्रमाणें, धर्मवेडानें किंवा कलेनें न बि-  
घडतां जशाचा तसा राहिला आहे. ह्यावरून असें दिसतें कीं धार्मिक  
सुधारणेचीं मतें नवीं असून जुनें तेवढें सर्व खोटें असें ठरविणारीं असलीं  
पाहिजेत; व त्यांचा उपदेश करितांना दुसऱ्या धर्माची आणि त्यांतील चा-  
लींची तिळभरही उपेक्षा करितां येत नाही. उलट, विरुद्ध धर्माचें जितकें  
जितकें संडन करून तो खोटा ठरवावा तितका तितका नवा धर्म लो-  
कांच्या मनांत चांगला ठसतो. पहिले ख्रिस्ती लोक मूर्तिपूजकांच्या सर्व  
देवांस सेतानाचे साथीदार राक्षस, असें मानित हें सर्वांस माहीतच अ-  
सेल. ते लोकांस असें सांगत कीं सेतान व त्याच्या बरोबरचीं हीं भुतें  
( मूर्तिपूजकांचे देव ) ह्यांस ईश्वरानें स्वर्गावरून ढकलून दिलें; व खुद्द  
सेतानानें जसें आडाम ह्मणजे मनुष्य जातीचा ख्रिस्ती लोकांनीं मानि-  
लेला मूळ पुरुष, ह्याला फसवून मर्त्य केलें, तसेंच त्याच्या पापी वंशां-  
तील मानवी प्राण्यांसही फसवून नरकांत नेण्याची परवानगी देवानें ह्या  
भुतांस दिली आहे. सारांश, त्यांनीं जुन्या देवांस भुतें ठरवून त्यांची  
आराधना करणारांस नर्कप्राप्ति आहे असें स्थापित केलें; व त्यांच्यांतही  
जे कित्येक सत्पुरुष व सदाचारी होते, त्यांस देखील स्वर्गप्राप्ति नाहीच  
परंतु नर्कबासांतील अंमळ बरीशी मात्र जागा मिळेल, असें त्या ख्रिस्ती  
मिशनऱ्यांनीं ठरविलें. मुसलमानी धर्म ख्रिस्ती धर्मापेक्षा फारच अर्वाचीन  
असल्यामुळें त्यांत नोहा, मोशा, येशूख्रिस्त इ० मुसलमानी धर्माचेच  
पैगंबर असून त्यांच्या मतांस अनुसरणारांस महंमद होईपर्यंत मात्र  
मुक्ति होती; परंतु महंमद हा शेवटचा पैगंबर असून तो शाल्यापासून  
त्याच्या धर्मावांचून दुसऱ्या कोणत्याही पंथांस मुक्ति नाही, असें ठरविलें  
आहे. ह्याप्रमाणें ह्या दोन्ही धर्मांनीं परधर्माचा पाडाव केल्यामुळेच ते  
इतके पसरलेले आहेत असें दिसून येतें.

परंतु सामाजिक सुधारणेची स्थिति याहून फार निराळी आहे. ति-  
च्यांत धार्मिक सुधारणेप्रमाणें जुन्यामतांचें एकदम संडन न करितां क्र-  
माक्रमानें एकेक गोष्ट अमलांत आणण्याची सवड असते; व तसें के-  
ल्यानेंच ती फार लवकर सुरू होईल. ह्मणून सामाजिक सुधारणेचा

उपदेश करणें तो लोकांस त्रासदायक किंवा चिरड येण्यासारखा असून उपयोगी नाही. लोकांच्या जुन्या चाली काढून तर टाकिल्या पाहिजेतच; परंतु त्या इतक्या बेतानें कीं आपल्या चाली रीति बदलत आहेत असें त्यांच्या दृष्टोत्पत्तीस येऊं नये. उदाहरणार्थ—मुलीचें वय लग्नसमयी मोठें असावें असें आतां सर्वांस वाटूं लागलें आहे; व क्रमाक्रमानें एकेक वर्षाची यत्ता वाढवीत गेलें असतां इच्छित सुधारणा अल्पकाळांत पूर्ण अमलांत येणें शक्य आहे. परंतु एकदम कोणी उठला, आणि हिंदू लोकांच्या पाळण्यांत मुलीचीं लग्नें लावण्याच्या चालीच्या ऐवजीं त्यांस त्यांच्या इच्छेनुरूप तीस तीस, चाळीस चाळीस वर्षांच्या देखील कुमारीका राहूं द्याव्या व मग त्यांचीं लग्नें करावीं; किंवा हल्लींची सर्व विधवांस संन्यास देण्याची चाल एकदम मोडून टाकून ह्याताच्या विधवांनीं देखील (तरुण पुरुषांशीं) पुनर्विवाह करावे; अशा रीति पाडण्याची देखील (तरुण पुरुषांशीं) पुनर्विवाह करावे; अशा रीति पाडण्याची सटपट करूं लागला; तर त्याच्या उद्योगाचा काय परिणाम होईल तो दिसतोच आहे. ह्याकरितां ज्या सुधारणा इष्ट आहेत त्या इतक्या हळू हळू आणि क्रमाक्रमानें आपणांत शिरल्या पाहिजेत कीं समाजास त्याचें नवेषण भासतां उपयोगीं नाहीं. आजपर्यंतची हिंदुस्थानांतील सामाजिक सुधारणेची इत्कीकत वाचिली असतां, सुधारकांनीं सुधारणा एकदम शिस्तरास पोचविण्याचा दुराग्रह सोडिला आहे, किंवा चालू असलेल्या जुन्या रीतींस व जुन्या लोकांस थोडा तरी मान दिला आहे, किंवा जुन्या चाली सोडून देण्याचा उपदेश करितांना हिंदू लोकांची अतिशय निंदा केली नाही, असें एके ठिकाणीं देखील आढळणार नाही. पुण्यास शास्त्री लोकांशीं पुनर्विवाहाच्या संबंधानें जो मोठा वाद झाला, त्यांत बालविधवांचे पुनर्विवाह लावावे अशी सर्वांनुमतें तोड पडण्यासारखी होती असें सांगतात; परंतु अशी अर्धवट सुधारणा होऊन उपयोग नाही, ती पूर्णपणें अमलांत येऊन पाहिजे त्या विधवेस लग्न करण्याची मोकळीक मिळालीच पाहिजे, असा सुधारक पक्षानें दुराग्रहच धरल्यामुळें तें ठरलें नाही. दूरदृष्टीनें विचार न करतां हेकटपणानें, 'पुरुष मात्र साठ वर्षांचा किंवा ऐंशी वर्षांचा थेरडा होऊन विधूर झाला तरी



त्यानें दुसरें लग्न करावें व बायकांना तेंवढी त्या बालविधवा असल्यास मात्र ऋतुप्राप्तीचे पूर्वी पुनर्विवाह करावा; अशी अट कां असावी ? परमेश्वराच्या घरीं बायका व पुरुष समान आहेत, ह्मणून समाजांन- ही त्यांस सारख्याच कांट्यानें तोलावें; ' असा आग्रह सुधारक धरून बसले होते. परंतु अशा खोल विचारांत गकं झाल्यामुळे, समाजाच्या सर्व रीति इतक्या कडकडीत न्यायशास्त्राच्या आधारवर कधीं बसवि- लेल्या नसतात, व त्या तथा बसविणेंही अशक्य आहे. समाजाचे नियम गणित शास्त्राच्या नियमांप्रमाणें अगदीं पद्धतवार व चिन्तचूक करूं झट- लें तर तथा समाजस्थिति एका दिवसांत, किंवा वर्षांत, फार तर एका शतकांत देखील व्हाण्याची नाही; सुधारणेच्या कळसास पोचलेले असे जे समाज हल्लीं आपण पाहतों, त्यांत देखील अव्यापयंत स्त्रियांस असावी तितकी स्वतंत्रता किंवा समान हक्क मिळाले नाहीत; इत्यादि गोष्टीत्यांच्या लक्षांत आल्या नाहीत; सुधारकांनीं कदाचित फ्रेंच राज्यक्रां- तीचा इतिहास वाचिला असेल, व ती घडवून आणणाऱ्या पुरुषांचीं सर्वांस सारखा अधिकार, सारखा मान, व सारखेच हक्क कां असूं नयेत? इत्यादि मते त्यांस न्याय्य वाटून तीं त्यांच्या हृदयांत ठसलीं असावी; परंतु या समान तत्वांनं पुढें कसे भयंकर परिणाम घडून आले, त्यांचा मात्र विचार करण्यास सुधारक विसरले असें दिसतें. सारांश, सामाजिक सुधारणेचा जय होण्याची जी खरी गुरुकिल्ली ती त्यांस समजली नव्हती. सामाजिक सुधारणा नेहमीं जुन्या मताशीं तोडजोड पाडून करावी लागते, ह्या विषयावर नामदार जस्टिस तेलंग ह्यांनीं मराठींत व्याख्यान देऊन त्यांत मालें साहेबांचे सर्व विचार स्पष्टपणें प्रकट केले आहेत. याप्रमाणें त्या वि- षयावर चांगला उदापोह झाला असल्या कारणानें येथें त्याविषयी विशेष मा- हिती देण्याची गरज नसून त्याचा मार्ग दाखविण्यापुरता जो उल्लेख केला आहे, तेंवढा ह्या पुस्तकाच्या मानानें पुरेसा आहे. ह्या पद्धतीप्रमाणें जर सुधारणेस आरंभ झाला असता, तर दिवसेंदिवस तिला अनुकूल काळ येत जाऊन तिचें फळ कधींच दृष्टीस पडूं लागलें असतें. परंतु एका सपा- द्यासरसाच तिचा पूर्ण अंमल बसविण्याचा जो दुराग्रह सुधारकांनीं

धरिला, त्यामुळेच सर्व कार्ये बिघडून सुधारणेचा बीमोड झाला; व पुनः तसा प्रयत्न केल्यास सत्यतच निष्फळ होईल अशी भीति लोकांस पडल्यामुळे ते काम हातीं घेण्यास कोणी धजतही नाहीत.

सुधारक लोक स्त्रियांकरितां हक्क मागण्याच्या कामांत जितके दुराग्रही होते तितकेच वादविवाद करितांनां जुन्या चाली, जुनीं माणसें ह्यांची मिंदा करण्यांतही ते अमर्याद असत. वयोवृद्ध लोकांच्या समजुतीस एका-एकीं धिकाळ नये, किंवा त्यांची पूर्ण चौकशी करून मग तरी त्यांस जे दूषण देणें तें द्यावें, वगैरे एकाही विचारास त्यांनीं जुमानिलें नाही. जुन्या चाली ह्मणजे घाणेरड्या, दुष्टपणाच्या, निर्दयतेच्या व विचारशून्यपणाच्या आहेत असें त्यांस वाटे; कित्येक चांगल्या शहाण्या, शांत, लोकप्रिय पुरुषांस देखील, त्यांच्या वाईटपणाची अतिशयोक्ति करून दाखविण्याच्या अप्रशस्त मार्गास बळावेसें वाटलें. (त्यांचीं नांवें देण्याची किंवा त्यांबरील हा आरोप शाबीत करण्याची येथे जरूरी नाही). असो कांहीं साळें तरी आपले वाढवडील मूर्ख होते, जुलमी होते, असा आरोप आपणास त्यांजवर आणितां येत नाहीं हें निःसंशय आहे. नाहीतर आपणां सही त्यांच्याच पंक्तीस यावें लागेल. आपण जसें जन्मादारभ्य ह्या नवीन स्थितींत असल्यामुळे आपले विचार तदनुरूप झाले आहेत; तसे तेही आपल्या जन्मापासून जुन्या स्थितींत असल्यामुळे त्यांचीं मते जुन्या पद्धतीचीं आहेत. व हल्लींच्या पिढीला जो इंग्रजी शिक्षणाचा फायदा मिळाला आहे तो न मिळता तर आपणही आपले जन्म त्यांच्यासारख्या जुन्या समजुतींतच घालविले असते. ह्मणून आपण वृद्ध व जुन्या मतांच्या लोकांस दोष न देतां व त्यांचा तिरस्कार न करितां त्यांस मान देणें व नव्या मताविषयीं त्यांची समजूत घालणें योग्य आहे. तसेंच जुन्या मतांच्या वाईटपणाची अतिशयोक्ति करून दाखविणें हेंही सुधारणेस बाधकच आहे. कारण लोकांशीं भांडल्यानें व त्यांस मूर्ख ठरविल्यानें ते सुधारणा स्वीकारणार नाहीत; परंतु त्यांस दादा बाबा करून त्यांच्या कलाप्रमाणेंच ह्या गोष्टी करून घेतल्या पाहिजेत. मि० मलबारी ह्यांनीं मागे एकदां अतिशयोक्तीनें अशी कल्पना केली होती कीं हिंदू विधवांपैकीं बहु-

तेक स्त्रिया व्यभिचारी असतील; ह्या आरोपाबद्दल मोठा गवगवाही झाला होता. मलबारी ह्यांचे हे बोलणे सरोस्तरच गैरशिस्त होतें. हिंदू विधवा ह्मणजे व्यभिचारी असावयाचीच असा सिद्धांत करणे शुद्ध अविचारीपणाचे आणि असत्य आहे; व कोणाही बारकाईने चौकशी करणाराला असा प्रकार आढळून येणार नाही. इतकेच नाही; हिंदू स्त्रियांहून अधिक पतिव्रता आणि स्वसुखाला तुच्छ मानणाऱ्या स्त्रिया जगतावर सांपडणे कठीण आहे, व हिंदू लोकांस अशा सद्गुणी स्त्रियांबद्दल गर्व वाटणे योग्य आहे. यदा कदाचित अशा व दुसऱ्या कांहीं गोष्टी सरोस्तर निघ असल्या तरी त्यांचा सुधारणेची संबंध नसतां उगीच त्यांचबद्दल अतिशयोक्ति करणे हे शहाण्या आणि धोरणी उपदेशकांचे कृत्य नव्हे. अशा योगाने श्रोत्यांच्या मनांत द्वेषभाव मात्र वाढत जातो, व उपदेशकाच्या बोलण्यातील सत्यतेकडे न पाहतां प्रथम त्यास ते विरोध आणितात. तात्पर्य “हिंदुस्थानांतील प्रत्येक गांवांत व खेड्यांत फार अनाचार चालला असून बालहत्यानें दूषित नाहीं असें एकही ठिकाण नाही,” अशा प्रकारचीं निरर्थक दूषणे आपल्या सुधारणेच्या अत्युत्कंठेमुळे समाजावर आणून त्याचा पाडाव करूं पाहणे हे शहाणपणाचे काम नाही; व प्रत्येक सुधारकानें अशी चूक न होऊं देण्याविषयी सावध असावे.

## पर्यवसान.

ह्याप्रमाणे आजपर्यंत सामाजिक सुधारकांनीं जे जे प्रयत्न केले ते कां निष्फळ झाले ह्याविषयी, व सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा सिद्धीस जाण्यास काय काय साधनें अनुकूल असावीं लागतात ह्याविषयीही बरेच लांब विवरण झालें. हा विषय फार मोठा आहे व त्यांतील एकेका मुद्यावर एकेक स्वतंत्र पुस्तक होईल हें खरें आहे; तरी जो मुख्य विषय प्रतिपादन करणे आहे तो वेगळाच असल्यामुळे वरील मजकूर प्रस्तावन दाखल नमूद केला आहे; व म्हणूनच त्यांतील प्रत्येक मुद्यावर भरपूर लिहिलें नाही. कांहीं कांहीं महत्वाचे मुद्दे आहेत त्यांच्या संबंधानें पुष्कळ



वारकाईने लिहिलें आहे; व मधून मधून वाचकांचें मनोरंजन होऊन भाषेलाही कांहीं सौंदर्य यावें ह्या हेतूनें मिलमन्ची 'लाटिन ख्रिस्ती धर्माची हकीकत' व गिवन ह्याचें 'रोमन राष्ट्रास उतरती कळा व च्हास' ह्या पुस्तकांतील सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवण्यासारखे कांहीं कांहीं लाय उतारि घेतले आहेत. विशेष सांगण्यासारखी गोष्ट अशी कीं आजपर्यंत जगांत बौध्द धर्म, ख्रिस्ती धर्म, मुसलमानी धर्म, प्राटेस्टंट धर्म इत्यादि जे उत्तम धर्म झाले त्यांच्या इतिहासावरून कांहीं नियम शोधून काढण्याचा प्रयत्न बरील उपपादनांत केला आहे. सामाजिक सुधारणेचा उपदेश त्या नियमांस अनुसरून करावा असा हेतु आहे. हे नियम येणेंप्रमाणें:—

( १ ) हिंदु स्त्रियांचीं मनं बळवून त्यांस सुधारणेस अनुकूल करून घेतल्या पाहिजेत.

( २ ) मध्यम व कनिष्ठ प्रतींच्या लोकांस स्त्रियांच्या दुःखप्रद स्थितीचा कळवळा आणिता पाहिजे.

( ३ ) हिंदु लोकांच्या बहुमतानें सुधारणेस अनुकूल असा कायदा सरकारापाशीं मागितला पाहिजे.

( ४ ) हिंदु लोकांच्या लग्नरदतीपासून हल्लीं काय काय दुःखें समाजास भोगावीं लागत आहेत याचें पूर्ण विवेचन झालें पाहिजे.

( ५ ) कोणती सुधारणा केली असता समाजाचें सरोवर कल्याण होऊन नवीन असुखें उत्पन्न होणार नाहीत हें ठरविलें पाहिजे.

( ६ ) प्रतिपादनाप्रमाणें आचरण झालें पाहिजे.

( ७ ) इष्ट सुधारणा हिंदुधर्मशास्त्राशीं अविरुद्ध आहे असें दाखविलें पाहिजे. लग्नाशिवाय इतर हिंदुधर्माचें स्वरूप कायम ठेवून एकंदर हिंदुधर्मास पूर्ण सन्मान दिला पाहिजे.

( ८ ) सुधारणेचा उपदेश करितांना जुन्या चालींची व जुन्या लोकांची अवहेलना करूं नये. व सुधारणा एकदम व घाईचा नसावी.

बरील नियमांप्रमाणें सुधारणारूप तारूं हाकलें असतां सरोसर सुखरूप निश्चित बंदरांत जाऊन पोंचेल यांत संशय नाही. अयलोनितिलेखमाला या नांवानें पास्पेटरूपी लेख काढून ते प्रसिद्ध करावे असें योजिलें आहे. या पुस्तकांतून विवेचन कोणत्याविषयांचे होईल व बरील नियमांचें अ-बलबन कसें होईल हें समजण्याकरितां थोडक्यांत दिक्दर्शन करणें इष्ट आहे. इतकें विषय विवेचन करणें जरूर आहे.

( १ ) लष्माच्या चालीरीति कशा उत्पन्न झाल्या व बदलल्या ; लष्माचे खरे उद्देश व त्यांचें परस्पर महत्त्व.

( २ ) बालविवाहाचा इतिहास व त्याजपासून हिंदुसमाजावर होणारे दुष्परिणाम.

( ३ ) असंमतवैधव्य—इतिहास व परिणाम.

( ४ ) लष्में प्रौढ वयांत करावी व त्याबरोबर कोर्टशिपची चाल हिंदुसमाजांत अमलांत यावी.—ही सुधारणा इष्ट आहे किंवा कसें.

( ५ ) पाहिजेल त्या वयाचे विधवेस पुनर्विवाह करूं देणें चांगले किंवा कसें.

( ६ ) एक मध्यम सुधारणा इष्ट आहे ती ( अ ) मुलींचीं लष्में बारा वर्षें पूर्ण होई पावेतो होऊं नयेत ( ब ) ऋतुप्राप्तीपर्यंत मुली सासरी पाठवूं नये ( क ) ऋतु प्राप्तहोईपर्यंत बालविधवेचा पुनर्विवाह व्हावा.

( ७ ) लष्म मुलींचें कोणत्या वयांत व्हावें यांजविषयी व विधवा पुनरुद्वाहाविषयी शास्त्राज्ञा. बरील मध्यम सुधारणा शास्त्राविरुद्ध नाही याजविषयी प्रमाण.

( ८ ) लष्माचे बाबतींत सुधारणेस अनुकूल कसा कायदा असावा व त्याचा अमल कसा व्हावा व तो उपयुक्त व लोकप्रिय कसा केला असतां होईल याजविषयी विचार.

या लेखाच्या प्रारंभी सांगितल्या प्रमाणें, साधारण स्त्रियांस शिक्षण किती असणें अवश्य आहे व शाळाक्रम कसा असावा ह्याविषयीही मी आपले विचार वाचकांस कळविणार आहे. येथें वर निर्दिष्ट मध्यम सुधारणेच्या अनुरोधानें माझ्या मताचा मुख्य मुद्दा इतका दर्शविणें जरूर आहे कीं ( १ ) अविवाहित मुलीकरितां एक शाळा स्वतंत्र असावी ( २ ) विवाहित व अप्रामातृव मुलीकरितां शाळा निराळी असावी ( ३ ) दोन्ही शाळांत शारीरिक शिक्षणाचा योग्य बंदोबस्त असावा. स्त्रियांचे वरिष्ठ शिक्षणासंबंधें विचार करण्याची आवश्यकता नाहीं.

असो. या विषयांचें विवेचन ज्यांत यथामति आहे व इतर लोकांचेही अभिप्राय ज्यांत येतील अशी ही लेखमाला स्त्रियांस व लोकसमूहास उपयुक्त व्हावी ह्मणूनच ती मराठींत लिहिली आहे व ती किंमत घेतल्या शिवाय पाठविण्याचा उद्देश आहे. कांहीं उदार लोकांच्या आश्रयानें व या कामास खुषीनें कोणी मदत करील त्या मदतीनें छापण्याचा स्वर्च भागेल अशी उमेद आहे. सुधारणेस अनुकूल किती लोकांचीं मते आहेत हें पाहणें दुरापस्त नाहीं--सारांश हा सुधारणोपदेशाचा अल्पमति यत्न किती सिद्धीस जाईल व गेला आहे याचा निर्णय करणें समंजस व क्षमाशील जनसमाजाकडे आहे.